ՄԱՐԿՈՍ ԱՒՐԵԼԻՈՍ

ԿԱՅՍԵՐ

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԵՒ

ԽՐԱՏԱԿԱՆ ԹՈՒՂԹԵՐԸ

ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՎԱՆՍ ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ

1868

Armenian Collection

SRLF | 4RC
B
582
A75M3
1868

ԿԱՅՍՐՈՒԹԵՆԷՆ ԱՌԱՋ

ԳՐԱԾ ԹՈՒՂԹԵՐԸ

A 1102724

ՄԱՐԿՈՍԻ ԱՒՐԵԼԻՈՍԻ

ՀՌՈՄԱՅ ԻՆՔՆԱԿԱԼԻՆ ՎԱՐՔԸ

Մարկոս Աւրելիոս ինքնակալը՝ Հռոմայ Մօնթէչէլիոյ ըսուած կողմը ծնաւ Քրիստոսի 121 թուականին։ Պատմիչք այլեւայլ անուններ կու տան իրեն, բայց ամէնքը միաբան կը կոչեն զինքը իմաստասէր կայսր՝ իր խելքին իր ուսմանը ու իր բարի վարուցը համար։ Ադրիանոս կայսեր ազգական ըլլալով՝ անոր արքունեացը մէջ կրթուեցաւ Ապոլլոնիու իմաստասիրին ձեռաց տակը, ու տասուեր-

կու տարուան էր՝ երբոր իմաստասիրաց կարգը անցաւ։ Տրամաբանութեան հետ ճարտասանութիւնն ալ աղէկ սորվեցաւ. իր բնական հանճարն ալ վրայ գալով՝ անանկ համոզիչ խօսուածք մ'ունէր, որ իրեն դէմ չէր ելլուեր։

Ադրիանոս կայսրը 138ին մեռաւ. մեռնելէն առաջ Անտոնինոս Գթածը իր կայսերութեանը ժառանգ ըրաւ, և ուզեց որ Անտոնինոս իրեն որդեգիր ընէ զԱւրելիոս, ու կայսերութեանը յաջորդ։ Տարիէ մը Անտոնինոս իրեն գահակից ըրաւ զԱւրելիոս, ու 161ին երբոր ինքը մեռաւ՝ Աւրելիոս անոր տեղը անցաւ. ու մէկէն խնդրեց ծերակուտէն Լուկիոս Վերոսը իրեն գահակից, որ Անտոնինոսի միւս որդեգիր ու Ադրիանոսի սիրելի եղած ըլլալէն ուրիշ արդիւնք մը չունէր. ու անոր հարս տըւաւ իր Լուչիլլա դուստրը, որպէս զի մէջերնին աւելի հաստատուն ըլլայ միաբանութիւնը։ Պատմիչք Աւրելիոսի մահը 179ին կը դնեն, որով 60 տարի ապրած կ'ըլլայ. բայց ինքը իր մեռնելու ատեն խօսած խրատնե-

րուն մէջ՝ 62 տարի ապրեցայ կ՚ըսէ , թէ որ ձեռագրաց վրիպակ մը չէ . վասն զի համրանքի մէջ դիւրաւ կը մտնէ վրիպակ՝ որովհետեւ ձեռագիրները թուագրով կը գրեն համրանքները ։ Իր այսչափ ապրիլն ալ մեծ բան է , վասն զի մանկութենէ՚ի վեր Զենոնի ստոյիկեան իմաստասիրին վարդապետութեանը հետեւելով՝ խստակրօն կեանք մը վարեց՝ ինչուան գետնախշտի քնանալով, որ իր առողջութեանը վնասեց , ու բժշկական խնամքներով առաջ քաշեց իր վատառողջ կեանքը ։

Զբօսանքներու ետեւէ չեղաւ ամենեւին . հասարակաց տեսարաններու ու խաղերու ալ որ կ՚երթար , գիրք մը կամ հարկաւոր գրուածք մը ձեռքը առած կը կարդար՝ ատեն չկորսնցընելու համար ։ Տասնըվեց տարուան հրաժարեցաւ հայրենի ժառանգութենէն, ու իր քրոջը թողուց անիկայ ։ Ան տարիները Հռոմայ սահմանը ու իր գաւառներուն մէջ շատ խեղճութիւններ հանդիպեցան , շարժեր, կըրակներ , սով, ժանտախտ , ու Տիբեր գետին դուրս ելլել ու քաղաքը ջու-

րի տակ առնելը ։ Այս խեղճութիւններուս մէջ Աւրելիոսի ըրած խնամքը թագաւորի մը խնամք չէր, այլ հօր մը. մինչև ծախեց արքունեաց մէջ ունեցած արժաններրը, պատկերները, մարգրիտները ու հագուստները՝ խեղճերուն կարօտութիւնը լեցընելու համար ։

Խել մը պատերազմներ ալ հարկաւորուեցաւ ընելու Սարմատացւոց՝ Մարկոմանաց՝ Վանտալաց, Յասիկացւոց, Կուատացւոց, Հայոց, Պարթևաց և ուրիշ ազգաց դէմ. բայց միշտ ջանաց որ քիչ արունով լմընցընէ, ու զօրքը աւարառութիւն ու բարբարոսութիւններ չընեն ։ Իսկ երբոր զօրքը իրենց ռոճկէն դուրս մըրցանակ ալ ուզեցին իրենց ըրած յաղթութեանը համար, պատասխանեց որ առանց ժողովրդեան հարկը ծանրացընելու՝ չէր կրնար ուզածնին ընել. ու անոնց սպառնալեացը դէմ արիաբար ըսաւ. «Չեմ վախնար, վասն զի թագաւորութեանց իշխեցողը դիք են»։

Մարկոմաններուն դէմ Մաճառխատան պատերազմելու ատեն՝ անանկ

ջուրի կարօտութեան մէջ գտնուեցաւ՝ որ յուսահատութեան մէջ ինկան զօրքը։ Բանակին մէջ քրիստոնեայ զօրաց գունդ մը կար, ասոնց աղօթքովը ամպրոպեցաւ երկինքը, ու անանկ առատ անձրեւ մ'եկաւ, որ բոլոր բանակին զօրքը սաղաւարտնին բացած՝ անձրեւը ժողվեցին ու ծարաւնին անցուցին։ Նոյն ամպրոպները թշնամեաց վրայ կայծակներ թափելով, անոնց մեծ վնաս հասուցին։ Այս հրաշքը իր յաղթական կոթողին վրայ փորուած է, որ մինչեւ հիմայ կը տեսնուի 'ի Հռոմ, ու կը կոչուի անտոնինեան սիւն՝ որովհետեւ Աւրելիոս ուրիշ անուամբ կ'ըսուէր նաեւ Անտոնինոս։ Այս հրաշքը հեթանոսք ալ կ'ընդունին ու կը պատմեն. Աւրելիոս ալ առ ծերակոյտը գրած թղթին մէջ կը յիշէ աս հրաշքը, ու անոր համար ալ կը հրամմէ որ անկէց ետքը աւելի խնամք ունեցուի քրիստոնէից վրայ, ու անոնց դէմ զրպարտութիւն ընողները սաստիկ պատժոյ տակ իյնան։ Աւրելիոսի աս թուղթը Տերտուղիանոս իր Ջատագովութեան գրքին մէջ կը բե-

րէ ամենուն ծանօթ բանի մը պէս. Եւսեբիոս ու սուրբ Հերոնիմոս ալ ինչուան իրենց ատենը պահուած կը սեպեն աս Թուղթը։

Երբոր Աւրելիոս Գերմանիայի կողմերը կը պատերազմէր, ու ձայն ելաւ որ մեռած ըլլայ հոն, Կասիոս զօրապետը որ այնչափ բարերարութիւն ընդուներ էր իրմէն, ու Ասորւոց քաղաքապետ եղեր էր, ինքզինքը կայսր անուանեց, ու մէկէն Տաւրոսի ու Եգիպտոսի բնակիչները հնազանդեցան իրեն։ Աւրելիոս երբոր իմացաւ աս բանը, գանգատ ըրաւ իր զօրացը առջին Կասիոսի ապերախտութեանը դէմ՝ որուն այնչափ բարերարութիւն ըրեր էր. ու ըսաւ ալ որ պատրաստ էր նոյն բարերարութիւնները նորէն ընելու, թէ որ Կասիոս իր բըռնած ճամբան փոխէր։ Աս ալ ըսաւ որ ինքը փառասիրութեան ու շահախնդրութեան համար չէր ուզեր անոր դէմ պատերազմ ընել, այլ միայն ժողովրդեան օգտին համար. վասն զի ժողովրդեան համար այնչափ աշխատելէն ետքը՝ պատրաստ էր իր ինքնակալութիւնն ալ թողուլ Կա-

սիոսի ; Թէ որ դից կամքը ան ըլլար։ Բայց Աւրելիոս Կասիոսի դէմ չելած՝ անոր հարիւրապետներուն մէկը իրեք ամիսէն մեռցուց զանիկայ։ Աւրելիոս ուզեց որ անոր կուսակիցները դատեն իրենց հայրենիքը, ատացուածքնին իրենց մնայ, ու անոնց քննութիւնը ծերակուտին յանձնեց՝ ըսելով. «Թէ որ ծերակուտէն ու ասպետներէն անոնց կուսակից գտնաք, ազատ ըրէք զիրենք մահուընէ, վատահամբաւութենէ ու ամեն պատիժներէ, որպէս զի ձեր ու իմ պատուոյս համար զրուցուի՝ որ աս ապստամբութեան համար խռովութեան մէջը մեռնողներէն ուրիշ մարդ մը չմեռաւ. երանի՜ թէ անոնք ալ կարենայի կենդանացընել. վասն զի վրէժխընդրութիւն ընելը անարժան է թագաւորի մը»։ Կասիոսի ընտանիքն ալ իր պաշտպանութեանը տակը առաւ, ու զաւկըները պաշտօնի հասուց, թէ և գիտէր որ իրենք ալ մաս ունէին ան ապստամբութեան մէջ։

Այնպէս գոհ ընել կը ջանար զամենքն ալ՝ որ մեռնելու ատեն վիշտ եղաւ իրեն Հռոմայէ դուրս մեռնիլը,

իր բաղձանքը չկրնալուն համար կա-
տարել՝ վասն զի կը բաղձար մունե-
տիկ մը հանել որ իր վրայ գանգատ
մը ունեցողը զուրցէր ։ Ինչ ազատու-
թիւն որ կրնար տալ Հռոմայ ժողո-
վրրդեան՝ տուած էր ։ Ծերակուտին
ատեանէն չէր ելլեր , ինչուան որ հիւ-
պատոսը չըսէր ատենակալաց • Ուրիշ
բան չունինք խօսելու ։ Աւելցուց խոր-
հուրդ ընելու օրերը , ու խորհելու
բան մը որ ըլլար՝ դրսէն ալ Հռոմ կու
գար որ առաջարկէ ծերակուտին ։
Բանսարկուները վատահամբաւ ըրաւ
Հռոմայու մէջ • ամենուն իր իրաւուն-
քը կու տար , ու շատ անգամ ծերա-
կուտին ատեանը կը հանէր դատաս-
տանը , լաւ սեպելով իմաստնոց կար-
ծիքին հետևիլ՝ քան թէ զանոնք իր
կարծիքին հետևցընել ։ Թէ որ չա-
փազանցութիւն մը ունէր , խիստ
հեզ ըլլալն էր • ասով Լուկիոս Վե-
րոս անկարգ պատանին իրեն գահա-
կից ըրաւ • ու Փաւստինա կնոջմէն
այնչափ վիշտ քաշած ըլլալով՝ դար-
ձեալ անոր անունովը Փաւստինոպօ-
լիս կոչեց Տաւրոսի քաղքըներուն
մէկը ։

Ապստամբ քաղքըները նուաճելէն ետքը ամենուն ալ ներեց, ու ամեն իր նախորդներէն աւել առատաձեռնութիւն կ'ընէր ամենուն։ Մուսերամարտներուն ձեռքէն վերցուց մահառիթ զէնքերը . ու ասանկ տեսարաններէն շատ աւելի պատուաւոր ըրաւ իմաստասիրական վիճաբանութիւնները ։ Մարկոմաններուն պատերազմէն ետքը , յաղթանակներու մէջ իր կեանքը լմընցուց Աւրելիոս 'ի Վեննա , 19 տարի թագաւորելէն ետև ։ Մեռնելէն առաջ ասանկ խօսեցաւ քովը եղող պաշտօնէիցը . « Չեմ զարմանար իմ վրաս ցաւելնուդ , մարդուս բնական է կարեկից ըլլալ ուրիշի մահուանը . ձեր վրայ ունեցած սէրս կը խոստանայ ինծի ձեր փոխադարձ սէրը . ձեզի կ'իյնայ ցուցընելն որ իմ սէրս ու ձեր վրայ ունեցած համարմունքս պարապ տեղը չէր ։ Իմ որդիս ձեզի կը յանձնեմ , հոգ ունենաք վըրան . դեռ պատանի է , դեռ անփորձ է , իր կիրքերը կառավարի կարօտ են , ինչպէս նաւ մը ալէկոծութեան մէջ նաւապետի կարօտ է ցամաք չիզարնելու համար ։ Հայրութիւն ըրէք

իրեն, միշտ աղէկ խրատներ տուէք. անկարգ Թագաւոր մը, որչափ ալ հարստութիւն ունենայ, կը մսխէ. Թագաւոր մը, որ սիրելի չէ ժողովուրդեան, իր կենացը ապահովութիւն չկրնար ունենալ՝ որչափ ալ պահապաններ ունենայ. անոնք որ սիրելի էին ժողովրդեան, աներկիւղ ու ապահով կեանք ունեցան առանց շատ զօրքերու ու զգուշութեան. բացարձակ իշխանութիւն ունեցողը դժուարաւ կրնայ չափաւորել զանիկայ. յիշեցուցէք միշտ իրեն տուած խրատներս. ասանկով արժանաւոր ինքնակալ մը կ'ունենաք, ու կը ցուցնէք ինծի ձեր երախտագիտութիւնը՝ անունս անմահացընելով ու իմ յիշատակս պատուելով»:

Ադրիանոս կայսեր շիրմին մէջ դրուեցաւ իր մոխիրը, ու ծերակոյտը զինքը դից կարգը անցուց. ով որ տանը մէջ իր պատկերը չունէր, ամպարիշտ կը սեպուէր: Բարի օրինակէն 'ի զատ՝ գրով ալ բարի վարուց անանկ խրատներ թողուց, որ հեթանոսական կրօնքը անկէց աւել չէր կրնար: «Մէկ Աստուած կայ կ'ըսէ,

ու մէկ օրէնք մը՝ որ է բանականութիւնը, Գերագոյ Էակէն մեզի ածանցեալ։ ուստի կ'անիրաւի մարդ իր բանականութեանը դէմ ընելով, պէտք է որ անոր հետեւի ինչպէս Աստուծոյ. պէտք է հնազանդի անոր ազդարարութեանցը, վասն զի անիկայ առաջնորդ ու կառավար տրուած է իրեն, անիկայ է որ կը սորվեցընէ մեզի ինչ պիտոր ընենք ու ինչ բանէ ետ կենանք. ուրեմն մէկ օրէնք մըն է հասարակաց՝ որ զամենքս կը կառավարէ հաւասարապէս»։

Ասոնց նման են իր ամեն սկզբունքները. անոր համար կը սխալին անոնք՝ որ իր ատենները եղած քանի մը անիրաւութիւն, մանաւանդ քրիստոնէից հալածանքը, իրեն կու տան. վասն զի ասանկ անկարգութիւններ շատ անգամ արդար թագաւորաց օրերն ալ կը հանդիպին, որոնք անիրաւ կուսակալներու ու քաղաքապետներու գործքեր են, ու թագաւոր մը որչափ ալ արդար ըլլայ՝ ամեն անիրաւութիւն չկրնար խափանել, մանաւանդ պատերազմներու գրաւած ատենը։ Կրնանք ըսել որ Աւրե-

Աիոսի հեզութիւնը քրիստոնեայ բա֊
րեպաշտ թագաւորներուն հեզութեա֊
նը կը հաւասարէր ․ իր բարի բնաւո֊
րութիւնը ու առաքինութիւնները իր
վարքէն ալ կ'իմացուին, բայց իր հո֊
գին աւելի կ'երեւնայ իր գրած նա֊
մակներուն մէջ, որոնք հոս կ'աւել֊
ցընենք ։

Ա.

ՆՈՐԻՆ՝ ԱՌ ԼԱԲԻՆԱ ՀՌՈՄԱՅԵՑԻ ՏԻԿԻՆԸ ԳՐ-ՐԱԾ ՄԽԻԹԱՐԱԿԱՆ ԹՈՒՂԹԸ, ԷՐԿԱՆԸ ՄԱՀՈՒԱՆ ՀԱՄԱՐ

Մարկոս 'ի Մօնթէչէլէայ, ըրդեշխ Հռոմայեցի, առ Լաբինա տիկին իմոյս Կլոդիոսի ողջոյն, և մխիթարութիւն 'ի դից: Կրնայ ըլլալ որ դժարդ եկած ըլլայ իմ անհոգութեանս վրայ, որ ուշացայ առանկ ծանր վշտացդ մէջ զքեզ մխիթարելու. բայց չեմ տարակուսիր որ քու սրտիդ ազնուութիւնը, ու իմ յօժարութիւնս միշտ քեզի ծառայելու, մտքէդ դուրս կ'ընեն աս կասկածը, թէ որ վերջինը եղայ զքեզ

մխիթարելու, բայց առջինը եղայ ու եմ քեզի ցաւակից ըլլալու. քեզի օգնելու ալ յետին չեմ ըլլար:

Շատ օր է որ իմացայ, բայց չուզեցի որ ինծմէն իմանաս աս ցաւալի լուրը. սիրտս առաջ չգնաց անանկ սիրելի անձին մահը գրելու քեզի, որ արդէն վշտացած էիր իր այդչափ ատենէ 'ի վեր քեզմէ հեռու ըլլալուն համար: Իրաւունք չէր որ ես աս անախորժ ծառայութիւնը ընէի անոր՝ որ այնչափ արդիւնք ունի վրաս: Իսկ հիմայ գիտնալով որ իմացեր ես իրեն մահը, կրկին եղաւ իմ ցաւս. ինչուան հիմայ իր մահը միայն կը զգայի, հիմայ իր մահուանը հետ քու տրտմութիւնդ ալ կը զգամ: Իրաւունք ունիս լալու, չէ թէ իր վրայ՝ որ հիմայ դից հետ է, այլ մեր թշուառութեանը վրայ՝ որ այսչափ չարեաց մէջը կը տան-

Ջուփինք։ Ո՛վ Լաւինա, շատ ան-
գամ կը մտածեմ որ՝ ո՛րը աւելի
ողբամնք, չարե՞րը որ կ՚ապրին, թէ
բարիները որ կը մեռնին. վասն զի
երկուքն ալ ողբալի են։ Մեծ
վիշտ է աղէկներուն մահը տես-
նել, բայց գէշերուն ապրիլը տես-
նելն ալ անկէց պակաս վշտալի
չէ։ Ան որ հարկաւ օր մը պիտոր
հասնի, հասնելուն համար պէտք
չէ որ շատ վշտանանք. ալ լաւ է
դէց քովը երթալ, քան թէ մարդ-
կանց հետ ապրիլ՝ որ ասանկ չար
են։ Աղէկ մարդը միշտ կ՚ապրի
մեռնելով. իսկ չարը միշտ կը մեռ-
նի ապրելով. ուրեմն դիք Կլոդիո-
սին իրենց հետ ըլլալը ուզեցին.
ստոյգ գիտեմ որ ինքն ալ յիշե-
լով ինչ բաներէ ազատեցաւ՝ հի-
մակուան վիճակին վրայ գոհ է,
ու կ՚ուզէ հոն կենալ քան թէ
աշխարհք դառնալ։ Ինչուան հի-
մայ դու իր դառնալուն կը սպա-

սէիր, հիմայ ինքը քեզի կը սպասէ։ Մի՛ կարծեր որ դուն միայն զինքը կորսնցուցիր. ամէնքս ալ զինքը կը վայելէինք, ամէնքս ալ կու լանք իր մահը։ Ամէն ցաւէն ծանր է տեսնել որ մեր ցաւած բանին վրայ ուրիշները կ'ուրախանան. ու ընդ հակառակին՝ ամէն մխիթարութենէ մեծ է տեսնել որ մեր դժբախտութեանը վրայ ուրիշներն ալ կը ցաւին. երբոր բարեկամս իմ ցաւս կը զգայ ու ինծի հետ կու լայ, սիրտս կը թեթեւցընէ, կարծես որ ամէն բեռ իր վրայ կ'առնէ։ Օգոստոս կայսեր ատենի տարեգիրները կը պատմեն որ՝ Տանայիս գետին քովի բնակիչները կ'ուխտեն եղեր դից՝ որ դժբախտութեան ատեն իրենց վիշտը մոռնան, բարեկամներնուն օգնելու համար կեանքերնին տան։ Ի՞նչ փառաւոր օրեր, ի՜նչ երջանիկ ժամանակ,

յաւիտենական յիշատակի արժանի. տեսանել կ՚ըլլայ սրտանց բարեկամութիւնը, իր վիշտը չնայիր՝ բարեկամինը կու լայ։ Իսկ դուն Թշուառ ատենի հասար, ով Հռոմ, ընակչացդ սիրտը այնչափ օտարացեր է բարիք ընելէն, ու այնչափ պատրաստ է չարիք ընելու, որ մարդ ըլլալնին մոռցեր՝ ու վայրենի գազաններ դարձեր են։ Ես կու լամ քու ուրախութիւնդ տեսնալով, դու կ՚ուրախանաս իմ լացս տեսնալով. իրարու մահը կ՚ուզենք։ Կ՚երդնում, ով Լաբինա, որ եթէ տրտմութեանդ ճար ընելը ձեռքս ըլլար՝ ինչպէս որ քու ցաւդ իմ սրտիս մէջն է, այսչափ չէր վիրաւորեր զիս քու խեղճ լացդ. բայց բաղձանքս չեմ կրնար լեցընել, վասն զի մեռելոց համար մեռնինք ալ՝ անօգուտ է։ Ուրեմն դից ձեռքը դնենք զմեզ. իրենք աւելի գիտեն բաժնել քան

թէ մենք ընտրել։ Կը մտածեմ քու մեծութիւնդ որ այնչափ պատիւ ունիս Հռոմայ մէջ, ու իմ նուաստութիւնս՝ որ բաւական գիտութիւն չունիմ քեզ մխիթարելու, և ոչ հարստութիւն քեզի օգնելու. բայց ցաւակից ըլլալու սիրտ ունիմ, թէ որ անով գոհ կ'ըլլաս։ Ինչ որ ալ կրնամ, թըղթով չեմ ուզեր ընել՝ այլ գործքով. վասն զի ով որ գործքով կրնայ, ու խօսքով միայն կը մխիթարէ, սրտանց չէ անոր բարեկամութիւնը։

Ինչուան հիմայ դրացիդ էի ու խնամիդ, անկէց ետքը կը խընդրեմ որ բարիքդ ուզելու կողմանէ՝ զիս երկանդ տեղ դնես, խորհուրդ տալու կողմանէ՝ հօրդ տեղ դնես, ծառայելու կողմանէ՝ զաւկիդ տեղ դնես, խորհրդարանին մէջ ալ՝ փաստաբանիդ տեղ. ու կը յուսամ որ կերպով մը կարե-

նաս ըսել՝ ինչ որ այնչափ հոգւոյ
վրայ կորսընցուցի՝ Մարկոսին վը-
րայ միայն գտայ։ Մեծ չփոթու-
թեան մէջ երբոր մարդուն ըսե-
լիքը միտքը չգար, խելքը կը պըղ-
տորի, բանականութիւնը կը տը-
կարանայ, այնչափ հարկաւոր է
խորհուրդ տալը՝ որչափ օգնե-
լը։ Ինչպէս որ դուն իմ վրաս ու-
նեցած արդեանցդ համար կրնաս
ինծի հրամայել, ասանկ ալ ես
քու վրադ ունեցած սիրոյս հա-
մար կրնամ աղաչել գքեզ՝ քեզի
հարկաւոր եղած բաներուն հա-
մար։ Ուստի խիստ կ'աղաչեմ որ
Հռոմայեցի որբևայրիներուն չա-
փազանցութիւներէն զգուշանաս.
վասն զի անոնց չափազանցութիւն
մոլութիւն ըլլալէն 'ի զատ, մար-
դը կ'աշխատցընեն, դլեք կը զայ-
րացընեն, ողջերուն վնաս ու մե-
ռածներուն անօգուտ են. որբե-
րուն միտքը կասկածներ ալ կը

ձգեն։ Ինչպէս ազնիւ Մարկոս Մարկելոսին Փուլուիա կինը, Արիսի դաշտին մէջ իր երկանը յուղարկաւորութիւնը ըլլալու ատեն, երբոր երեսները կը բզրքտէր, մազերը կը փետռտէր, ակռաները կը կոտըրտէր, ամեն մէկ քայլին կը մարէր կ'իյնար, ու ծերակուտին երկու խորհրդականները թեւերէն բռնած կ'արգիլէին որ իրեն աւելի վնաս մը չընէ, Կնէոս Փլաւիոս համարակալը ըսաւ. Թող տուէք, որբեւարի մնալ չուզեր։ Ու իրաւ անանկ եղաւ. դեռ ազնիւ Մարկելոսին ոսկորները չէին պրած՝ իրեն ուրիշ էրիկ գտաւ։ Վասն զի ան երկու խորհրդականներուն՝ որ թեւերէն բռնած էին՝ մէկուն ձեռք տուաւ որ հետը ամուսնանայ։ Աս բանս անանկ զըզուելի ըրաւ զինքը՝ որ ամեն հռոմայեցի որբեւարիներուն նախատինքը եղաւ։ Չեմ ըսեր որ դուն

տասանկ բան կրնաս ընել. կ՚երդ-նում Արէսին, Լաբինա տիկին, որ Մարկոսին մտքէն ատ բանը չանցնիր, և ոչ քու տարիքդ կը ներէ, և ոչ քեզի պէս պատուա-ւոր տիկնոջ ամենուն առջին ու-նեցած մեծարանքը կը թողու. բայց կը խնդրեմ որ չմոռնաս հռո-մայեցի որբևարիի մը վայլած ծան-րութիւնը, համեստութիւնը՝ ու քաշուած կեանքը։ Թէ որ մինակ կենալը աւելի զգալ կու տայ քե-զի մեռնողին վիշտը, ողջերուն քու վրադ ունեցած համարմունք ու պատիւը քեզ մխիթարեն։ Չիմա-կուհիմայ ուրիշ ըսելիք չունիմ, բայց միայն անանկ պահես քու անունդ՝ որ գէշերուն բերանը գո-ցես, աղէկները ծառայեն քեզի։ Ասանկ որ ընես՝ մի՛ հոգար ամե-նևին խորհրդարանին հետ ունե-ցած գործքիդ վրայ։ Փաւստինս բարև կ՚ընէ քեզի, լացաւ քու

վրայ։ Քիչ մը ստակ կը ղրկեմ պարտքերդ վճարելու համար։ Աւ-տուածներն որ Կլոդիոսի հանգիստ տուին, անոր Լաբինա տիկնոջն ալ մխիթարութիւն տան։ Մարկոսի՛ի Մօնթէչէլեայ իր ձեռքով գրածն է։

Բ

ՆՈՐԻՆ՝ ԱՌ ԿԱՏՈՒԼԼՈՍ ԿՈՒՍԱԿԱԼ ԳՐԱԾ ԹՈՒՂԹԸ, ՈՐ ԿԱՅՍՐ ԸԼԼԱԼԷՆ ԱՌԱՋ՝ ԻՐ ՍԻՐԵԼԻ ՋԱՒԱԿԸ ՎԵՐԻՍԻՄՈՍ ՄԵՌՆԵԼԷՆ, ԵՏՔԸ ԳՐԱԾ Է

Մարկոս երիտասարդ դեռ նոր խորհրդական, առ Կատուլլոս ծերունի շատոնց խորհրդական, ողջոյն և յարգութիւն։ Երկու թուղթ գրեցի քեզի, մէկուն ալ չպատասխանեցիր. թէ որ չկրնալէդ է, խօսք չունիմ. թէ որ չուզելէդ է՝ կը գանգատիմ. թէ որ մոռնալէդ է՝ կը մեղադրեմ։ Առաքինի երիտասարդաց պարտքն է յարգել իմաստուն ծերերը՝ ինչպէս որ հրամանքդ ես, ծերերուն ալ պարտքն է խրատել երիտասարդ-

ները՝ ինչպէս որ ես եմ, իրաւունք
է որ ուժ ունեցողները չունեցող-
ներուն օգնեն, ինչպէս են ծերե-
րը. ու փորձ եղած ծերերն ալ
մեզի պէս անփորձ երիտասարդ-
ները զգուշացընեն ։ Պարսաւելի
է այն տղայութիւնն՝ որ որչափ
մարմինը կ՚ուժովնայ, այնչափ հո-
գւոյն առաքինութիւնները կը պակ-
սին. ու այն ծերութիւնն է պա-
տուելի ու գովելի, որ մարմինը որ-
չափ կը տկարանայ՝ այնչափ հո-
գւոյն առաքինութիւնները կը զօ-
րանան ։ Ճշմարիտ ծերութիւն՝ ա-
ռաքինութիւնն է, չէ թէ մազե-
րուն ճերմըկութիւնը. վասն զի
պատիւը առաքինութեան կը տը-
րուի, չէ թէ ճերմակ մազերուն ։
Երջանիկ է այն երկրին ժողովուր-
դը, բարեբախտ է իր թագաւորն
ալ, ուր աշխատաւոր երիտասարդ-
ներ կան ու խրատ տուող ծերեր.
վասն զի դուք խրատ տալով, մենք

ալ հնազանդելով ձեզի՝ նորափե-
տուր ձագերու պէս, երբոր դուք
կը յօգնիք ու ալ չէք կրնար թըռ-
չիլ՝ մենք ձեզի կ՚օգնենք։

Կարծեմ կը մտածես որ դեռ
սիրելի զաւկիս Վերխսիմոսին սու-
գը սրտէս չէ ելած, ժամանակին
երկայնութիւնը չկրցաւ մոռցը-
նել տալ ինծի։ Ատենը շատ բան
կը բժշկէ, որ բանականութիւնը
չկրնար. բայց իմ սրտիս ցաւը ա-
տենն ալ չկրցաւ բժշկել։ Որդերը
խեղճ զաւկիս աղիքը անանկ չեն
ծակծըկեր, որչափ որ իր ցաւը
իմ սիրտս կը ծակծըկէ. ինքը միան-
գամ մեռաւ, ես ողորմելիս, ամեն
վայրկեան իր ցաւովը կը մեռնիմ.
անոր մահը նախանձելի է, իմ
կեանքս ցաւակցութեան արժա-
նի. վասն զի ինքը մեռնելով կեն-
դանի է, իսկ ես ապրելով մեռած։
Թէ որ կարենային մարդիկ սըր-
տերնուն զգացածը բերնով բա-

ցատրել, երկինքը կը հառաչէր ու արցունքովը երկիրս կը թրջէր ։ Թէ որ կարելի ըլլար վերաւորեալ սիրտ մը տեսնել, ան ատենը կ՚իմացուէր որ իր կաթիլ մը արիւնը շատ աւելի է քան թէ արցունքի աղբիւրներն որ աչքէն կը թափէ ։ Սրտին մէկ պզտի ցաւը շատ աւելի է քան զամէն մարմնոյ ցաւերը․ ատոնց շատին դեղը գտած են մարդիկ, բայց խեղճ սիրտը խօսի ալ իր քաշածը՝ լսողները չեն ըմբռներ ։ Գերազանց առաքինութիւնը մարմնաւոր ցաւերու համբերելը չէ, այլ սրտի վշտերուն․ ատոնք են որ առանց հոգին մարմինէն բաժնելու՝ կը մեռցընեն զմարդ, մարդուս կենացը կը խնայեն՝ զինքը աւելի տանջելու համար, չեն թողուր որ գերեզման երթայ հանգչի ։ Ուստի քիչ մը լալով, քիչ մը վիշտս բացատրելով, քիչ մը ներքուստ զգալով,

կեանքս կ'անցընեմ, սպասելով ու-նեցածս կորսնցընելու, ոչ երբեք կորսնցուցածս գտնելու։ Ասոնք կ'ըսեմ որ զաւկիս մահուանը վը-րայ ողբեր ու հառաչանքներ չը-նելովս՝ չկարծես, սիրելի Կատուլ-լոս, որ սիրտս չայրիր. սրտիս բոցը աչուըներուս արցունքը կը ցամքե-ցընէ, ու ներսուանց աղիքս կը տո-չորէ։

Ո՛վ իմ Կատուլլոս, ասկէց կ'ի-մանաս որ ի՛նչ ըսել է հօր մը իր առաքինի զաւակը կորսնցընել. ամէն բանի առատաձեռն են դիք, միայն առաքինի զաւկըներ տալու ժլատ։ Գիտեր եմ որ աղէկ վիճա-կի ու առատութեան մէջ՝ բարի ժառանգներու պակսութիւն կ'ըլ-լայ. խեղճ բան է լսել ու տեսնել որ որչափ հայրերը կը մեծնան ու կը հարստանան, այնչափ զաւկը-նին ախտաւոր կ'ըլլան. որչափ հայ-րերը զաւկընին պատուելի կ'ընեն,

այնչափ զաւկըները հօրերնուն նախատինք կ'ըլլան. որչափ որ հայրերը զաւկըներուն համեստ կեանք կը պատրաստեն, նոյնչափ զաւկըները հօրերնուն միշտ կու տան։ Ցաւալի բան է տեսնել որ հայրերը կու լան զաւկըներուն շուտ մեռնելուն համար, ու զաւկըները կու լան հօրերնուն ուշ մեռնելուն համար. հայրերը այնչափ հոգով ու աշխատանօք պատիւ ու հարստութիւն կը ստանան, ու զաւկըները անհոգութեամբ քիչ ատենի մէջ կը կորսնցընեն զանոնք։ Երկու զաւակ ունեցայ, Կոմողոս անդրանիկը ու Վերիսիմոս կրտսերը. կրտսերը մարմնով մեռաւ, մեծը հոգւով մեռած է. կը մտածեմ միշտ որ աղէկը ապրելու որ ըլլար, աղքատ պիտոր ըլլար. իսկ ան որ մնաց, կարծեմ հարուստ պիտոր ըլլայ։ Անանկ գըթած են դիք՝ որ աղքատ հօր գէշ

զաւկըներ չեն տար, իսկ Հարուստ
Հօր Հազիւ աղէկ զաւկըներ։ Ճըշ-
մարիտը կ'ըսեմ որ այնչափ կու
լամ զաւկիս վըրայ՝ որ դիք թողու-
ցին ինծի, որչափ որ կու լամ ա-
ռանձնուն վըրայ. վասն զի ողջ մնա-
ցողին գէշութիւնը՝ չթողուր որ
մեռնողին յիշատակը մոռցուի.
ողջերուն գէշ կեանքը Հառաչել
կու տան մեզի մեռնողներուն կե-
նակցութ̃իը կորսընցընելնուս Հա-
մար. գէշը արժանի է որ մեռնի,
իսկ աղէկը արժանի է որ իր մա-
Հը ողբան մարդիկ։ Հաւտա, սի-
րելի Կատուլլոս, որ կը վախնայի
խելքս կորսընցընելու՝ պզտի զաւ-
կիս մահուանը՝ Համար. բայց ա-
սով կը մխիթարուիմ որ օր մը ի-
րար նորէն պիտոր տեսնենք։ Աս
ալ կը մտածեմ որ դիք զինքը ին-
ծի փոխ տուած էին, չէ թէ պար-
գև. ամեն բան իրենց արդար կա-
մօքը պէտք է որ ըլլայ, չէ թէ մեր

ու զածին պէս. ուստի զաւակս ինծ-
մէ առնելով՝ իմն չառւին, այլ և
զինքը իր տէրանցը դարձուցի ։ Իսկ
որովհետև իրեն հանգիստ տուին՝
վասն զի բարի էր, իսկ հօրը վէշտ՝
վասն զի չար էր, գոհութիւն կու
տամ իրենց՝ որ այնչափ ատեն թո-
ղուցին վայելելու զինքը, ու իր
մահուանը համար ունեցած համ-
բերութիւնս իրենց կը նուիրեմ,
որպէս զի ասս պատժովս իրենց բար-
կութիւնը իջնայ, ու պզտի զա-
ւակս որ առին՝ մեծը բարեբարոյ
ընեն ։

Հոս 'ի Հռոմ իմացայ որչափ
տրտմեր ես եղեր 'ի Սամիրա, իմ
տրտմութեանս համար. կը խընդ-
րեմ 'ի բարեգութ դիցդ՝ որ զաւ-
կըներուդ աղէկութիւնը տեսնալ
տան քեզի. ու ինծի ալ տան՝ որ
կարենամ քու ցաւակցութեանդ
երախտագէտ ըլլալ ։ Փաւստինս
բարև կ'ընէ քեզի. թէ որ տես-

նայիր զինքը՝ խիստ կը խոժռայիր վրան. կու լայ, կը հառաչէ, ինք-զինքը կը ծեծէ, չուտեր, չքնա-նար, մութ կը փնտռէ, լուսէն կը փախչի։ Չեմ զարմանար որ մայր մը՝ իր ներսը հաստուցած զաւկին վրայ այնչափ ցաւ զգայ. բայց խեղճ կեանք կ՚անցընեմ. թէ՛ և դրսուանց զիս զուարթ կը ցուցը-նեմ, բայց սիրտս խիստ տրտում է. խելացի մարդկանց մէջ ուրախ ձևանալ երբոր մարդս սաստիկ տրտմութեան մէջ է, ուրիշ բան ըսել չէ՝ բայց ողջ ողջ թաղուիլ առանց գերեզմանն մտնելու։

Կրնայ ըլլալ որ քեզի շատ ե-րևնայ գրածս, բայց գիտեն դիք՝ որ զգացածիս քովը բան չէ. շատ անգամ կը կարծեմ որ սիրտս ճա-թի պիտոր արցունքս բռնելէս։ Կարօտ եմ քեզի հետ տեսնուե-լու. Պրիետոն եկուր որ խօսինք. որովհետև դիք առին ինծմէ իմ

ցանկալի զաւակս, քեզմով կ'ու-
զեմ մխիթարուիլ՝ որ իմ խիստ սի-
րելի բարեկամն ես: Քիչ օր ա-
ռաջ Հռոդոսէն դեսպաններ ե-
կան ինծի, ձիերէս շատը իրենց
տուի: Սպանիոյ ծայրէն ութը ձի
բերեր էին ինծի, անոնցմէ չորսը
քեզի կը ղրկեմ: Երանի՜ թէ ու-
զածիդ պէս ըլլեն: Դիք զքեզ պա-
հեն, զիս ու Փաւստինէս ալ ուրա-
խացընեն: Մարկոսին կարեվէր
սրտին՝ իր ձեռքովը գրածն է:

Գ.

ՆՈՐԻՆ՝ ՄԽԻԹԱՐԱԿԱՆ ԹՈՒՂԹՆ ՈՐ ԿԸ ԳՐԷ ՏՈՐԿՈՒԱՏՈՍԻ ԻՐ ԲԱՐԵԿԱՄԻՆ

Մարկոս կայսերութեան պաշտօնեայ առ Տորկուատոս Հռոմայեցի ողջոյն։ Զախորդ բախտին դէմ արիութիւն կը բաղձամ քեզի։ Իրեք ամիս առաջ մէկ թուղթդ առի, որ կարդալէն չդադրեցայ, ու չկրցայ ինչուան հիմայ պատասխանը գրել սրտիս ցաւէն. այնչափ տրտմեր էի քու տրտմութենդ համար, ու այնչափ սիրտս կսկիծի մէջ էր քաշած վնասներուդ համար. դուն կու լաս, իմ աչքս կը կտրտի։ Գիտեմ որ՝ որչափ տարբերութիւն ունի շուքը ծա-

ունէն ու երազը ճշմարտութենէն,
այնչափ տարբեր է ուրիշի քաշա-
ծը տեսնելը՝ անձամբ քաշելէն.
բայց սրտանց բարեկամներու մէջ
վիշտը հասարակաց է, երկուքը
մէկտեղ կը քաշեն. անոր համար
ձախորդութիւնը աս աղէկ բանը
ունի որ սրտանց բարեկամները կը
ճանչցընէ:

Թղթէդ իմացայ որ աքսորուեր
ես Հռոմայէն, կապեր բանտը դը-
րեր են զքեզ. բոլոր ունեցածդ
գրաւեր են, ու տրտմութենէդ
հիւանդացեր անկողին ինկեր ես:
Թէ որ կարելի ըլլար՝ անձամբ կու-
գայի քեզ մխիթարելու, որ կը
տեսնայիր ինչ տրտմութեան մէջ
եմ: Դուն մարմնով աքսորուած
ես, ես սրտով. քեզմէն՝ ունեցածդ
յափշտակեցին, ինծմէն՝ զքեզ:
Ու որովհետեւ ուրիշ կերպով չեմ
կրնար քեզի ճար մը ընել, գոնէ
քանի մը խօսքով քեզ մխիթարեմ:

Թէ որ յիշողութիւնս չսխալիր՝ երեսուն տարիէն 'ի վեր միշտ ըզքեզ ուրախութեան ու յաջողութեան մէջ տեսեր եմ. քիչ ամիս է որ բախտին անիւը դարձաւ։ Մտածէ, ով Տորկուատոս, որ իմաստուն մարդիկ աւելի կը վախեն յաջողութեան ատեն՝ քան թէ ձախորդութեան։ Ո՛հ, որչափ անգամ ու քանիններ քեզի հետ տեսանք յաջողութեան մէջ, որոնց սնոտի փառքը անցաւ գնաց, ու ուրիշներուն ըրած վնասներնուն համար ստացած թշնամութիւններին ինչուան հիմայ կը տեւէ, ու իրենց թոռներին ու ժառանգները կը քաշեն։ Ընդ հակառակն շատերը ձախորդութեան մէջ մոլութիւններին մէկդի դնելով՝ իրենց առաքինութեամբը զամենքը իրենց բարեկամ ըրին, ամենուն սիրելի եղան։ Ուրեմն բարեբախտները խաղաղութեան մէջ կը յաղ-

թուլին, ու դժբախտները պատե-
րազմի մէջ յաղթող կ'ըլլան. ա-
նոր համար շատ աւելի կարօտ են
բարեբախտները խրատի՝ քան թէ
թշուառները մխիթարանքի։ Թէ
որ յաջողութեանդ ատեն ճանչ-
ցած ըլլայիր ինչ է բախտը ու ինչ-
պէս կը փոփոխի, թէ որ ճանչցած
ըլլայիր մարդիկ ու անոնց նեն-
գութիւնները, թէ որ ճանչցած
ըլլայիր աշխարհ ու անոր շողքոր-
թութիւնը, հիմայ աս թշուա-
ռութեան մէջ ինկած չէիր ըլ-
լար։ Ո՛հ, ինչպէս անհոգ ու ան-
զգոյշ ենք յաջողութեան ատեն.
ո՛հ, ինչպէս առանց կասկածելու
կը հաւտանք աշխարհքիս, իբրև
թէ մէկը խաբած չըլլար. չեմ ը-
սեր լսածնիս, չեմ ըսեր կարդա-
ցածնիս, ամեն օր աչքովնիս կը
տեսնանք քանիներ ունեցածնին
կը կորսընցընեն, հաւատարիմ
կարծածնին կը խաբէ զիրենք,

պաշտօնէ կ'իյնան, կեանքերնէն կը զրկուին։ Ո՛վ իմ Տորկուատոս. Երկայն ատեն յաջողութեան մէջ եղողներուն մի՛ նախանձիր, աւելի թշուառ են անոնք. ամենէն հիւանդութիւն չիքաշողը հիւանդութեան մը որ հանդիպի, քիչ օրուան մէջ կը մեռնի, քան թէ ստէպ հիւանդացողը։ Որովհետև քեզի ալ ասանկ պատահեցաւ, քանի մը դեղ գրեմ քեզի, որպէս զի ունեցածդ որ կորսնցուցիր՝ անոր հետ անունդ ալ չկորսնցընես։

Կը խնդրեմ ըսէ ինծի, ո՛վ Տորկուատոս, ինչո՞ւ այդչափ կը գանգատիս, ինչո՞ւ կը հառաչես, կը հեծեծես, յուսահատեալ մարդու պէս կը պոռաս, տղու պէս կու լաս։ Դժար ու ապառաժ լեռներէ վեր ելլել ուզեցիր, ինչո՞ւ կ'ողբաս վար իյնալուդ համար. փուշերու վրայ քալեցիր,

ինչո՞ւ կը գանգատիս որ զգեստ-
ներդ պատռուեցան. զքեզ վը-
տանգի մէջ դրիր, կ'ուզէիր որ ա-
պահո՞վ ըլլաս։ Միթէ ծովը կրնա՞յ
միշտ խաղաղ կենալ, ամառը կըր-
նա՞յ ձիւն գալ, ձմեռը կրնա՞յ ծաղկ-
ներով զարդարուիլ։ Ան որ բնու-
թիւնը քեզի չտուաւ՝ որ քու գը-
թած մայրդ է, կը կարծէի՞ր որ
բախտը պիտոր տայ՝ որ քու խորթ
մայրդ է. անոր տուածը հաստա-
տուն չկրնար ըլլալ. անիրաւ կ'ըլ-
լային դիք, թէ որ ան բանն որ ա-
մենուն վնասակար է՝ յարատեւ ը-
նէին, ու ան բանն որ ամենուն օգ-
տակար է՝ կարճատեւ։ Քու կոր-
սնցուցած բախտիդ ու յաջողու-
թեանդ վրայ չեմ ուզեր խօսիլ,
հիմակուան վիճակիդ ու աքսո-
րուելուդ վրայ խօսիմ։ Բախտին
հետ առուտուր ուզեցիր ընելու.
զքեզ խաբեց. անիկայ խաբեբայ
է, իր խաբէութիւնը ըրաւ. բայց

դուն, ալ յանցաւոր ես որ իրմէն բան գնել ուզեցիր. վասն զի անոր խանութին մէջը եղած բաները բոլորն ալ փտտած ապրանքներ են։ Ափսո՜ս քեզի, ով Տորկուատոս. զքեզ աւելի խելացի ու խոհեմ կը կարծէի. երբոր տըղայութեանդ ատենը զքեզ տեսայ ՚ի Կայեթա, Հռոմ կառավարելու արժանի սեպեցի զքեզ. ո՛հ, ո՛րչափ դժուարին է մարդ ճանչնալը. չկայ այնպէս բարձր լեռ մը և ոչ անանկ խորունկ ծով մը, որ մարդ չկրնայ չափել. բայց մարդուս սրտին խորունկը կարելի չէ քննել ու չափել։ Ի՞նչ կը յուսայիր բախտէն. կը կարծէի՞ր որ ծովուն խորունկը առանց ալէկոծութեա՞ն կարենաս պիտոր նաւարկել. կը կարծէի՞ր որ առանց ոսկորի միս կարենաս պիտոր ուտել. կը կարծէի՞ր որ առանց մրուրի գինի կարենաս պիտոր գտնել. կարծէի՞ք

որ առանց յարդի ցորե՞ն պիտոր հնձես։ Կ'ուզեմ ըսել որ այդչափ հարստութիւն չէիր կրնար դիզել՝ առանց անուանդ վնաս հասցընելու, և ոչ կրնայիր բարի անուն ունենալ՝ առանց հարստութիւնդ կորսընցընելու ։ Երեսունուերկու տարի բախտին սիրելի եղար. ատենը հասեր էր որ քեզմէ ձանձրանայ ու ատէ զքեզ։ Բէլ Ասորեստանի թագաւորը եօթը տարի միայն սիրելի եղաւ բախտին։ Շամիրամ թագուհին վեց տարի միայն. Լաբոտաս սպարտացւոց թագաւորը հինգ տարի. Ենթրետոս քաղդէացւոց թագաւորը չորս տարի. Աղեքսանդր մակեդոնացւոց թագաւորը իրեք տարի. Ամիլկար կարքեդոնացւոց զօրավարը երկու տարի. մեր Կայիոս կայսրն ալ տարի մը միայն։ Շատերուն ալ բախտը երեսնին չնայեցաւ. իսկ դուն ազնուականութիւն մը չու-

նեննալով, տեպքի ու բնական կատարելութեանց կողմանէ ալ երեւելի չըլլալով, ու մեծ արդիւնք մըն ալ չունենալով, այսչափ տարի վայելեցիր բախտին յաջողութիւնները. ուրեմն ինչո՞ւ կը գանգըտիս։ Թէ որ դուն խոհեմ ըլլայիր, այնչափ տարի առանց մըտմըտուքի չէիր կրնար ուտել ու խըմել, չէիր կրնար հանգիստ քուն ըլլալ որ չըլլայ թէ սխալիս, բախտը քեզմէ երես դարձընէ, ու նենգաւոր մարդիկ ոտքդ սահեցընեն։ Ո՛վ Տորկուատոս, այնչափ թշնամեաց մէջ՝ որ չորս դիդ առած էին՝ չէիր կրնար դիմանալ. աշխարհքս շատ փոսեր ունի զմեզ գահավիժելու՝ որ մենք չենք տեսնար. վասն զի մոլութիւններով աչուըներս կը ծածկէ, անզգայ կ՚ընէ զմեզ, առաքինութիւններէն կը հեռացընէ, ու անանկ կ՚ընէ որ կործանած ատեննիս՝ անասունի

պէս հառաչելով միայն ցուցը-նենք մեր ցաւը։ Ասոնք գրեցի որ ասկէց ետքը աւելի խելքով ու ըզ-գուշութեամբ վարուիս։

Ձիուն մտրուկն որ խրկեցիր, ա-ղէկ կը մեծնայ. շնիկը աղէկ հա-սաւ, բայց ետքը բորոտեցաւ. ե-րինջը խիստ գիրցաւ. ես կ'ուզէի որ մորթենք՝ բայց իմ Փաւստի-նաս ուզեց պահել, կարծեմ որ գողցան պարտէզէն։ Երկու հա-զար գահեկան կը խրկեմ քեզի որ նեղութեանդ թեթեւութիւն ըլլայ. իսկ աքսորանացդ վրայ՝ յար-մար առիթ մը որ գտնեմ՝ կը խօ-սիմ խորհրդարանին մէջ ճար մը ընելու. Դիք զքեզ մխիթարեն. մարդիկ ալ գթան վրադ։ Փաւս-տինաս կը բարեւէ զքեզ. ես ալ զոքանչդ ու հարսդ։ Մարկոսէն հեռու ըլլայ մարդկանց ծածուկ չարութիւնը։

Դ

ՆՈՐԻՆ՝ ԱՌ ԿԼՈԴԻՈՍ ՈՒ ԿԼՕԴԻԱ ԳՐԱԾ ԹՈՒՂԹԸ, ՈՐՈՆՔ ԷՐԻԿ ԿՆԻԿ ԻՐ ԴՐԱՑԻՆԵՐՆ ԷԻՆ

Մարկոս 'ի Մօնթէշէլեայ՝ Կլօդիոսի և Կլոդիայ դրացիներուս շատ բարև։ Իմացուցիք դուք ինձ բարեկամս բերանովը անկէց յայտնի է որ՝ ամեն Հռոմայեցն եկողներուն զձեզ կը հարցընեմ, ու ամեն անկէց գնացողներուն ձեզի իմ բարևներս կը խրկեմ։ Իմ զձեզ սիրելս՝ սրտերնուդ հարցուցէք. թէ որ աչքէս հեռու ըլլալս տարբաժանել մը ձեզի սրտերնուդ մէջ, յուսամ որ մեր եղած ատենս ըրած բարեկամներս դուրս կ'ընեն սրտերնուդ ատ տարակուսանքը։ Գայիոս բարե-

կամն՝ ձեր ազգականը՝ Աղեքսանդրիա երթալու համար ասկեց անցած ատենը շատ մը լուր բերաւ Հռոմայու վրայ. ասոնց հետ քանի մըն ալ պատմեց, որուն վրայ առջի բերանը խնտալս եկաւ. իսկ երբոր աղէկ մը մտածեցի վրան, շատ տրտմեցայ: Վասն զի կան բաներ որ մէկէն կը խնտացընեն, բայց ետքը վրան մտածելուդ պէս՝ տրտմութիւն ու վիշտ կը բերեն: Ամենքը ձեզ ծեր կը ճանչնան, բայց դուք զձեզ պատանուոյ ու օրիորդի տեղ դրեր էք եղեր: Ըսաւ ալ որ կը հագուիք կը կապուիք կը զարդարուիք եղեր նոր հարսի ու փեսի պէս. ու ձեր ծերութեանը յարգութիւն ընողներուն կը սրդողիք եղեր: Կառարշաւներու մէջ կը մտնաք եղեր, գրաւ դնելով որ ձեր ձիերը ուրիշներունը կ'անցնին. Հռոմայ մէջ որչափ թեթեւութեան ու

խեղկատակութիւն բաներ որ կան, տներնուդ մէջը ամենն ալ անպակաս է եղեր. ու անանկ զձեզ ըզբօսանքի տուեր էք, որ կարծես թէ դեռ չէք ձանձրացեր, դեռ ծերութեան կը սպասէք որ ձանձրանաք: Իրաւ որ ես ձեր տեղը կ'ամըչնամ. ձեր ըրածը ինծի վիշտ կ'ըլլայ, բարեկամ ու դըրացի ըլլալնուս համար: Շատ մեղքեր կան, որ թէ՛ և ծանր են, բայց մարդ կարեկից կ'ըլլայ ընողներուն հասակին նայելով. կան ալ որ թէ՛ և այնչափ ծանր չեն, բայց կը ծանրանան՝ անմեղադրելի ընելու կողմ մը չունենալով: Կ'երդնում որ ձեր ըրածին ոչ կարեկից ըլլալու և ոչ զձեզ անմեղադրելի ընելու կողմ մը կը գտնամ, այլ ամեն դիէն դատապարտելու: Թողութիւն ըրէք թէ որ խոհեմութիւն չեմ բանեցըներ գրածիս մէջ, բայց դուք ալ գործքերնուդ մէջը չէք բանեցըներ:

Ձեմուրատնարը, ով Կլոդիոս, որ կարծիճ էիր, ուժիդ՝ շատերը կը նախանձէին. դուն ալ՝ ով Կլոդիոս, անպարտ էիր, շատերը քեզ կ՚ուզէին։ Բայց ան կը հարցընեմ որ մէկուդ կարճութեան համար ու մէկալիդ անուորութեանը՝ ինչ տարբերութիւն կը յուսաք ունենալու գերեզմանին ծակին մէջը։ Ո՛հ, ան ատենը կ՚իմանաք որ ժամանակը՝ առանց թեւերը շարժելու կը թռչի եղեր, մարդուս կեանքը առանց քալելու կը փախչի եղեր, բախտը առանց ձեռք շարժելու՝ իր նետը կը նետէ եղեր. աշխարհքս առանց մնաք բարով ըսելու՝ կը բաժնուի եղեր, մարմինը առանց խամնալու՝ կը մաշի եղեր, ու մահը առանց դուռը զարնելու՝ յանկարծ կը հասնի եղեր։ Զկարծէք մէկը որ տղայութեան ծաղիկը չթառամիր հասակը առնելով. աշխարհքս զմարդը կը

խաբէ։ Յիսունևերկու տարուան եմ, անգամ մըն ալ ճշմարտութ՟ի չըսաւ ինծի, բիւրաւոր ստութ՟ի-ները բռնեցի. ոչ երբեք բան մը խնդրեցի իրմէն՝ որ ինքը խոստացած չըլլար, ու ոչ երբեք խոստացածը ըրաւ. ոչ երբեք հետը առուտուր մը ըրի՝ որուն մէջը զիս չխաբեր։ Բան մը չունի սիրուելու, ամեն բանովը զինքը ատելի կ'ընէ. բայց այսու ամենայնիւ չեմ գիտեր ինչ կը տեսնանք վրան որ՝ եթէ զմեզ ատէ, մենք զինքը չենք ատեր. եթէ մեզի բարկանայ, կը համբերենք կը լռենք. եթէ մեզմէ հեռանալ ուզէ՝ մենք զինքը չենք ուզեր թողուլ, ու ամենուն գեշը ան է որ իրեն ձրի ծառայել կ'ուզենք, քանի թէ գիտց՝ որ այնչափ վարձք կու տան մեզի։

Բան մը պիտոր խոստովանիմ, որ թէ՛ և ինծի անհաւանկատրութիւն է՝ բայց կընայ ուրիշներուն օգտա-

կար ըլլալ։ Ուզեցի կենայս մէջ աշխարհքիս ամեն մոլութիւնները փորձել, որ արդեօք մարդս անոնցմով գոհ կրնայ ըլլալ. բայց տեսայ որ՝ որչափ ուտեմ, աւելի կ'անօթենամ, որչափ խմեմ, աւելի կը ծարուիմ. որչափ զուարճանամ, աւելի զուարճանալ կ'ուզեմ. որչափ հարստանամ, աւելի կ'ագահնամ. որչափ կը փնտռեմ, այնչափ քիչ կ'երևնայ գտածս. վերջապէս ամեն բանէն ձանձրանալով՝ ուրիշ բանի կը բաղձայի ։ Մարդ չկարծէ որ ինքը զինքը կրնայ գոհ ընել աշխարհքիս վրայ. շատ անգամ փափաքեր եմ իմանալու որ դիք ինչու կեանքերնիս աստանկ չափով ըրեր են, ու ցանկութիւներնիս առանց չափի. որ մը գոհ չենք կրնար անցընել. կեանքերնիս երազի մը պէս կ'անցնի, մահն է որ զմեզ քունէն կ'արթընցնէ ։

Ձեզ սիրելուս ու ձեզի դրացի ըլլալուս համար կը բաղձամ որ ինչպէս ձեր պզտիկութիւնը ճանչ-ցայ՝ ասանկ ալ ծերութիւննիդ ճանչնամ․ Հասակնուդ համար չեմ ըսեր՝ վասն զի անիկայ ունիք․ այլ խելքի ու խոհեմութեան՝ որ կը պակսի ձեզի։ Ո՛վ Կլոդիոս ու Կլոդիա, պզտիկութիւննիս պա-հել, ծերութիւնը հեռացընել, կեանքերնիս երկընցընել, մահը վռընտել, մեր ձեռքը չէ։ Կը հար-ցընեմ ձեզի որ ութսուն տարուը-նէ ետքը ի՞նչ ախորժելի բան կը գտնաք կեանքերնուդ վրայ որ դեռ կ'ուզէք ապրիլ։ Թէ որ կեանքեր-նիդ աղէկ անցուցեր էք, պէտք է ուզէք մեռնիլ՝ որ երթաք զմայլիք դից հետ․ իսկ թէ որ գէշ, դար-ձեալ պէտք է ուզէք մեռնիլ՝ որ աւելի գէշ չըլլայ, ու դիք չկրնան իրաւամբք աւելի պատժել զձեզ․ վասն զի ով որ ութսուն տարի գէշ

անցուցեր է, անկէց ետքը չկըր-
նար իր կեանքը շըտկել։ Արդէն
աչուընիդ տկարացեր է, քիթեր-
նիդ կը վազէ, մազերընիդ ճերմըկ-
ցեր է, ականջնիդ ծանրացեր է,
լեզունիդ թլուատցեր՝ ակռանիդ
թափեր է, երեսնիդ կընճռոտեր
է, ոտքերընիդ ուռեր՝ կռնակնիդ
կորացեր է. վերջապէս թէ որ գե-
րեզմանը լեզու ունենար, իրա-
ւունք կը պահանջէր ձեզմէ՝ որ եր-
թաք ձեր տունը բնակիք։ Աշխար-
հածէր տղոց խրատ տալը պարապ
է. վասն զի չեն հաւտար լսած-
նուն, կ՚ուզեն փորձել. ուրիշի փոր-
ձովը՝ ուրիշի գիտութեանքը չեն
ուզեր օգտիլ, ու իրենք փորձա-
ռութիւն ու գիտութի̃ ամենևին
չունին։ Բայց անոնց տգիտութիւ-
նը գէշ ծերերուն յամառութե̃ը
քով բան մը չէ։ Գէշ բան է չգի-
տնալ, ինչ որ պարտըկան է մարդս
գիտնալու. բայց շատ աւելի գէշ

է գիտնալ, ու անասունի պէս ապրիլը։

Խեղճ Կլոդիոս, խեղճ Կլոդիա, չէք մտածեր որ ետքերնիդ ինչ պիտոր ըլլայ. անոր համար ալ մնացած կեանքերնիդ ատանկ կ'անցընէք. արթնցէք քիչ մը ձեր խորունկ քունէն, աչուըներնիդ բացէք, քիչ մը բարեգործութիւն ըրէք. կամաց կամաց մահուան հետ իրաւախոհ եղէք քանի որ դեռ վրանիդ չէ հասած։ Թէ որ պզտիկութիւննիդ համարձակ ու անզգոյշ անցուցեր էք, գոնէ ծերութիւննիդ համեստ ու զգուշաւոր տեսնենք. ձիաւորի մը ձին թէ որ ճամբու մէջ աղտոտ ու մազերը խառնուած ըլլայ, այնչափ չմեղադրուիր. բայց երբոր պանդոկը կը հասնի, պէտք է մաքրէ ձին ու մազերը սանտրէ։ Չըլլայ որ ինչուան հիմայ աշխարհքի մէջ պատիւ ունենալովնիդ խաբուիք,

վրան զի ունեցած պատիւնիդ ձեր հարստութիւնը համար էր։ Գիտեմ որ շատերը ետեւնուդ կու գան, ու ձեզի կընախանձին. բայց հաւատացէք ինծի որ վերջապէս ամենը աղքատ ու առաքինի տղու մը վրայ աւելի համարմունք ունին, քան հարուստ ու մոլի ծերու մը։ Ամօթ բան չէ՞, ու Հռոմայ՝ որ մեր մայրն է՝ նախատինք չէ՞, որ ծերերն որ փտտելու մօտ են՝ ունայնասիրութեամբ փողոցները պտըտին տըղոցմէ աւելի, որոնք դեռ նոր ծաղկին պիտոր։ Ի՞նչ անկարգ բան է որ մեր ատենի ծերերը մազերնին կը զարդարեն, մօրուքնին կը շըտկըռտեն, զարդարուն կօշիկներ կը հագնին, սրունքնին սպիտակ ներգուրպայ կը քաշեն, շապիկնին լայն ու վերարկունին կարմիր, հռոմայեցի նշանը աղւոր ձուլած կը կրեն, Ճիտերնին ոսկի մանեակ, զգեստնուն քղանցքը բանած, սա-

ղաւարտին վրայի փետուրը յու-
նական, մատուռնին հողիկներուն
պէս մարգրիտներով զարդարած,
հագուստին դերասաններու նը-
ման, թեւերնին քրմապետներուն
պէս լայն. ու ամենէն գէշը ան է
որ՝ մահը զիրենք կը կանչէ, իրենք
կ'ուզեն նոր կնկան մըն ալ ծա-
ռայել։ Ո՛հ, քանիներ տեսայ որ
ասանկ լըքութ̃ անուննին կոտրե-
ցին իրենց ծերութեան ատենը,
ու զաւկըննին խեղճ ըրին, իրենց
ընտանիքն ալ օգնութենէ զրկե-
ցին։ Կատոն անունով մէկը, հին
Կատոններուն ցեղէն, որ հինգ
անգամ հիւպատոս եղած էր, ու
այնպէս ուրիշ իշխանութիւննե-
րու հասած, վաթսունըհինգ տա-
րուան՝ ինն անգամ եօթը անցած,
Կնէոսի Կուրտիոսի Վարդուհի
դստերը զարնուեցաւ. իրաւ տես-
քով ու դեռ, մանկահասակ աղ-
ջիկ մըն էր. բայց այն աստիճան

հասաւ իր սիրահարութիւնն որ՝ խենթենալու պէս եղաւ, ամեն ունեցածը անոր վրայ մսխեց, ու տղու պէս կու լար զինքը տեսնելու համար։ Աղջիկը ջերմ եղաւ, ամեն կերակուր սիրտը կ՚առնէր, ախորժակը խաղող ուզեց. ատենը չէր, դեռ Հռոմ խաղողները ազոխ էին. Կատոն մարդ խրկեց հազար մղոն Հռոմէն հեռու՝ խաղող բերելու համար։ Ձայնը տարածուեցաւ Հռոմայ մէջ, խորհրդարանը հրամմեց որ աղջիկը Եւտեան կուսանաց քովը փակեն, ու ծերը աքսորեն Հռոմէն անդարձ։ Ասանկով զաւկըները խեղճ մնացին, ու հայրերնին անունը կոտրած մեռաւ։ Կը հաւտամ որ աս բանս լսելով շատերը կը մեղադրեն ծերուն սիրահարութիւնը, ու կը գովեն խորհրդարանին տըւած վճիռը. բայց թէ որ Կատոնի պէս՝ սիրահար պատանիներ ալ

աքսորուած ըլլային՝ որչափ իրեն պէս ծերեր աքսորուած էին, ոչ այնչափ սիրահարներ կ'ըլլային, և ոչ այնչափ կանայք կ'աւրուէին։

Ասանկներուն մէջէն խիստ գէշ չեղողները երբոր իրենց բարեկամներէն կը խրատուին, պատճառանք կը բերեն որ իրենց ըրածը սիրահարութիւն չէ, ատեն անցրնելու համար զբօսանք մըն է։ Երբոր դեռ տղայ էի ու աւելի խելք ունէի քան թէ կորիճութեան հասակիս մէջ, գիշեր մը Կապիտոլինին մօտ հանդիպեցայ դրացիներուս մէկուն՝ որուն թոռը կրնայի ըլլալ, ու ըսի. Ո՛վ Փաբրիկիոս տէր իմ, գո՞ւն ալ սիրահարներ ես որ աս ատեն հոս կը պտըտիս։ Պատասխանեց որ ատեն անցընելու համար էր ըրածը։ Շատ զարմացայ ու գայթակղեցայ աս խօսքը լսելով՝ վասն զի ատիկայ ատեն անցընել չէ, այլ ա-

տենին հետ պատիւն ալ կորսըն-
ցընել. հասակը առած մարդու մը
կնկան մը վրայ ունեցած սէրն ալ
վստահամբաւութիւն է իրեն. ա-
նանկ ծերը պրաս կընմանի, ո-
րուն արմատները ճերմակ է ու
ծիլը կանանչ։

Հիմայ ճարը տեսնանք. դից հա-
շիւ պիտոր տանք մեր կենացը հա-
մար, ու մարդկանց՝ մեր անունին
համար։ Թէ որ այգինիս աւրուեր,
ծառերը կոտրտեր են, ինկած ող-
կուզները ու պտուղները ժողվենք.
ան ալ թէ որ չգտնանք, այսինքն
բարեգործութի մը՝ առաքինու-
թիւն մը՝ անցուցած կեանքեր-
նուս մէջ որ չգտնանք, գոնէ բա-
րի բաղձանքներով անոր տեղը լե-
ցընենք։ Դիք անանկ բարի են որ
եթէ ոսկեղէն բարեգործութիւն-
ներ չկրնանք ընծայելու իրենց,
պղնձէ բաղձանքնիս ալ կ՚ընդու-
նին՝ վարքերնիս փոխելու որ ըլ-

լանք։ Ո՛վ Կլոդիոս ու Կլոդիա, ձեր տղայութեան ալիւրը մոլութիւններու տուիք, գոնէ ձեր ծերութեան թեփը դիս տուէք։

Միտքս դրածէս եւել գրեցի, բայց չեմ ուզեր որ դրամս ուրիշներու ձեռք անցնի. չըլլայ որ ձեզ խենթի տեղ դնեն, զիս ալ յանդուգն ու անխոհեմ մարդու։ Ամեն դրացիններունս բարև, մանաւանդ Դրուսիանա պատուելի որբևարիին։ Երկու հազար արծաթ դահեկան կը խրկեմ. հազարը Քուրուլինա ձեր թոռանը՝ ինծի տօնին օրը ըրած ծառայութեանը համար։ Փաւստինոս հիւանդ անկողնի մէջ է, անոր համար մէկալ հազարն ալ Եստեան կուսանաց տուէք, որ աղօթք ընեն դիս իրեն առողջութեանը համար։ Ինքը սնտուկ մը կը խրկէ քեզի ո՛վ Կլոդինա. կ՚երդնում որ մէջի եղածը չեմ գիտեր։ Դիք՝ ձեզի որ

ծերացեր էք, բարի մահ տամ.
ինծի ու Փաւստինոսիս ալ բարի
կեանք։

Մարկոս ձեր դրացիին իր ձեռքով գրածն է։

Ե

ՆՈՐԻՆ ԱՅՆ ԹՈՒՂԹՆ՝ ՈՐ ԳՐԵՑ ԴՈՄԵՏԻԱՆՈՍԻ

Մարկոս ատենապան Հռոմայեցի ծնեալ 'ի Մոնթէչէլլիօ՝ առ քեզ Դոմետիանոս կապուտացի ողջոյն. դիք զքեզ մխիթարեն: Սաստիկ ձմեռը աս կողմերս խիստ մըրրիկներ ըրաւ, մրրիկներն ալ շատ անձրև ու խոնաւութիւն պատճառեցին, անկէց ալ շատ հիւանդութիւն առաջ եկաւ. մանաւանդ ոտնացաւութիւն ու ձեռնցաւութիւն: Ասիկայ գրելուս պատճառն է որ չկրնալով ոչ քալել և ոչ գրել, չեմ կրնար երկընցընել թուղթս որչափ որ պէտք էր, որ-

չափ որ դուն արժանի ես, և որչափ որ ես կը բաղձամ։

Լսեցի որ ձիու մը համար կըռուելով Պատրիկիոս դրացիիդ հետ՝ Կապուայէն հեռացեր ու Մամերթինու բանտը դրուեր ես. ունեցածդ չունեցածդ ալ առեր են, զաւկըներդ ալ աքսորեր ու տունդ փլուցեր են։ Ամենէն ետեւ անոր վրայ ցաւեցայ՝ որ զքեզ խորհըրդարանին պաշտօնէն հաներ ու եղբօրորդւոյդ հետ տասը տարի աքսորեր են։ Լսեցի ալ որ խիստ նեղութենէդ բոլոր օրը կու լաս եղեր, գիշերը չես քնանար, ընկերութիւն չես ուզեր, մինակ կենալ կ'ախորժիս, զբօսանքէ կը խորշիս, տրտմութիւն կը սիրես։ Չեմ զարմանար, վասն զի տըրտում սիրտը լալով կ'ապրի, ուրախութեամբ կը մեռնի։ Կորսընցուցած բաներուդ վրայ շատ կը ցաւիմ. բայց աւելի ցաւս անոր

վրայ է որ ձիու մը համար այդ-
չափ քան եկեր է գլուխդ, ու ա-
մեն քան կորսնցուցեր ես։ Ո՛Հ,
որչափ անհաստատ է բախտը,
պզտի քանով մը այնչափ Թշուա-
ռութիւններ կը պատահին։ Զա-
րիքը աչուըննուս առջին է ու չենք
տեսներ. ձեռքով կը բռնենք ու
չենք զգար, ոտուըննուս տակն է ու
չենք ճանչնար, ականջնէս վար կը
խօսի ու մտիկ չենք ըներ, կը պո-
ռայ ու չենք իմանար. վասն զի
չենք ուզեր իմանալ, ու ան ատեն
կը զգանք վտանգը՝ երբոր ալ ճար
չկայ։ Պզտի կայծով մը տունդ
կ'այրի, պզտի ժայռի մը զարնուե-
լով նաւդ կ'ընկղմի, պզտի քարի
մը գալով ոտքդ կը վիրաւորուի.
ըսել կ'ուզեմ որ չկարծած պզ-
տի քանէդ շատ անգամ ամեն վը-
տանգ կը ծնանի։ Նաւապետը ան-
տես ժայռերէն աւելի կը վախէ
քան յայտնի ալէկոծութենէ, զօ-

բավլարը աւելի կը վախէ ծածուկ դաւաճանակալութենէ քան յայտնի զօրաց գունդերէն. կ'ուզեմ ըսել որ խելացի մարդը աւելի պէտք զգուշանայ իրեններէն քան օտարներէն, բարեկամներէն՝ քան թշնամիներէն, խաղաղութեան ատեն՝ քան պատերազմի, գաղտնի վտանգէ՝ քան յայտնի վնասէ: Քանիններ տեսեր ենք որ ձախորդութեան մէջ բախտը չկրցաւ զիրենք կործանել, ու յաջողութեան ատեն քիչ մը որ անհոգ եղան՝ գլխիվար բերաւ զիրենք: Ո՞վ կրնայ վստահիլ բախտին, երբոր ամենէն պզտի բանի մը համար այդչափ խռովութիւն հաներ է Հռոմայ մէջ, ու քու տունդ կործաներ է: Աս բաները տեսնելով՝ ոչ անոր սպառնալիքներէն կը վախեմ, և ոչ շոյելուն կը հաւատամ. ոչ տըւածին կը հաւնիմ, և ոչ առածին համար կը նեղիմ. ոչ իրաւը ըսե-

լուն ականջ կը կախեմ, և ոչ սուտ
բառերէն կը խաբուիմ. ոչ եռանդս
գալուն համար կ'ուրախանամ, և
ոչ գլխ վռնտելուն համար կը
տրտմիմ: Գիտե՞ս ինչու. վասն զի
կեանքերնիս կասկածելի բան մըն
է, ու բախտը՝ անանկ յանկարծա-
կան՝ որ շատ անգամ առանց ըս-
պասնալու կը վիրաւորէ, շատ ան-
գամ ալ կը սպառնայ ու չվիրա-
ւորեր. շատ անգամ նետը կը նե-
տէ ու չզարներ. շատ անգամ ալ
առանց նետ նետելու կը զարնէ:
Հաւատա ինծի, ով Դոմետիանոս,
որ մեր կեանքը ան ատեն աւելի
վտանգի մէջ է, երբոր աւելի ա-
պահով կարծելով անհոգ կը կե-
նանք. կ'ուզե՞ս իմանալ որ ըսածս
ինչպէս իրաւ է. Հերակլէս այն-
չափ վտանգներէ ազատեցաւ ընդ-
ծով և ընդ ցամաք, ու ետքը հար-
ճի մը ձեռքէն՝ որուն սիրահարեր
էր՝ մեռաւ: Լաւոմեդոն Տրովա-

դայի պատերազմին վտանգներէն ազատեցաւ, ու իր տանը մէջ զէնքը սպաննեցին։ Աղեքսանդր որ այնչափ բարեբախտ էր՝ բոլոր աշխարհքի հետ պատերազմելով չէր մեռաւ, ու քիչ մը թոյնով կեանքը կորսնցուց։ Կայիոս Կայսրը յիսունուերկու կռուի մէջ քաջութիւններ ընելէն ետքը, խորհրդարանին մէջ քսանուերկու հարուածով տիգահար սպանուեցաւ։ Ասկլիպիոս Պոմպէոսի եղբայրը քսան տարի ծովու վրայ աւազակութիւն ընելով՝ ողջ մնաց, ու օր մը ջրհորէն ջուր քաշելու ատեն մէջը ինկաւ խղդուեցաւ։ Սկիպիոնի տասը զօրավարները Աφրիկէ այնչափ պատերազմներու դիմացան, ու ետքը կամուրջի մը վրայ իրար ծաղր ընելու ատեն ինկան խղդուեցան ամէնը մէկտեղ։ Դրուսոս Պարթևներուն յաղթելէն ետքը՝ յաղթանակին օրը ա-

ղէւս մը գլխուն վրայ ինկաւ, ու ատ մնաստի փառաւորութիւնը իր գլուխը կերաւ։ Ալ ի՞նչ կ'ուզես որ ըսեմ. Լուչիա քոյրս կուրծքը ասեղ մը ունէր, գրկի զաւակը մօրը հետ խաղալով՝ ասեղին զարկաւ ձեռքը, ասեղը ներս մտաւ սպաննեց զմայրը։ Կնէոս Ռուփինոս գլուխը սանտրելու ատեն՝ սանտրին մէկ ակռան գլուխը մըտաւ, ու այսանկ պզտի դիպուածով մը իր պատուական կեանքը կորսնցուց։ Ասոնց նման դեռ անթիւ օրինակներ կրնայի բերել, որ այնչափ բարեբախտութեան ետևէն անանկ դժբախտ եղան, ու այնպէս փառաւոր կեանք ունենալով՝ այնչափ թշուառ մահ ունեցան։ Անոնք իմ տեղս որ ըլլային, չեմ գիտեր ինչ կը բաղձային. բայց ես անոնց տեղն որ ըլլայի, շատ աւելի կ'ուզէի թըշուառ կեանք ունենալ ու փառա-

ւոր մահ, քան թէ թշուառ մահ ու փառաւոր կեանք ։ Վասն զի գէշ մահը մարդուս բոլոր կեանքը երկբայելի կ'ընէ, իսկ աղէկ մահը անցած կեանքը նայել չտար։

Ինչպէս որ Թուղթիս սկիզբը գրեցի՝ աղքիս ցաւը չթողուր որ երկընցընեմ. երկու օր է որ քու վրադ ունեցած սէրս կը պատերազմի ցաւոցս հետ. կ'ուզեմ իմ ձեռքովս գրել քեզի, մատուըներս չեն կրնար գրիչը բռնել ։ Ասոր դեղը ան է որ՝ որովհետեւ ես չեմ կրնար ուզածս ընել, գոնէ կրցածովս գոհ ըլլամ ։ Փաւստինոս քեզի բարեւ կ'ընէ, հիւանդութեանս համար տրտում է ։ Լսեցի որ երեսիդ վրայի սպիերը խիստ աչքի կը զարնեն. քեզի կշիռ մը բալասան կը խրկեմ որ քսես, որպէս զի անցնի ։ Թէ որ կանանչ նուշ, թարմ ընկուզ, ու վայրի կաղին գտնես, Փաւստինոս կը խնդրէ քեզմէն որ

խրկես ։ Հիմակու հիմայ ստակս քիչ է․ բայց քեզի ու կնոջդ մէյ-մէկ զգեստ կը խրկեմ, ու կը խըն-դրեմ ’ի դից՝ որ տան քեզի ինչ որ քեզի կը բաղձամ, ինծի ալ տան ինչ որ դուն ինծի կը բաղձաս ։ Թէպէտ ուրիշի ձեռքով է գրա-ծըս , բայց իմ սրտովս ։

Գ

ՆՈՐԻՆ՝ ԱՌ ԿԱՏՈՒԼԼՈՍ ԻՐ ՄՏԵՐԻՄ ԲԱՐԵ-ԿԱՄԸ ՀՌՈՄԷՆ ԳՐԱԾ ԼՈՒՐԵՐԸ

Մարկոս հազարապետ ժողովրդեան, առ քեզ Կատուլլոս երբեմն հազարապետ, ողջոյն։ Տասն օր է որ նամակ մը առի քեզմէ Յանուարի դից տաճարին մէջ, և նոյն դիքը վկայ կը կոչեմ որ նամակէդ աւելի զքեզ կ'ուզէի ընդունել։ Կ'ուզես ինչ նոր բան որ կայ հոս 'ի Հռոմ, գրեմ քեզի։ Աղէկ կ'ըլլար որ հարցընէիր թէ հին բան մնացա՞ծ է Հռոմ ու Իտալիա։ Տըխուր ճակատագիրը ասանկ սահմաներ է որ ամեն առջի բարիքը կորսընցընենք, ու դժբախտութ՟ք նոր ու չլսուած բաներ տեսնենք։

կայսրը, բդեշխը, ծերակոյտը, խորհրդականները, հազարապետ-ները, քրմապետները, ամենքը նոր, միայն չարութիւնին հին։ Ամենքը՝ նոր պաշտօնատէրներ դնելու, հրովարտակներ հանե-լու, կաշառ առնելու ու տալու հետ են. ասանկով հիմակուան չորս տարուան մէջ եղած լուրե-րը, առջի ատեններուն չորս հա-րիւր տարուան լուրերէն աւելի է։ Իրեքհարիւրի չափ հոգի կը ժո-ղովինք Կապիտոլինի խորհրդա-րանը, երբեմն մէկը կը բամբա-սենք, մէկալը կը գովենք. կ'երդ-նունք ու կը խոստանանք մէկը ա-ռաջ քաշել, մէկալը ետ ձգել. մէ-կուն օգնել, մէկալը մերկացնել. երբեմն ալ կ'որոշենք չարերը պատ-ժել, լաւերը վարձատրել. հին կար-գերը նորոգել, մոլութիւնները խլել ու առաքինութիւններ տնկել, ծուռ ճամբայ գնացողները արգիլել ու

շխտակ գնացողները առաջ տանին, անիրաւները զարկել ու աղքատաց ողորմիլ։ Ետքը երբոր խորհրդարանէն դուրս կ'ելլենք, ամենէն աղէկ խորհուրդ տուողները՝ ամենէն աւելի չարագործութիւն կ'ընեն։ Ողորմելի՜ Հռոմ. քու ծերակոյտդ արասցուք արասցուք ըսելով, օրերը տարիները կ'անցընէ, ու ամեն մարդ իր օգուտը միայն կը փնտռէ, հասարակաց բարիքը բոլորովին մոռցած։

Շատ անգամ խորհրդարանին մէջ կեցած ուրիշներուն երեսը կը նայիմ, անոնք ալ ինծի կը նային. կը զարմանամ կը մնամ լսելով ուրիշներուն ճարտասանութիւնը, տեսնելով իրենց նախանձայուզութիւնը, ու իրենք զիրենք արդարացընելնին։ Ետքը երբոր դուրս կ'ելլեն՝ կը գայթակղիմ տեսնելով իրենց կաշառ առնելը,

նենգութիւնը, ու յայտնի գոր-
ծած անիրաւութիւններ։ Այսպէս
գէշը կայ, որուն անհնար է համ-
բերել. որոնք որ աւելի անիրաւ
ու վատահամբաւ են, անոնք աւե-
լի խիստ ու անգութ դատաստան
կ՚ընեն յանցաւորներուն դէմ։ Ասոր
բանն չախառիլը. որոնք որ յանցա-
ւոր են՝ անոնք նոյն յանցանքը ու-
րիշներուն վրայ աւելի անողորմ
կը դատեն, ու աւելի խիստ վը-
ճիռ կու տան. կարծես թէ ու-
րիշներուն յանցանքը մանրացու-
ցով կը տեսնենք, մերինները մե-
ծացուցով։ Քանի քանի անգամ
տեսեր եմ խորհրդարանին մէջ
ուրիշը մէկ յանցանքի համար մա-
հապարտ ընողներ, որոնք նոյն
յանցանքը ամեն օր կ՚ընեն։ Լի-
վիոսի տարեգրութեանը մէջ կար-
դացեր եմ որ Հռովմայեցւոց ու
Կարքեդոնացւոց պատերազմին
սաստկացած ատենները՝ լուսնախտանա-

ցի դեսպան մը եկեր է 'ի Հռոմ բոլոր Սպանիայի կողմանէ, հաշտութիւն ընել տալու՝ թէ որ կարելի ըլլայ, ու իր գլուխը եկածը խորհրդարանին մէջը պատմելով՝ ըսեր է. Քանի որ Իտալիա մտայ՝ տասն անգամ կողոպտեցին զիս, ու ամեն ունեցածս առին. երբոր Հռոմ հասայ՝ զիս կողոպտողներէն մէկը տեսայ որ կը կախէր իր ձեռքէն զիս ազատողը։ Այս անիրաւութիւնն որ տեսայ, յուսահատած՝ ածուխ մը առի, ու կախաղանին վրայ գրեցի. Ո՛վ կախաղան, դուն աւազակներու մէջ բուսեր՝ աւազակներու մէջ մեծցեր ես, զքեզ աւազակները կրարեր ու տաշեր են, բայց վրադ աւազակներ կախելու տեղը՝ անմեղը կախեր են։ Լիւիոսին տասը հատորն ալ սեւադեղով գրած էին, ու աս կախաղանին վրայ գրած խօսքը միայն կարմրադեղով. կ'երդնում ըսածներուս վրայ։

Ուրիշ բան մըն ալ ըսեմ, բայց մէջերնիս մնայ. ամենք խիստ շուտ բարձրացան ու զօրացան Հռոմայ մէջ, որոց կործանումը խիստ մօտ է. վասն զի չէնք մը որ արտորանօք կը շինուի, հաստատուն չըլլար: Ծառ մը որչափ որ ուշ աճի, այնչափ երկար կեանք կ'ունենայ. որ ծառերուն պտուղն որ շուտով կ'ուտենք, շուտով ալ փայտերնին ձմեռը զմեզ կը տաքցընեն: Քանիններ տեսանք, որոց բարձրանալուն վրայ որչափ որ զարմացանք՝ այնչափ ալ իրենց կործանումը զմեզ սոսկացուց. յաջողութիւննին շեշտի մը պէս կարճ եղաւ, ձախորդութիւննին խաղի պէս երկար: Իմ Կատուլլոս, գիտես որ ինչպէս Կինկինոս Փուլուիոսը տարուան մը մէջ բղեշխ եղաւ, իր որդիքը դատաւոր եղան, կինը ազնուական օրիորդներու տիկին, ու ինքը Կապիտոլիոնին պահապան.

բայց ետքը՝ չէ թէ տարուան մը
մէջ, այլ օրուան մը մէջ տեսանք
զինքը գլխատեալ, զաւկըները Տի-
բերիս գետին մէջ խղդուած, կի-
նը Հռոմայէն աքսորուած, տունը
կործանած, ու ամեն ունեցածը
Հասարակաց գանձը գրաւած։ Աս
սոսկալի օրինակը՝ չէ թէ գրոց
մէջ կարդացինք, այլ աչքով տե-
սանք։

Ինչպէս որ ազգերը իրարմէ կը
տարբերին, ասանկ ալ մարդկանց
բաղձանքը. մէկուն սիրածը մէ-
կալը կ'ատէ. ան բանին որ մէկը
ետևէն կը վազէ, մէկալը անկէց
կը փախչի. ամեն մարդ թող ու-
զածը ընէ. այլ ես կամաց կամաց
կ'ուզեմ աս լեռներէն վեր ելլել. թէ
որ գլուխը չկրնամ հանել, աւելի
կ'ընտրեմ կէս ճամբան մնալ՝
քան թէ արտորալով ելլելէն ետ-
քը գլորելով վար իյնալ։

Ասկէց աւելին չիշխեր գրիչս

գրելու. ուստի քիչ գրածիս մէջ նայիր, այլ մտքիս՝ որ շատ բան կ'ուզէ ու կրնայ գրել:

Աս տարի մայիսի 25ին Ասիոյ կղզիներուն մէկէն դեսպան մը եկաւ. տեսքով ու բարեբարոյ մարդ մըն էր, արիասիրտ ու վստահ կերպով մըն ալ ունէր: Ամառը Հռոմ անցուց, ու մէկ դիէն տեսնելով որ ձմեռը վրայ կու գար՝ դժար կ'ըլլար ծովու ճամբորդութիւնը, մէկալ դիէն ալ ինչ բանի համար որ եկեր էր՝ դեռ լմըննալու յոյս չկար, օր մը խորհըրդարանին դուռը կեցած տեսաւ որ խորհրդականները ներս մըտնելնէն առաջ զէնքերնին դուրսը կը ձգէին. ամենուն առջին ըսաւ. Ո'վ Հայրք, ես հեռու երկրէ եկայ Հռոմ տեսնելու, բայց Հռոմայ պարիսպները միայն գտայ. զիս հոս Հռոմայ պատերը չբերին, այլ անոր կառավարներուն համբաւը:

Ես հոս չեկայ տեսնելու Հռոմայ գանձարանը՝ որուն մէջը աշխարհքիս գանձը կը մնայ, այլ խորհրդարանը՝ որուն մէջը աշխարհքիս համար խորհուրդ կ'ըլլայ. Ես հոս չեկայ աշխարհքիս յաղթողները տեսնելու, այլ առաքինի մարդիկ։ Հիմայ կը համարձակիմ բան մը ըսելու. Թէ որ դիք չեն կուրցուցեր զիս, Թէ որ խելքըս պղտորած չէ, կամ դուք ան առջի Հռոմայեցիներէն չէք, կամ աս քաղաքը ան Հռոմայեցւոց քաղաքը չէ։ Մենք լսեր ենք որ Հռոմայեցիք մէկու մը քաջուԹեամբ Թագաւորութիւնները կը տիրեն, ու ամենուն իմաստուԹեամբը կը պահեն զանոնք. Հիմայ դուք ամենքդ զանոնք կորսնցընելու ետևէ էք, ու ստացող մը չկայ։ Ձեր առջինները մեծամեծ գործքեր կ'ընէին, դուք բոլոր ձեր ատենը աղուոր աղուոր

խօսելու կ'անցընենք։ Խնտալէն կը մարէի՝ տեսնելով որ զէնքերնիդ խորհրդարանէն դուրս կը Թողուիք. Ի՞նչ օգուտ զէնքերնիդ դուրսը ձգելը, երբոր խորհրդարանին մէջ այնչափ մարդկանց արիւնը կը մտնէք։ Ի՞նչ օգուտ խեղճ պանդխտի մը՝ որ բան գործք ունի ձեզի հետ, առանց սուրի աղեղան ներս մտնալնիդ, երբոր նենգութիւնը ու խորամանկութիւնը հետերնիդ ներս կը տանիք։ Ո՛վ Հռոմայեցիք, մենք ոչ զինեալ զօրապետներէ կը վախենք, ոչ սրած սուրերէ, և ոչ փայլուն նիզակներէ, այլ խստացեալ սիրտերէ ու Թունաւոր լեզուներէ։ Թէ որ խորհըրդարանը զէնքով մտնէք ու քանի մը հոգի սպաննէք, քիչ է վնասը քան զանմեղները դատապարտելնիդ, կամ իրենց իրաւունք չըրած՝ ետ դարձընելնիդ։ Այսչափ ատեն է կը սպասեմ որ գործս

ըմբռնցընենք. Հոռոմ մնացած օրս ինչ որ էր՝ դեռ այն վիճակի մէջն է։ Կ'ուզե՞ք որ իւղ, ձէթ, մեղր, քըր-քում, փայտ, ոսկի ու արծաթ մեր կղզիէն Հոռոմ բերենք, ու իրա-ւունքնիս ուրիշ տեղ երթանք վնտռելու. Եկամուտ ժողվելու օ-րէնքնիդ ուրիշ է, իրաւունք ընե-լունը ուրիշ. Կ'ուզէք որ օրուան մը մէջ հաստուցանենք վրանիս դրած տուրքերնիդ, ու տարի մըն է դեռ չըմբռնցուցիք գործքս՝ որուն հա-մար Հոռոմ եկեր եմ։ Կամ թողը-նիս լսեցէք, կամ կեանքերնիս ալ առէք որ ազատինք։ Թէ որ խիստ կ'երեւնայ ձեզի ինչ որ հայրենա-ցիս օգտին համար հարկաւորե-ցայ ըսելու, մոռցէք զիս հոս՝ որ դատուիմ ըսելէն։

Իրաւցընէ սա խօսքերս ըսաւ խորհրդարանին մէջը, ու ես ու-զեցի որ գրուի ըսածները։ Այն համարձակութիւնն որ առաջ Հը-

ռամկայեցիք օտար ազգաց առջին ունէին , հիմայ օտարականները մեր առջին ունին ։ Եղան որ պատժելու է ըսին ատ դեսպանը․ բայց դիք չթողուցին որ իմ առջևս մէկը ճշմարիտը ըսելուն համար պատժուի․ հերիք չէ՞ որ ուրիշները մեր չարութեանը կը համբերեն , ըսպանե՞լ ալ կ՚ուզենք չարութիւննիս երեսնիս տալերնուն համար ։ Աշխարհները ապահով չեն ըլլար , թէ որ հովիւը շուն մը չունենայ․ ու ինչպէս որ պէտք չէ արգելուլ շանը հաջելը՝ հովիւը հանգիստ քնանալուն համար , ատանկ ալ պէտք չէ արգելուլ ճշմարտախօսութիւնը՝ ծերակուտին դժարը գալուն համար ։ Ու դիք կը հրամեն , ոչ անանկ օրէնք մը կայ , որ սուտը պատժելու համար դրուած դատաւորները՝ ճշմարիտը ըսողները գահիճ ըլլան ։ Ո՛վ Հռոմ , որ Հռոմայ անունը միայն ունիս․

նայէ մեր հասեր է քու յաղթու-
թիւններդ, քու փառքդ, քու
տաճարներուդ պատիւը, քու դա-
տաստաններուդ իրաւունքը. վասն
զի հիմայ աւելի կը պատժուի ծե-
րակուտէն մէկը բամբասողը՝ քան
թէ բոլոր աստուածները հայհո-
յօղը. Ճշմարիտը կ՚ըսեմ քեզի, ով
իմն Կատուլլոս, պէտք չէ ասկէց
ետքը տաճարները երթալ աս-
տուածներ փնտռելու, ծերակու-
տին ամէն մէկ խորհրդականը մէյ-
մէկ աստուած եղեր են։ Այս տար-
բերութիւնը միայն կայ անմահ ու
մահկանացու դից մէջը՝ որ դիք ոչ
երբէք չարիք մը կ՚ընեն, իսկ ծե-
րակոյտը ոչ երբէք բարիք մը. դիք
ոչ երբէք սուտ կ՚ըսեն, իսկ ա-
սոնք ոչ երբէք ճշմարիտը. դիք
շատ անգամ կը ներեն, ասոնք ոչ
երբէք. դիք տարին հինգ անգամ
պատիւ ընդունելը հերիք կը սե-
պեն, իսկ ասոնք օրը տասն ան-

գամ կ՚ուզեն որ երկրպագութիւն ըլլուի իրենց։ Ա՜լ ի՞նչ կ՚ուզես որ ըսեմ. դիք ամեն ըրածնուն համար գովութեան արժանի են, իսկ ատոնք ամեն ըրածնուն համար պարսաւելի։ Ինչ որ պիտոր ըլլայ, թող ըլլայ. վասն զի ես ստոյգ միտքս դրեր եմ որ՝ ով որ ճշմարտութիւնը չուզեր լսել, անկարելի է որ առաքինասէր ըլլայ. կ՚ուզէ դատաւոր ըլլայ, կ՚ուզէ խորհրդական, կ՚ուզէ կայսր, կ՚ուզէ բդեշխ, կ՚ուզէ ատենաբան, չկրնար այնչափ խոհեմ ու ամեն կիրքերէ ազատ ըլլալ, որ չկարօտի երբեմն ազդարարութեն իր գործքերուն մէջ։

Ուրիշներուն վրայ գրեցի, հիմայ իմ վրաս ալ գրեմ. վասն զի Թուղթիդ մէջը գրեր էիր որ իմ լուրերս ալ կ՚ուզես գիտնալ։ Գիտցիր ուրեմն որ յունուարի մէջ զիս դատաւոր ըրին խորհրդարանին.

ոչ կ՚ուզէի և ոչ կ՚արդիւնաւորէի աս պաշտօնը. ուրիշ կողմանէ ալ իմաստասիրաց կարծիքն է որ, թեռներուն վրայ ուրիշ թեռ ալ առնելը՝ կամ մարդուս խելքը կը պակսեցընէ, կամ խելագարութիւնը կ՚աւելցընէ։ Համեստ մարդու համար ծանր է անանկ պաշտօն վրան առնալ՝ որ կը հարկաւորի ներքուստ զգացածին դէմը ցուցընել դրսուանց։ Թերևս պիտոր ըսես, ո՛վ իմ Կատուլլոս, որ պէտք է պաշտօնններուն բեռը լաւերը վրանին առնեն։ Ո՛վ Թըշուառ Հռոմ. մեծ ժամանախտ ինկած պիտոր ըլլայ լաւերուն մէջը որ՝ մնացած գէշերուն քովը ես լաւ կը սեպուիմ։ Ես աս պաշտօնը Փաւստինիաս գոհ ընելու ու Անտոնինոս աներոջս հրամանին համար յանձն առի. մի՛ զարմանար ըրած անխելքութեանս վրայ, չըրածիս վրայ զարմացիր. վասն զի

Փաւստինը առնողը՝ անխելքութիւն չկայ որ չընէ, քանի որ զինքը առեր եմ, խելք չմնաց գլուխս։ Հիմայ զինքը թողունք, խօսքերնուս դառնանք։

Իրաւցընէ ամեն խաղաղասէր մարդ խիստ կը տանջուի պաշտօնի մէջ. վասն զի որչափ աղէկ է պաշտօններուն՝ որ առաքինի մարդկանց ձեռք իյնան, այնչափ գէշ է առաքինի մարդկանց պաշտօն ունենալը։ Թէ որ կ'ուզես գիտնալ որ որչափ ճշմարիտ է ըսածս, համրէ վաստըկածներին ու կորսընցուցածներին. վաստըկածներին գիտես, կորսընցուցածներին ըսեմ։ Ով որ ուրիշներուն առաջնորդելը վրան կ'առնէ՝ իր հոգը կ'աւելցընէ, ուրիշներուն նախանձը կը շարժէ, թշնամիները իրեն դէմ կը գրգռէ, գողերը կ'արթընցընէ, կեանքը և անունը վտանգի մէջ կը դնէ։ Ով որ աս բաները կը ճանչ-

նայ, պէտք է անկիւն մը քաշուի պահուըտի. բայց ընդ հակառակն աւելի են ատոնք յանձն առնողները քան թէ քաշուողները: Շատ անգամ շատերէն լսեցի որ կ'ըսէին, թէատրոն երթանք, ցուլեր գազաններ վազցընենք. բայց հոն որ գնացին, գազանները իրենցմէ փախչելուն տեղը՝ իրենք գազաններէն փախան: Կ'ուզեմ ըսել որ շատերը իշխանութեան ետեւէ կ'ըլլան, բայց իրենք ուրիշներուն հրամմելու տեղը՝ ուրիշները իրենց կը հրամմեն. ուրիշները իրենց ձեռքին տակը առնելու տեղը՝ ուրիշներուն ոտքին տակը կ'իյնան: Աս մտածմունքներուս մէջ մէկ բանով մը կը մխիթարուիմ որ ես չի ջանացի, ես ետեւէ չեղայ, ուրիշները զիս բռնադատեցին: Հին օրէնքներնուս ութերորդ տախտակին մէջ գրած է աս բանս. Կը հրամմենք մեր որբա-

զան խորհրդարանին, որ ոչ երբեք պաշտօն տան անանկներուն՝ որ իրենց կամօքը ետեւէ կ'ըլլան պաշտօնի. այլ անոնց՝ որ միաբանութեամբ ընտրուած են։ Շատ աղէկ օրէնք. վասն զի անանկ առաքինի ու հասարակասէր մարդ դժուարաւ կը գտուի, որ իր հանգիստը թողու՝ ու ուրիշներուն օգտին համար ինքը վնաս քաշէ։ Անանկ անխելք մարդ չգտուիր, որ զաւկըները՝ կինը՝ հայրենիքը թողու, ու օտար երկիր երթայ, թէ որ ան պատճառաւ իր շահը չփընտռէ։ Լալով կ'ըսեմ որ մեր թագաւորներուն անհոգութեամբը, ու դատաւորներուն ագահութիւնը կործաներ է Հռոմայ կառավարութիւնը։ Ո՛վ Կատուլլոս, կ'ուզե՞ս որ ըսեմ. անանկ տիրեր է վրանիս անհաւատարմութիւնը, ագահութիւնը ու անամօթութիւնը, որ դատաւորները պատրաստ են

երթալու կողոպտելու մեր գիւղացիները, ինչպէս զօրավարները թշնամիներնուս դէմ։ Հռոմ սիրելի էր՝ չարագործները պատժելուն համար, հիմայ ատելի եղած է՝ անմեղները կեղեքելուն համար։ Նայէ ինչ կ՚ըսեմ, կատակ չէ ըսածս՝ այլ հաւատալի. Թէ որ դիք՝ մեր հինները հիմայ յարութիւն ցանէին, կամ չէին ճանչնար ըզմեզ ու չէին ընդունէր իրենց զաւկըներուն տեղը, և կամ խենդանոցը կը դնէին զմեզ։

Ասոնք են Հռոմայ լուրերը. իսկ դուն Ագրիպինայի լուրերէն բան մը չես գրեր. հոսկէց գրածներս բոլոր վշտալի բաներ են. ուրախալի բան մը դուն գրէ ատկէց։ Դրուսիլլա կինդ ողջ առո՞ղջ է։ Արդէն գիտես որ ինչպէս Պօլիբիոս մեր հօրեղբայրը ձիէն ինկաւ ու մեռաւ։ Քեզի զգեստ մը կը ղրկեմ, բարով վայլես։ Փաւս-

տիկնա բարև կ'ընէ քեզի։ Ամիրոս որդիդ բարևէ իմ կողմանէս։ Դիք պահապան ըլլան քեզի. ձախորդութիւնները հեռու ըլլան քեզմէ։

Մարկոս բոլորովին քուկդ, առ Կատուլլոս՝ որ բոլորովին իմն ես։

Ա

ՆՈՐ ԿԱՅՍՐ ԵՂԱԾ ԱՏԵՆ ԱՌ ԱՆՏԻԳՈՆՈՍ ԳՐԱԾ ԹՈՒՂԹԸ

Մարկոս Ջերմէն բռնուած, առ Անտիգոնոս աքսորուած, իրեն առողջութիւն՝ քեզի ալ ազատութ̃ի կը բաղձայ։ Հռոմայու ձանձրացուցիչ տաքէն փախչելու, ու եբրայեցի լեզուով գիրք մը որ Արեգ քաղաքէն ինծի բերին՝ կարդալու համար եկայ հոս Սամնիացւոց երկիրը։ Որչափ ալ արտորացի Ճամբաս շուտ ընելու, այսու ամենայնիւ ջերմն բռնեց'ի Սալոն ամսուն 25 ին՝ Թուղթդ առած օրս։ Հռոդացւոց օրէնքներուն գըրքին մէջ կը յիշեմ որ աս խօսքս

կարդացեր եմ։ Մէկը չհամարձակի խորհուրդ տալ ուրիշի՝ առանց օգնելու։ Վասն զի խեղճութեան մէջ եղողը՝ խօսքով միայն չմխիթարուիր, թէ, որ իրեն ճար մը չըներ։ Աս ալ կար այն գրքին մէջ որ՝ խեղճը իր խեղճութիւնը պատմելով աւելի կը մխիթարուի, քան թէ ուրիշներէն մխիթարանք լսելով։

Կը գրես որ աս տեղի դատաւորները բռնաւոր են, ու անոր համար ժողովուրդը խիստ կ՚առնէ Հռոմայու ծերակոյտը։ Կը հաւատամ որ չարերն. ալ առիթ կուտան խստուի ընելու, մանաւանդ աս կղզիին բնակիչները՝ որոնց համար հին առակը կ՚ըսէ. Ամեն կղզեցիք չար են, բայց սիկիլիացիք ամենէն չարագոյն։ Չարերը այնչափ զօրացեր են, ու անոր համար լաւերը այնպէս միկդի քաշուեր են, որ եթէ արդարութիւ-

նը քիչ մը խստութիւն չընէ, չարերը կը տիրեն աշխարհքիս, ու լաւերը կը հատնին։ Բայց մեր դատաւորներուն խստութիւն ընելը՝ չէ թէ հռոմայեցի ըլլալնէն է, այլ անգութ ու անիրաւ ըլլանուն համար։ Խելքս չհասնիր. բուն դատաւորութիւնը դից ձեռքը ըլլալով, որչափ ալ իրենց դէմ մեղանչենք՝ կը գթան վրանիս. իսկ մենք որ դատաւորութիւնը իրենցմէ փոխ առած ենք, յանցաւորներուն ըրածը մեզի դէմ չըլլալով ալ՝ կը պարծինք խստութիւն բանեցընելու, ու անգթութեան անուն ունենալու։ Մարդ չէ անիկայ՝ ով որ մոռնալով իր բնութիւնն որ դիք զինքը հեզ ստեղծեր են, ինքը թունաւոր օձի ու կատաղի գազանի պէս կը վարուի։

Հռոմայու հիմնարկութեան երկոտասաներորդ տարին Հռոմու-

լոս առջի Թագաւորը հրաման հանեց ամեն դի, վոլսկացւոց, սամնիացւոց, ետրուրացւոց, կապուացւոց, ու ալբայեցւոց երկիրները, որ ամեն աքսորուածները՝ հալածեալները՝ խեղճերը՝ Հռոմ գան, հոն ընդունելութիւն ու օգնութիւն կը գտնեն։ Թէ որ յիշողութիւս չսխալեր, մեր հին տարեգրութեանց մէջ կարդացեր եմ որ՝ ան ատենը տաս տարուան մէջ աւելի շատցան Հըռոմայու բնակիչները, քան թէ Բաբիլոնի ու Կարքեդոնի բնակիչքը հարիւր տարուան մէջ։ Փառաւորեալ քաղաք, որ ասանկ գըթութեան ու ողորմութեան վրայ հիմնեցաւ։ Հին տարեգրութեանց մէջ շատ թղթեր գտայ արևելքի գաւառներէն մեզի գրուած, որ ասանկ կը սկսին։ Մեք Թագաւորքս Պարթևաց առ ծերակոյտն Հռոմայ, առ բարեբախտ ժողովուրդս Իտալիոյ, և առ ամենե-

սին , որք են ընդ ձեռամբ խնամող և բարեգութ Հռոմայեցւոց , ողջոյն և խաղաղութիւն ։ Տես ինչ փառաւոր անուններ են ասոնք , որ Նախնի Հռոմայեցիք ունէին . տես ինչ բարի օրինակ թողուցին ետևէն գալու կայսերաց՝ որ գութ ու խնամք ունենան ժողովրդոց վրայ ։ Աստոյգ գիտցիր որ ասանկ դատաւորները՝ որոնք մոռնալով Հռոմէական գութը՝ բարբարոսութիւն կ՚ընեն , Հռոմայու Հարազատ զաւկըները չեն ։

Երեսուներեօթը տարուան էի , ձմեռ մը Կիպրոս անցուցի . Հոն լսեցի որ Արկադիա լեռան վրայ թագաւորի մը գերեզման կայ եղեր չորս սեան վրայ կայնած՝ խիստ ողորմած ըլլալուն համար չիներ են իրեն , ու չորս դին ալ յոյն լեզուով արձանագրութիւն գրեր են ։ Գնացի տեսնելու ու կարդացի , աս էր գրածը . Ինչ որ

.քաղցրութեամբ կրնայի ընել, չըրի խստութեամբ. ինչ որ խաղաղութեամբ կրնայի ընել, չըրի պատերազմաւ. ով որ կրնայի աղաչանօք համոզել, չվախցուցի սպառնալեօք. որուն որ առանձին ճար կրնայի ընել, ուրիշներուն առջին չյանդիմանեցի. ով որ կրնայի խրատով ուղղել, ծեծել չտուի. մէկը չպատժեցի, որուն առաջուց իրեք չորս անգամ ներած չըլլայի. կը ցաւիմ պատժածներուս վրայ, կ'ուրախանամ որոնց որ ներեցի։ Ի՞նչ կ'ըսես աս արձանագրութեանը. ինչ փառք ունեցած պիտոր ըլլայ ողջութեան ատեն, որուն յիշատակը ասանկ անմահացեր է։ Դիք օգնեն ինծի որ իրեն պէս բարիք ընեմ չարիք ընելէն հեռու կենամ. չեմ նախանձիր ոչ Պոմպէոսի ոչ Յուլիոս կայսեր, և ոչ Սկիպիոնի, իրենց առած երկիրներուն, իրենց յաղթանակին համար, որչափ աս

թագաւորին գերեզմանին կը նա-
խանձիմ։ Չեմ ըսեր որ չարագործ-
ները պէտք չէ պատժել, վասն զի
չարագործին աչք գոցողը՝ աւելի
չարագործ է. բայց դատաւորը
կարեկցութեամբ պէտք է պատ-
ժէ, չէ թէ վրէժխնդրութեամբ։
Ո՛րչափ գաւառներ կորուսինք ա-
սանկ դատաւորներով, որոնք կար-
ծելով որ սաստիկ խստութեամբ
կրնան զսպել գէշերը՝ աղէկները
խրտեցուցին։ Տեղ մը դատաւոր
խրկելու ատեն՝ պէտք է յիշեցը-
նել իրեն ինչ որ Օգոստոս կայս-
րը Ափրիկէի կուսակալը խրկելու
ատեն ըսաւ. Զքեզ չեմ խրկեր որ
դահիճ ըլլաս յանցաւորներուն,
այլ որպէս զի մէկ ձեռքովդ ան-
մեղներուն պաշտպան ըլլաս, մէ-
կալովը յանցանքի մէջ իյնողնե-
րուն օգնես որ ոտք ելլեն։ Կը խրը-
կեմ զքեզ՝ որ որբերուն մնուցիչ
ըլլաս, այրիներուն փաստաբան,

վիրաւորներուն սպեղանի, կուրերուն գաւազան, ամենուն հայր։ Թշնամիներս համոզես, բարեկամներս մեծարես, անանկ ընես որ գթութիւնս լսելով՝ իմիններս հաւատարիմ մնան, ուրիշներն ալ ուզեն գալ ձեռքիս տակը ըլլալ։ Երանի թէ աս խօսքերս մեր դատաւորներուն սրտին մէջը գրած ըլլային։

Երբոր Պոմպէոս Հրէաստանը առաւ, ու Վալերիոս Գրակքոսը հոն կուսակալ եղաւ, ժամանակագրութեան մէջ կարդացեր եմ որ Երբայեցի մը եկեր է բողոքելու ծերակուտին՝ բոլոր իր ազգին կողմանէ՝ իրենց դէմ եղած անիրաւութիւններուն համար, ու ասանկ ըսեր է. Ձեր բախտը յաջողելով, ու մեր Աստուածը զմեզ երեսէ ձգելով, Երուսաղէմ՝ բոլոր Ասիոյ թագուհին ու Երբայեցւոց մայրը՝ ծառայ եղաւ Հռոմայ։ Ի-

րաւ՝ Պոմպէոսի քաջութիւնն ու զօրութիւնը եղաւ զմեզ նուաճողը, բայց Աստուծոյ բարկութիւնը ու մեր մեղքերը եղան պատճառ մեր պարտութեան։ Կը յաւիմ որ չէք փորձած ու չէք գիտեր ըսելիքս. մեր Աստուածը անանկ ողորմած ու բարեգութ է որ, յիսուն հազար մեղաւորաց մէջ տասը արդար որ գտնուէր՝ աս պատիժը վրանիս չէր խրկեր։ Եգիպտացիք աղէկ փորձեցին որ մեր մի միայն Աստուածը որչափ աւելի զօրաւոր էր քան զամեն ձեր աստուածները։ Երբոր մենք մեղաւոր եղանք, ան ատենը տիրեցիք դուք մեզի. որչափ որ մենք աւելի անիրաւ եղանք, դուք այնչափ աւելի զօրացաք. ու քանի որ մեր Աստուծոյն բարկութիւնը տևէ, ձեր զօրութիւնն ալ տևէ պիտոր մեր վրայ։ Աս բանիս վրայ ես ուրիշ կերպ կը մտածեմ, դուք ու-

ըրիշ. ոչ ես իմ Աստուածս պաշտե-
լէն ետ կը կենամ, և ոչ դուք ձեր
աստուածներուն թագուհին պաշ-
տելէն. անոր համար աս խօսքերս
մէկդի դնելով, դեսպանութեանս
պատճառը ըսեմ: Գիտէք որ այս-
չափ ատենէ 'ի վեր ինչպէս խաղա-
ղութեամբ եղած է Հռոմ Հրէաս-
տանի հետ, ու Հրէաստան Հռո-
մայու հետ. մենք ձեզի հնազանդ-
եղած ենք, դուք ալ մեզի իրա-
ւացի բանի մը համար չէ չէք ը-
սած: Ինչպէս որ խաղաղութենէ
աւելի բաղձալի բան մը չկայ,
ասանկ ալ պատերազմէն ատելի
բան չկայ. ուրեմն մէկդի ընենք
զանոնք՝ որ ձեր կամքը վտանգի
մէջ կը դնեն պատերազմ ընելու,
ու զմեզ ալ իրենց չարութեամբը
կը գրգռեն ապստամբելու: Խա-
ղութեան անշարժ խարիսխն է՝
խռովարարները վերցընել մէջ
տեղաց: Ասիկայ ըսելուս պատ-

Ճառը ան է որ, երբոր մեր Թագաւորին անդրանիկը իր անօրէնութեանը համար Եդոմ քաղքէն աքսորեցիք, անոր տեղը խրկեցիք մեզի Կամպանիոսը, Մարիոսը, Ռուփինոսը, ու Վալերիոս Գրակքոսը. որոնք մեզի համար չորս ժանտախտ եղան, անանկ որ անոնց մէկն ալ հերիք էր բոլոր Հռոմայեցւոց կայսերութեան գաւառները թունաւորել, թող թէ մեր խեղճ Պաղեստինը։ Ասկէց մեծ ի՞նչ ժանտախտ կրնայ ըլլալ որ, ձեր խրկած դատաւորները գէշերուն չարութեանը արգելք դնելու տեղ՝ իրենք նոր չարութիւններ կը հնարեն։ Ասկէց ծանր ի՞նչ նախատինք կրնայ ըլլալ հռոմայու որ՝ իրենք մոլութիւնները պատժելու ու առաքինութեն օրինակ ըլլալու տեղ, ամեն մոլութիւներով լեցուած՝ չարութեան առաջնորդ կ՚ըլլան։ Մոլութիւն-

Ներըն որ Հրեաստանի երիտասարդացը կը սորվեցընեն, ոչ մեր հայրերէն լսեր ենք, և ոչ գրքի մէջ կարդացեր ենք։

Ո՛վ Հռոմայեցիք, առաջուց Հռոմ Հրեաստանի խրատ կու տար, ներեցէք որ հիմայ Հրեաստան զՀռովմ խրատէ։ Աշխարհակալ Թագաւորներ քաջ զօրավարներու ձեռքով շատ արիւն ընելով քաղաքներ ու գաւառներ կը նուաճեն. բայց զանոնք պահելու համար բարի կուսակալ մը կը դընեն, որ առանց արիւն ընելու՝ բնակչաց սիրտը շահի։ Իշխան մը որ սիրտ կը վաստըկի, ստակ վաստըկողէն սիրելի է. ով որ ստակ վաստըկելու համար՝ ուրիշներուն սիրտը կը կորսնցընէ, ժանտախտ սեպելու է զինքը։ Ինչո՞ւ է որ արդար բաներու մէջ ալ չհնազանդիր ժողովուրդը ձեր դրած կառավարներուն վասն զի առաջուց անիրաւ

բաներ հրամայած են. անիրաւ հրամանը մարդուս սիրտը կը խըռտացընէ: Անանկ խեղճ ենք որ աղէկ հրամաններու ալ գէշ կը հնազանդինք, հապա գէշ հրամաններու ինչպէս կրնանք աղէկ հնազանդիլ, հաւատացէք ինծի որ կառավարներուն անզգամութենէն է որ հպատակները գլխէ կ'ելլեն: Մեզի երբայեցւոցս Ած հրամայած է որ՝ դատաւոր մը երբոր արդար դատաստան ընել չգիտեր, երբոր ագահութեամբ կաշառ ընդունելով՝ կամ ակնածութեան համար՝ անիրաւ դատաստան կը կտրէ, անուննին ալ՝ ունեցածնին ալ կորսընցընէ ու ծանր պատիժ ընդունի: Որովհետեւ ուրիշ բաներ ալ առանձին ունիմ ըսելու, կարճ ընեմ հրապարակաւ խօսելս, ու ետքի խօսքս ըսեմ. թէ որ կ'ուզէք առած երկիրնիդ պահել՝ որուն համար այնչափ վտանգ ու աշխա-

տանք քաշեցիք, արդարութեամբ դատեցէք զմեզ, մենք ալ յօժարութք ձեզի կը հնազանդինք. Հռոմայեցիի պէս հրամմեցէք մեզի, որ մենք ալ եբրայեցիի պէս հնազանդինք ձեզի։ Մեզի գթած կուսակալ մը տուէք, չափազանց խստութիւն մի՛ ընէք մեզի, որ մենք ալ հլու ըլլանք ձեզի։ Քաղցրութեամբ՝ սէր կը գտնաք մեզմէ, ինչպէս հայր մը իր զաւկէն. իսկ խստութեամբ կեղծաւորութիւն, ինչպէս տէր մը իր ծառայէն։

Այսանկ խօսեր է եբրայեցին, ու այնչափ զարմացուցեր է ծերակոյտն որ՝ մէկէն աս երկու որոշմունքն ըրեր են։ Նախ ամեն ըսածները գրել ու պահել ան գիրքերուն մէջ, ուր որ օտար ազգաց դեսպաններուն իրաւացի ըսածները կը գրէին։ Երկրորդ՝ Վալերիոս Գրակքոսը իր պաշտօնէն ձգել, ու անոր տեղը Լուգդոնիայից

Պիղատոսը խորհել։ Հիմայ ի՞նչ կ՚ը-
սես այս Հրէին խօսքերուն վրայ,
ով Անտիպատրոս. ուսկի՞ց առաջ
կու գայ մեր այսչափ անուանկոտ-
րութիւնը. թէ որ դու չես գի-
տեր, ես ըսեմ քեզի։ Վասն զի փա-
ռասէր մարդիկ թագաւորը կը
խաբեն, ան ալ թոյլ կը կենայ
կը խաբուի. անոնք ագահութե՛ք՝
ինքը անգիտութեամբ՝ առաջ կը
քաշեն որոնք որ ետ ձգուելու ար-
ժանի են, կու տան՝ որոնցմէ որ
առնելու է, կը պատուեն որոնք
որ անարգելու է. մէկ խօ՚քով՝ չէ
թէ պաշտօնները կը հոգան, այլ
պաշտօնեաները։ Իսկ պաշտօնի
հասնողները տեսնելով որ իրենց
կարողութենէն վեր բանի հա-
սան, կը սկսին իշխանութիւն բա-
նեցընել ու ահարկու ըլլալ. ի-
րենց կարողութեանը պակսութիւնը
նենգութեամբ ու չարութեամբ
կը լեցընեն, հարստանալէն ուրիշ

բան չեն նայիր։ Իսկ երբոր բաներ-
նին անյաջող կ'երթայ ու վտան-
գի մէջ կ'իյնան, իրենց անիրա-
ւութեան ճարը՝ ծանրագոյն ա-
նիրաւութեամբ կը ջանան ընել.
Հասարակաց խաղաղութիւնը կը խռո-
վեն իրենց օգտին համար, ու նա-
խատինք կ'ըլլան անոնց՝ որոնք որ
անարժաններուն այս պաշտօնը
տուին։ Մեծ է իրենց յանցան-
քը բայց աւելի մեծ անոնցն որ ի-
րենց պաշտօն կու տան։

Միտքդ պահէ աս ետքի գրե-
լիքս ալ, ով Անտիգոնոս. Հռով-
մայ հիմնարկութեան 642 տարին՝
շատ պատերազմներ ունեցաւ Հը-
ռովմ, ամեն դի զօրավարներ խըր-
կեց, Մարիոս բդեշխին ալ Յու-
գուրթի Նումիդացւոց թագաւո-
րին դէմ, որուն օգնական էր Բա-
քոս Մաւրիտանացւոց թագաւորը։
Մարիոս յաղթեց ասոնց, ու եր-
կուքն ալ բռնեց կապեց շղթանե-

րով, ու յաղթանակին օրը՝ իր կառքին առջևէն տանել տուաւ։ Հետևեալ օրը Յուգուրթը ծերակուտին հրամանովը բանտին մէջ գլխատեցաւ. բայց Բաքոսի շնորհք եղաւ որ մահուընէ խալըսի։ Վասն զի սովորութիւն էր մահապարտները չըսպաննած՝ տարեգրութեց մէջ փնտռել որ անոնց պապերէն մարդ եղա՞ծ է որ մեծ արդիւնք մը ըրած ըլլայ տէրութեան. թէ որ գտնուէր, անոր արդեանցը համար մահապարտը կ՚ազատէին մահուընէ։ Գտան որ Բաքոսին պապը Հռոմ եկեր ու ծերակուտին առջին զարմանալի ատենաբանութիւն մը ըրեր էր, անոր համար զինքը արձըկեցին։ Ըրած ատենաբանութեանը մէջ աս խելացի խօսքերը կային ոտանաւոր. «Վա՜յ ան թագաւորութեան, ուր լաւերն ու գէշերը չեն ճանչցուիր։ Վա՜յ ան թագաւորութեան, ուր

լաւերը կը վախեն ու գէշերը կը համարձակին: Վա՜յ այն թագաւորութեան, ուր խաղաղարարները կանարգուին, ու խռովարարները պատիւ կը գտնեն: Վա՜յ այն թագաւորութեան, ուր այն մեղութիւններն ու չարութիւնները՝ որ ուրիշ տեղ ծածուկ ալ գործելու չեն համարձակիր՝ հոն յայտնի կը գործուին: Վա՜յ այն թագաւորութեան, ուր ամենքը ինչ որ կրնան կը խօսին, ինչ որ կրնան մտածել՝ կը մտածեն: Անանկ տեղ չըլլայ որ կենաս, վասն զի յանկարծ կամ դիք կը կործանեն, կամ անօրէն թշնամիներ կու գան կը տիրեն»:

Հիմայ ի՞նչ կը մտածես, ո՛վ Անտիգոնոս, դից առջին երդում կ'ընեմ որ կերքս կ'ելլէ երբոր կը մտածեմ որ ասանկ մարդուն թոռը յաղթական կառաց առջեւէն քշեցին: Աս թուղթը դատաւորներուն առջին առանձին կարդա.

Թէ որ օգուտ մը չընէ ու կերպեր-
նին չփոխեն ան ատենը յայտնի
զիրենք պատժելու իրաւունք կ'ու-
նենամ։ Իսկ քու աքսորանացդ
համար առաջուց խոստացեր եմ
քեզի պաշտպան ըլլալ խորհըր-
դարանին մէջ, որ դուն կղզիէդ
խալըսիս, ես ալ խոստմունքէս.
ուստի ըստոյգ եղիր որ խօսքս կը
կատարեմ։ Պանուկլոս քարտու-
ղարիս գրեցի որ քեզի երկու հա-
զար արծաթ դահեկան տայ, կա-
րօտութիւններդ հոգաս. Թուղթս
ալ ատկէց կը խրկեմ քեզի, որ
տրտում սրտիդ մխիթարութիւն
ըլլայ։ Ամէն ձախորդութիւն ու
չարիք հեռու ըլլան ինծմէ. Փաւս-
տինոս բարեւ կ'ընէ Ռուփինա կը-
նոջդ, աս անորն է, ատ ասորը, ես
ալ քուկդ։

Բ

ՆՈՐԻՆ ՑԱՆԴԻՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆ ՈՐ ԻՐ ՓԱՒՍՏԻՆԱ ԿՆՈՋՆ ՈՒ ԼՈՒԿԻԼԼԱ ԱՂՋԿԱՆԸ ՏՈՒԱՒ

Աղջկանդ կերպին չեմ հաւնիր, ըսաւ Փաւստինա, և ոչ քու կերպիդ՝ որ իր մայրը պիտոր ըլլաս։ Աղջիկ մը աղէկ ըլլալու համար՝ պէտք է մօրը հնազանդ ըլլայ. մայր մըն ալ աղէկ մայր ըլլալու համար՝ պէտք է աղէկ կրթէ իր աղջիկը։ Հարկ չկայ որ հայրը խրատէ իր աղջիկը, երբոր մայրը առաքինի ըլլայ ու աղջիկը համեստ. ինչպէս մեծ ամօթ է հօր մը՝ որ կինը իր առջին պատժէ մանչ զաւակը, ասանկ ալ մեծ նախատինք է մօր մը՝ որ հայրը իր առջին պատժէ աղջիկ զաւակը։ Հոդացուց

օրէնքն էր որ հայր մը ամենևին չէր նայեր իր աղջիկ զաւկըները կրթելու, և ոչ մայր մը իր մանչ զաւկըները կրթելու. անանկ հաստատուն էր աս օրէնքն՝ որ բոլոր ընտանիքը մէկ տեղ բնակելով՝ կարծես որ հայրը աղջիկ զաւակ չունէր, մայրն ալ մանչ զաւակ չունէր: Ո՛վ Հռովմ, չեմ ողբար վրադ որ պալատներդ աւրուեր են, պարիսպդ փլեր է, անտառներդ այրեր են, բնակիչներդ քիչցեր են. ատոնց վրայ չեմ լար. վասըն զի ատենը ինչպէս որ կը բերէ՝ ասանկ ալ կը տանի աս բաները: Այլ կ'ողբամ ու նորէն կ'ողբամ վրադ՝ տեսնելով զքեզ քու հարցդ առաքինութենէն ու անոնց կըրթութենէն զուրկ: Կորաւ լմընցաւ մեր հայրենիքը՝ երբոր մանչ ու աղջիկ զաւկըներուն կրթութիւնը պակսեցաւ. մանչերը լըրբացան, աղջիկները ամօթխածու-

թիւնը մէկդի դրին, ու մայրերը անպարկեշտ եղան։ Վա՜հ վա՜հ. ատենօք հայր մը քսան մանչ զաւակ, ու մայր մը նոյնչափ աղջիկ զաւակ կրթելու հերիք էր. իսկ հիմայ քսան հայր մէկ մանչ զաւակ մը, ու քսան մայր մէկ աղջիկ զաւակ մը կրթելու չեն համարձակիր։ Ասիկայ քեզի համար ալ կ'ըսեմ, ո՛վ Փաւստինա, որ մայր ըլլալդ մոռցեր ես՝ ու չվայլած համարձակութիւնը կու տաս աղջկանդ. դուն ալ, ո՛վ Լուկիլլա, աղջիկ զաւակ ըլլալդ մոռցեր ու չվայլած համարձակութիւններ կ'ընես։ Աստուածներուն տուած մեծ պարգևը ան էր հռոմայեցի խաթուններուն, որ ամօթխած էին ու տընէն ելլել չէին սիրեր։ Երբոր կընիկները աստուածներէն վախնալը ու մարդկանցմէ ամաչելը մէկդի դնեն, կամ իրենք աշխարհքիս ետքը կը բերեն, կամ աշ-

խարհք իրենցը · աշխարհքիս այն-
չափ հարկաւոր է կնիկներուն տու-
նը կենալը ու համեստ ըլլալը, որ-
չափ զօրավարներուն դուրս ելլե-
լը · ասոնք դուրս ելլելով կը պա-
հեն աշխարհքս, անոնք տունը կե-
նալով։ Ետնա հրաբուխ լեռը այն-
չափ չիվնասեր Սիկիլիացւոց, որ-
չափ մէկ անհամեստ կին մը Հը-
ռովմայեցւոց · որչափ թագաւո-
րութիւններ կործանեցան, որչափ
թագաւորներ կորան կնկան մը
պատճառաւ · աս բանիս ճար ընե-
լու համար որչափ աշխատանք վը-
տանգ ու զոհեր եղած են։ Կա-
նանց ուրիշ ամեն պակսութիւն-
ները կանանչ ճիւղի կը նմանին՝
կրնաս շտկել · բայց իրենց անհա-
մեստութիւնը չոր փայտի կը նմա-
նի՝ որ չի շտկիր, կը կոտրի։ Ո՛վ
Փաւստինա, չկայ ստեղծուած մը
որ կնկան չափ փափաքի պատիւ
ստանալու, ու չկայ ալ՝ որ անոր

պէս ստանալուն կերպը չգիտնայ։ Երիկ մարդ մը կրնայ մատենագրելով, աշխարհք քալելով, յաղթութիւններ ընելով երեւելի ըլլալ ու պատիւ ունենալ. բայց կնիկ մարդուն պատիւը՝ տուն քաշուիլն է, իր պաշտօնը ընելն է, քիչ խօսիլն է, հաւատարիմ համեստ ու ամօթխած ըլլալն է. ասանկներուն յիշատակը մնացած է գրոց մէջ, բայց ուրիշ կերպով աղէկ անուն ձգելնին խիստ քիչ եղած է։ Լիկուրգոս օրէնք մը դրաւ որ հայրերը իրենց աղջիկ զաւկներուն օժիտ չտան, որպէս զի զիրենք հարս առնողը՝ իրենց առաքինութեանը համար միայն առնէ, ու իրենք ալ առաքինութեամբ ջանան իրենց օժիտ պատրաստել։ Անոր համար ինչպէս հիմայ շատերը աղքատութեան համար չեն կրնար հարս ըլլալ, ան ատենն ալ իրենց մոլութեէր համար երիկ չէին գտնար։ Ի՞նչ երջանիկ

ատեն էր այն ատենը, որ աղջիկնե-
րը հօրերնուն հարստութենը վրայ
չէին դներ իրենց յոյսը, այլ իրենց
առաքինութեանը վրայ։ Նորէն
կ՚ըսեմ որ երջանիկ էր այն ատենը,
վասն զի աղջիկները չէին տըրտու-
միր օժիտ չունենալնուն համար,
և ոչ հայրերը կը տրտմէին իրենց
օժիտ տալ չկրնալնուն համար։ Ա-
նիծեա՜լ ըլլայ ով որ արծաթ ու
ոսկի խոթեց Հռոմայ մէջ, ով որ
հարստացուց զՀռովմ գանձով, ու
աղքատացուց առաքինութեամբ։
Ո՞վ եղաւ պատճառն որ գեղացոց
ու հասարակ մարդկանց աղջիկ-
ները կարենան կարգուիլ, ու ծե-
րակուտին խորհրդականներուն
աղջիկները չկրնան. ո՞վ ըրաւ որ
հարստութիւն ունեցողը կարենայ
հարս ըլլալ, ու առաքինութիւն ու-
նեցողը չկարենայ։ Անիծած դար,
որ աղջիկ զաւակ մը ամեն առա-
քինութիւններով զարդարուած՝

ստակ չունենալուն համար չէին կրնար հարս ըլլալ։ Կամիլլոս Գաղղիացւոց յաղթելէն որ դարձաւ՝ մէկ զաւակ մը ունէր, որ թէ՛ հօրը և թէ՛ իր արդիւնքովը անանկ անուանի էր՝ որ թագաւորներ զինքը որդեգիր կ'ուզէին ընել, ու ծերակուտին խորհրդականները զինքը իրենց փեսայացնել։ Ինքը երեսուն տարուան էր, հայրը վաթսուն. ազգականները ու թագաւորներ կը յորդորէին որ երկուքըն ալ կարգուին, հարս առնեն. բայց Կամիլլոս ոչ ինքը ուզեց կարգուիլ, և ոչ իր որդին կարգել։ Իսկ երբոր ստիպեցին զինքը ըսելով՝ թէ ինչու չես հոգար որ զաւակդ տուն տեղ ունենայ, դուն ալ ծերութեանդ ատեն հանգստութիւն ունենաս, ըսաւ. Իմ չկարգուելուս ու զաւկիս ալ չկարգելուս պատճառը աս է, որ ամենք իրենց աղջիկը հարուստ օժիտ ու-

նենալուն համար առաջարկեցին, ոմանք ազնուականութի̃ ունենալուն համար, ոմանք ալ նորահասակ ու աղուոր ըլլալուն համար. մէկը չեղաւ որ իր աղջիկը առաքինի ըլլալուն համար առաջարկէ։ Կամիլլոս արժանի էր փառաւոր յաղթանակին՝ որ իր յաղթութեանը համար ունեցաւ, բայց մշտնջենաւոր յիշատակի արժանի եղաւ իր աս ըսած խօսքովը։

Աս խօսքերուս պատճառը քեզ ըզգուշացընելու համար է, ով Փաւստինա. դուն կ՚ուզես աղջիկդ թատրոնները տանիլ, Կապիտոլիոնը կ՚ելլես զինուորականաց մէջ, կը թողուս որ կատակերգուները զինքը տեսնան. չես մտածեր որ ինքը դեռ նորահաս օրիորդ է, դուն ալ պառաւ չես. անանկ վըտանգաւոր տեղեր երթալէն չէք զգուշանար. չեմ ըսեր որ աղջիկդ աղէկ աղջիկ չէ, այլ կ՚ըսեմ որ

դուն իրեն արգելք կ'ըլլաս որ ա՛լ աղէկ ըլլայ։ Հաւատա ինծի, ո՛վ Փաւստինա, որ աս բանին մէջ չվստահացուիր ոչ երիտասարդին և ոչ ծերուն. միայն ճարը՝ զգուշանալն է անանկ կասկածելի տեղերէն. ասոր համար է որ Եստեանկուսանքը պատերու մէջ փակուած կը կենան. չէ թէ մարդատեցութեամբ կը հեռանան կը փախչին մարդկանցմէ, այլ խոհեմութեամբ կը զգուշանան։ Ձի մը չկայ որ մատակը տեսնելով՝ չխրխնջայ. չըլլայ որ ծերը իր ծերութեանը վստահի, և ոչ երիտասարդը իր առաքինութեանը. քանի որ փայտը կրակին վրայէն չէ վերցած՝ կ'այրի. քանի որ մարմինը գերեզման չէ դրուած, ցանկութենէ ազատ չէ. մարմինէ ծներ ենք, մարմնի մէջ կ'ապրինք, մարմնով կը մեռնինք. բայց դեռ մարմիննիս չմեռած՝ բարի կեան-

քերնիս կը կորսնցընենք։ Համեղ կերակուրը շատ անգամ գէշ պըտուկի մէջ կ՚աւրուի. ազնիւ գինին հոտած ամաններն հոտը կ՚առնէ. ասանկ ալ մեր փորքը աս նիւթիս հոտը միշտ կ՚առնէ մարմնէն։ Հռոմայեցի տիկին մը՝ որ իր աղջիկ զաւակը կ՚ուզէ աղէկ կրթել՝ պէտք է որ աս կանոնը պահէ. թէ որ աղջիկը չվայլելու տեղ կ՚ուզէ երթալ, պէտք է անոր ոտքը կոտրէ. թէ որ չվայլած բանի կը նայի, պէտք է աչքը հանէ. թէ որ չլսելու բաներ մտիկ կ՚ընէ, պէտք է ականջը թխէ. թէ որ անօրէնութիւն կ՚ուզէ ընել, պէտք է ողջ ողջ զինքը թաղէ։

Նայէ, Փաւստինա, թէ որ կ՚ուզես աղջկանդ օգուտը տեսնալ, վրան ուրախանալ, իր թշուառ ըլլալու պատճառները վերցուր։ Տուն մը հաստատուն կենալու համար՝ շատ սիւներ տակը կը դրուին. ա-

նոնց մէկն ալ վերցընելու որ ըլլայ, տունը կը կործանի։ Այն ըսածդ անանկ տկար է որ հազար զգուշութեան կարօտ է, ու պզտի պատճառով մը կ'իյնայ։ Քանի՜ քանիներ գէշ ճամբայ գնացին. չէ թէ կ'ուզէին երթալ, այլ վասն զի իրենք զիրենք գէշ ճամբայ երթալու վտանգը դրին, ուսկից չկրցան ետ կենալ։ Իմ ձեռքս է պատերազմի երթալը, բայց յաղթելը իմ ձեռքս չէ։

Վերջին խրատ մը տամ քեզի, ով Փաւստինա. թէ որ կ'ուզես ամէն հոգէ խալըսիլ ու աղջիկդ ալ ամէն վտանգէ խալըսել, սորվեցու իրեն տունը կենալ ու գործքի հետ ըլլալ. վասն զի ձեռքը օգտակար գործքի որ կը զբաղի, միտքը պարապ մտածմունքներու չերթար։ Մարդուս պզտիկուց գործած ամէն մէկ անհամեստութիւնը՝ կեանքին մէյմէկ սիւնը կը վեր-

ցընէ. իսկ դատարկակեցութիւնը թշնամի մըն է, որ ամէն մոլութիւններու ու ախտերու դռները կը բանայ։ Կ'ուզէ՞ս գտնալ որ ինչու Հռոմայ օրիորդները դեռ պզտիկուց սիրահարութեան կը սկսին. խեղճ ողորմելիներուն ծընողացը անհոգութենէն, որ զինենք օգտակար գործքերու հետ զբաղեցընելու տեղ՝ պէտք չեղած զբօսանքներու ատեննին պարապ անցընել կու տան. ուստի անկարգ մտածմունքներով ու աչուընուն համարձակութիւն տալով՝ խելքերնին կը կորսընցընեն ու կամքերնին կ'ապականեն։ Ուրեմն ասով խօսքս լմընցընեմ, որ աս ախտէս խալըսելու համար՝ աղջիկդ գործքի ըզբաղեցընելէն զօրաւոր դեղ չկայ։

Գ

ՆՈՐԻՆ՝ ԻՐ ԿՈՒՌՆԵԼԻՈՍ ԲԱՐԵԿԱՄԻՆ ԳՐԱԾԸ

Մարկոս կայսր Հռոմայ, Կոռնելիոսի հաւատարիմ բարեկամիս ողջոյն. առողջութիւն ու բարեբախտութիւն կը բաղձամ:

Ինչպէս որ մինչեւ հիմայ իմ նեղութիւններուս մէջ ինծի հետ եղար, այսպէս ալ հիմայ խորհեցի որ քեզ կանչեմ իմ յաղթանակիս վրայ ալ ինծի հետ ուրախանալու: Գիտես որ ինչ վիշտեր քաշեցինք այն պատերազմին մէջ, այնչափ գանձ ու գերի Հռովմ բերելու: Պարթեւները իրենց երկրին մէջ խիստ կորիճ են. ամեն մարդ իր

տունը տեղը սրտանց կը պաշտպա-
նէ. իրաւունք ալ է ատանկ ընելը,
աղէկ մարդիկ ալ ատանկ կ'ընեն.
իսկ մենք անիրաւ տեղը կեանքեր-
նիս կը դնենք՝ ուրիշները կողոպ-
տելու համար։ Նախանձելու բան
մը չէ որ խեղճ ողորմելի հռոմայե-
ցի զօրավար մը, առօրեայ յաղ-
թանակի մը համար՝ որ Հռովմ
իրեն կը շնորհէ, հազար անգամ
կեանքը վտանգի դնէ։ Թող որ ի-
րեն հետ պատերազմի գացողներն
ալ՝ Հռովմ մնացողներն ալ՝ իրեն
անուանը անգութ դատաւոր կ'ըլ-
լան. վասն զի իր արդիւնքը ուրիշ-
ներուն լեզուէն կախուած է, ո-
րոնք ատանկ կը դատեն զինքը՝ ինչ-
պէս որ նախանձը իրենց տուն
կու տայ։ Բայց մեր անմտութիւնն
է որ ընդունայն փառքի մը հա-
մար մեր կեանքն ալ՝ մեր անունն
ալ՝ վտանգի կը դնենք։ Երդում
կ'ընեմ անմահ դից,՝ որ յաղթա-

նակիս օրը՝ կառքին վրայ ելլալու ատենս՝ մինչեւ կ՚անցնէի թէ ծր-չափ վեր ՚ի վերոյ կը մտածեն մարդիկ աշխարհքիս բաներուն վրայ։ Ո՛վ Հռովմ, անիծած ըլլայ քու խելագարութիւնդ, անիծած ըլլան անոնք ալ որ քու հպարտութիւնդ սնուցին, աւելի անիծած ըլլայ ով որ աս փառամոլութեան հանդէսը հնարեց։ Ասկէց մեծ անզգամութի՞ւ կրնա՞յ ըլլալ որ՝ Հռոմայեցի զօրավարի մը ուրիշներուն երկիրը յափշտակելուն համար, ուրիշ ազգերը տակնուվրայ ընելուն համար, քաղաքները կողոպտելուն համար, բերդերը աւրըշտըկելուն համար, աղքատներուն ունեցածը առնելուն համար, անիրաւները հարըստացընելուն համար, անթիւ արիւններ ընելուն համար, որբեր ու որբեւարիներ շատցընելուն համար, այսչափ չարիք ընելուն համար, փառաւոր յաղթանակ տը-

բուի։ Ասկէց մեծ ի՞նչ խելագա-
րութիւն կրնայ ըլլալ․ անթիւ
մարդիկ մեռնին, ու մեռցնողը
յաղթանակ ընէ փառաւորուի․
խեղճերուն դիակունքը դեռ չէին
թաղուած երբոր ես Հռոմայու
մէջ յաղթանակ կ՚ընէի։ Կ՚երդ-
նում անմահ դից, (Մէջերնիս մը-
նայ), յաղթական կառքին մէջէն
տեսնելով այն ողորմելի գերիները
որ շղթաներով կապած առջեւէս
կ՚երթային, կը մտածէի որբեւա-
քիներուն լացը, ու սրտէս արիւն
արցունք կը թափէի․ ի՞նչ մեծ ա-
նօրէնութիւն է՝ ուրիշի ողբը ի-
րեն ուրախութիւն ընել։ Անի-
ծած Հռոմ, անիծած ես, ու ա-
նիծած պիտոր ըլլաս․ օր մը պի-
տոր տեսնուի քու վրադ ալ՝ ինչ
որ հիմայ կը տեսնենք մեզմէ ա-
ռաջ եղած թագաւորութիւնե-
րուն վրայ․ վասն զի ինչպէս որ
բռնութեամբ տիրեցիր թագա-

ւորներու ու Թագուհի եղար, ա-
սանկ ալ որ մը իրաւամբ աղախին
պիտոր ըլլաս ծառաներու։ Քան
զԲաբիլոն քաղաքը հին չըլլաս,
քան զԻլիոն աղուոր չըլլաս, քան
զԿարքեդոն հարուստ չըլլաս, քան
զՏրովա ամուր չըլլաս, քան ըզ-
Թեբէ բազմամարդ չըլլաս, Կորըն-
թոսէն ու Կապուայէն աւելի բեր-
դեր ու աշտարակներ չունենաս,
Տիւրոսէն աւելի զուարճութիւն-
ներ չունենաս, Ագուիլէա քաղ-
քէն անխառիկ չըլլաս. ասոնց ա-
մենքն ալ իրենց այնչափ առաքի-
նի մարդիկներովը կործանեցան
կորան. իսկ դուն կը յուսամ որ
միշտ պիտոր մնաս այսչափ մոլու-
թիւններովդ. ստոյգ գիտցիր որ
այդ փառքն որ հիմայ դուն ունիս՝
անոնք ալ ունեցան. ուստի դուն
ալ անոնց հիմակուան կործանու-
մը պիտոր ունենաս։

Ո՛վ Կուռնելիոս, կ'ուզե՞ս որ

քեզի ըսեմ Հռոմայու կործանու-
մը մօրն է, թէ և առանց արցուն-
քի չեմ կրնար ըսել։ Ես որ Հռո-
մայու կայսրն եմ, այսօր պատերազ-
մի հրաման մը կը հանեմ. փողը
կը զարնուի զօրք ժողվելու, հա-
զարապետներ հարիւրապետներ
որոշելու. մ̀ոսկալլ՛ բան. դրօշակ-
ները բացուածին պէս՝ հրաման
է ամեն անօրէնութիւն գործելու.
զաւկ̀ըներ մայրերնին երեսի վրայ
կը թողուն, աշկերտներ ուսմունք-
նին ու արուեստաւորներ արուեստ-
նին մէկդի կը դնեն, ուզածնին
ընելու համար, որովհետև ան ա-
տենը դատաստան ու պատիժ չկայ։
Ոչ աստուածներէն կը վախեն, ոչ
մարդկանցմէ կ՚ամչեն. մէկ կը տա-
ճարները կը կողոպտէ, մէկալը
տներուն դռները կը կոտրտէ. ո-
մանք աղաները գերի կ՚ընեն,
ոմանք բանտարկեալ յանցաւոր-
ները կ՚ազատեն. բոլոր գիշերնե-

որ խաղի կ՚անցրնեն, ու օրն 'ի բուն հայհոյանք. ամեն չարիք կըրնան ընել, բարիք մը ձեռքերնէն չիգար։ Իսկ լրբութիւննին ամօթ է գրել. կնիկնին կը թողուն, ուրիշինը կը յափշտակեն, խեղճ ողորմելի համեստ աղջիկները կը բռնադատեն. տուն չմնար որ չմըտնեն իրենց անօրէնութիւնը ընելու։ Հասարակ զինուորներն որ ասանկ կ՚ընեն, մտածէ զօրավարները ինչ չեն ըներ. գողութիւններնուն չափ չկայ, կ՚ուզեն գազանաբարոյ երեւնալ, կ՚ուզեն որ ամենքը իրենցմէ վախնան, ամենուն ահարկու կուզեն ըլլալ։ Երբոր Պենտապոլիս էի, օր մը ձեռքիս տակը եղող զօրավարներուն մէկը չգիտնալով որ ես կը լսէի, տես ինչ ըսաւ խեղճ պառաւ կնկան մը՝ որ զինքը հիւր ընդուներ էր. Դուք գեղացիներ չէք գիտեր զօրավար ինչ ըսել է. գիտ-

ցիր որ երկրաշարժ չըլլար՝ եթէ Համայեցի զօրավար մը սպառնալու որ չըլլայ․ երկինք կ'որոտայ ու կայծակներ կ'իջնեցընէ, որոնց որ մեղի չեն հնազանդիր։ Լսեցի՞ր իր դառնութիւնը, հիմայ իր քաջութիւնն ալ լսէ․ աս այն զօրավարն է որ պատերազմը սատկացածին պէս՝ առջինը եղաւ փախչողներուն, ու թողուց կայսերական դրօշակը անանկ վտանգաւոր ատեն՝ որ յաղթութեան վրայ էինք անոր համար երբ պատերազմը լմնցաւ, գլխատել տուի զինքը։ Աս ասանկ է․ որ զինուորն որ մեծ մեծ կը խօսի, գործքի մէջ ամենէն վախկոտն է։

Ասկէց աւելի ինչ կ'ուզես որ ըսեմ զինուորներուն ըրած անօրէնութեացը վրայ․ ուր կեց որ կ'անցնին, ուր որ կ'իջնան, անասուն չեն թողուր որ չմորթեն, այգի չեն թողուր որ չկթեն, գինի չեն

Թողուր որ չխմեն, կերակուր չեն Թողուր որ չլափեն, առանց հատուցմունք մը ընելու։ Անկարգութեան աստիճան հասած է որ զիրենք տեսնելու որ ըլլաս՝ ամեն մէկը ապստամբներու գլուխ կը կարծես, մարդասպաններու ու աւազակներու հրամանատար։ Արժանի չէիր աս Թշուառութեանը ո՜վ Հռոմ․ այն հարազատ Հռոմայեցիներն որ առեննօք չորս դիդ կը տեսնէիր, չէ թէ հիմակուան պէս խորթ զաւկըներ, Յունաց փիլիսոփաներուն վարժարանէն ելած աշկերտներու պէս կրթուած էին։ Կուինտիոս Կինկինատոսէն մինչուան Մարկոս Մարկելլոսը՝ Հռոմայու փառքն ու պատիւը այնչափ մեծ որ եղաւ, իր զինուորական կրթութենէն էր․ երբոր մեր զօրավարները սկսան գէշնալ, ան ատենը եղաւ մեր կործանումը։ Անիծեալ ըլլաս դու, ո՜վ Ասիա, ա-

նիծեալ ըլլայ օրն որ քու վրադ տի-
րեցինք. բարիք մը չտեսանք քեզի
տիրելէն, ու չարիքը միշտ պիտոր
ողբանք: Գանձ ծախեցինք վրադ՝
քեզմէ մոլութիւններ գնելու հա-
մար. մենք քու քաղքըներդ ոսկի
տակ առինք, դուն մեր առաքի-
նութիւնները. մենք քու բերդերդ
կործանեցինք, դուն մեր բարի սո-
վորութիւնները. մենք զքեզ բըռ-
նութեամբ գերի ըրինք, դուն
մեր կամքը զմեզ քեզի գերի ը-
րիր:

Ո՛հ, թէ որ թագաւորները
գիտնային ինչ ըսել է պատերազմ,
ինչ հոգ ու մոմոտուք իրենց, ինչ
տակնուվրայ ըլլալ իրենց երկրին,
ինչ անբաւ ծախք, ինչ աղքա-
տութիւն ժողովրդոց, ինչ թոյն ի-
րենց ժառանգներուն. ո՛հ թէ որ
զգային աս ամեն բանը ինչպէս որ
ես կը զգամ, չէ թէ արիւնով ու
բռնի ուրիշի երկիրը կ'առնէին,

պըլլալով ու աղաչելով ալ մէկը իրենց որ տար՝ չէին ընդունէր։ Ու՛չ երբեք մեր զօրավարներէն մէկը քսան հազար ասիացի մեռուց զէնքով, առանց երկու հարիւր հազար Հռոմայեցիի արիւնը մըտնալու այն մոլութիւններուն որ Ասիայէն Հռոմ բերաւ։ Մեր եօթը անուանի զօրավարներուն ձեռքովը Ասիա իր գէշութիւնները Հըռոմ խրկեց. որո՛նք ըլլալնին չեմ ըսեր որ անուննին չաւրի։ Միայն թող սորվին թագաւորներն որ ուրիշի երկիրը առնել ի՞նչ ըսել է։ Ի՞նչ է որ թագաւորներուն գանձը կորսնցընել կու տայ, ու կարօտ կ'ընէ զիրենք ուրիշինը առնել, տաճարները կողոպտել, հըպատակներնուն վրայ ծանր տուրքեր դնել, կաշառ ուտել, ու քամ քասուիլ օտար ազգերէն, ու իրենց ժողովուրդը իրենց թշնամի ընել։ Թէ որ չես գիտեր ի՞նչ ըլլա-

լը, ես քեզի ըսեմ։ Թագաւորնե-
րը մարդկանց հետ կը կենցաղա-
վարին, մարդկանցմէ խորհուրդ
կը լսեն, իրենք ալ մարդիկ են.
ուստի երբեմն հպարտութ̃ե հա-
մար, երբեմն ալ խոհեմութիւն-
նին պակաս ըլլալէն, կը կարծեն
ու կը լսեն ալ ուրիշներէն՝ որ հա-
րստութիւնն է իրենց անունը
մեծցընողը. յիշատակնին չմնար՝
թէ որ պատերազմ չընեն, ու Հռո-
մայու կայսեր իրաւունք կը սեպեն՝
բոլոր աշխարհքի տիրելը. աս անի-
րաւ մտածմունքը՝ իրաւամբ կոր-
սընցընել կու տայ ունեցածնին.
կրնային հանգիստ ապրիլ իրենց
ունեցած հարստութ̃ըը, կ'աղքըտ-
նան պատերազմ ընելով, կրնային
սիրելի ըլլալ ամենուն, ատելի կ'ըլ-
լան. կրնային վայելել ապահովա-
պէս իրենց կեանքը, զիրենք վտան-
գի կը դնեն. ամենքը իրենց կարօտ
ըլլալնուն տեղը իրենք ամենուն

կարօտ կ'ըլլան։ Ի՞նչ վնաս կրնային ընել թագաւորութեան մը թշնամիները՝ իր զօրքին ըրածէն աւելի. թշնամիները սահմանագլուխը կը կողոպտեն, մերինները բոլոր տէրութիւնը. անոնց կրնանք դէմ դնել, ասոնց և ոչ կրնանք դէմ խօսիլ. Թշնամիները օր մը միայն կու գան կը յափշտակեն կ'երթան, իսկ մերինները ամեն օր կը գողնան ու միշտ հետերնին են. անոնք վախ ունին մեզմէ, ասոնք և ոչ կ'ամաչեն։ Աւելի կը վախնամ հարիւր զինուորի գունդ մը կազմել, քան թէ յիսուն հազար թշնամեաց դէմ պատերազմ ընել. վասն զի հոն մէկ ժամու մէջ աղէկ կամ գէշ կը լմննայ՝ ինչ որ բախտը որոշեր է. իսկ ասոնց հետ բոլոր կեանքս կը մաշի։

Ի՞նչ ընեմ ուրեմն, իմս Կոռնելիէ, ասանկ է ու ասանկ պիտոր ըլլայ. ասանկ գտայ, ասանկ ալ

պիտոր Թողում։ Աստուածները արդար են. որովհետեւ մենք անիրաւաբար չարիք կ'ընենք ուրիշներուն երկրին մէջ, իրաւամբ Թող կու տան որ մերիններն ալ մեզի չարիք ընեն։ Այս գրածներս քեզի օգուտ մը չեն ըներ, բայց գրելովս կը հանգչիմ։ Կը խնդրեմ աստուածներէն որ քեզի բարի կեանք տան, ինծի ալ բարի մահ։ Քուկին Մարկոսդ է որ իր Կուռնելիոսին կը գրէ։

Դ.

ՆՈՐԻՆ ԽՕՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆ ՈՐ ԸՐԱՒ ԻՐ ԿՈՄՈԴՈՍ ՋԱԻԿԻՆ ՎԱՐԳԵՏՆԵՐՈՒՆ

Ապահով եղիր որ ձեզի հաւնելու համար զձեզ իմ զաւկիս վարպետ ընտրեցի։ Երկու տարի դայեկաց կաթը կերաւ, նոյնչափ ալ մօրը գգուանաց մէջ անցուց․ հիմայ պէտք է կրթուելու տամ զինքը։ Փաւստինա իր մայրը չուզեր դեռ զինքը թողուլ, կարծելով որ խիստ շուտ է տղան վարպետներու տալ․ բայց ես ուշ ալ կը սեպեմ տղաս իր ձեռքին տակէն վերցընելը։ Զարմանք չէ որ կնիկները շատ չմտածեն, ու տղաքը ըզբօսանք սիրեն․ բայց խոհեմ մար-

դը պէտք է անցածին վրայ մոռա-
ծէ, ներկային կարգաւորէ, ու գա-
լիքն ալ առաջուց տեսնէ: Ամեն օր
կը յիշեմ ան օրն որ աստուածնե-
րը տուին ինծի աս զաւակը. ինչ-
պէս որ աստուածները զինքը ինծի
տուին՝ ասանկ ալ ես ձեզի կու-
տամ զինքը մարդ մահկանացու,
որպէս զի դուք ինծի և ես աս-
տուածներուն զինքը իմաստութ՜ը
անմահացած դարձընենք: Կ'ու-
զէ՞ք որ ուրիշ բան մըն ալ ըսեմ.
աստուածները զինքը մարդ ըրին,
ես մարմինը միայն տալով՝ կրնամ
ըսել որ անասուն մը ըրի զինքը.
ձեզի կը մնայ որ զինքը իր համ-
բաւովը աստուածներուն նման ը-
նէք: Ի՞նչ տուի ես իրեն, բայց
մարմին մահկանացու՝ որ կը մեռնի
կը լմըննայ. իսկ դուք իրեն իմաս-
տութիւն պիտոր տաք, որ չիմեռ-
նիր, յիշատակը միշտ կըմնայ:
Թէ որ զաւակս Ճանչնար ատ փա-

փուկ հասակին մէջ իր մարմնոյն տկարութիւնն որ ես տուի իրեն, ու խելքը համնէր իմաստութեան ինչ ըլլալուն՝ որ դուք պիտոր տաք իրեն, զձեզ հայր կը կանչէր, ու զիս խորթ հայր։ Ասանց իր ըսելուն՝ ես ինքիրենս կը խոստովանիմ որ մենք բնական հայրերս՝ խորթ հայրեր ենք, վասն զի զաւկըներնուս տուած բնութիւննիս այսչափ թշուառութեան ենթակայ է. զաւկիս բուն հարազատ հայրը դուք կ'ըլլաք, թէ որ իր կիրքերը աղէկի բանեցընել սորվեցընէք, ու միտքը իմաստութեան խորունկը մտնել վարժեցընէք։ Ուստի պզտի բանի տեղ մի դնէք ձեզի յանձնուածս. թագաւորներուն առջի հոգը պիտոր ըլլայ նայիլ որուն կը յանձնեն զաւկընին դաստիարակելը. վասն զի թագաւորի դաստիարակ ըլլալը՝ ամենուն ծառայութիւն ընել է. արքայորդւոց

դաստիարակը կ՚առաջնորդէ ա-
նոնց՝ որ մեզի առաջնորդ պիտոր
ըլլան, կըկրթէ զանոնք՝ որ մեզի
կրթիչ պիտոր ըլլան, կը պատժէ
զանոնք՝ որ զմեզ պիտոր պատժեն,
կը հրամայէ անոնց՝ որ աշխարհքիս
պիտոր հրամայեն։ Դեռ ի՞նչ կ՚ու-
զէք որ ըսեմ․ արքայորդւոց վար-
պետը նաւու ղեկ է, զօրքի դրօ-
շակ է, ժողովրդոց վերակացու
է, ճամբու առաջնորդ է, ամե-
նուն գանձն է․ վասն զի իրեն
կը յանձնուի ան՝ որ բոլոր աշ-
խարհքս դարձընէ պիտոր։ Ասկէց
աւելին ալ ըսեմ, որպէս զի գիտ-
նաք ի՞նչ բան ձեզի յանձնուիլը․
զաւակս ձեզի յանձնելով՝ թա-
գաւորութենէս աւելի բան ձեզի
կը յանձնեմ։ Աղէկ զաւակը իր
հօրը անունը անոր մեռնելէն ետքն
ալ կը փառաւորէ․ բոլորովին տար-
բեր բան է թագաւորի մը որդւոյ
վարպետ ըլլալը ուրիշ տղայոց վար-

պետութենէն. վասն զի անոնց շատը դպրատուն կ'երթան աղէկ խօսել սորվելու համար. իսկ իմ որդիս ձեզի յանձնելս խօսել սորվելու համար չէ, այլ գործել սորվելու։ Տգէտ մարդիկ իրենց պարծանք կը սեպեն երբոր զաւկըննին վիճաբանութեան մէջ յաղթող կ'ըլլայ. իսկ իմ պարծանքս ան պիտոր ըլլայ, թէ որ տեսնեմ զաւկիս առաքինութիւնները։ Հռոմըներուն փառքը շատ խօսելն է ու քիչ գործել. իսկ Հռոմայեցւոցը քիչ խօսել ու շատ գործել։

Ասկէց 'ի զատ ձեզի կը յանձնեմ Հռոմայու փառքը՝ որ իմ հայրենիքս է, Իտալիոյ պատիւը՝ որ ձեր հայրենիքն է, ու Հռովմայեցւոց և Իտալացւոց հանգստութիւնն ու խաղաղութիւնը՝ որ իմ հպատակներս են։ Ճամբու գլուխ աշտարակ կը շինեն, ու հոն դէտ կը դնեն որ արթուն կենայ թշնա-

մեաց դէմ. ուրեմն իրաւունք չէ որ դէտը քուն ըլլայ. ասանկ ալ զաւակներս վրայ՝ որ ձեզի կը յանձնեմ՝ պէտք է որ հսկէք, պէտք չէ քուն ըլլաք: Հիմայ զաւակս կաթէ նոր կտրած մտրուկի մը պէս ուզէ պիտոր կանանչ հովիտներու մէջ ցաթկրտել, աշխատիք պիտի զինքը բռնելու՝ որչափ ալ իրեն վիշտ ըլլայ բռնուիլը. նայիք պիտոր բերնին սանձ դնելու, որպէս զի սուտ չըլլէ բերնէն. վասն զի մարդուս ամէնէն մեծ աղքատութիւնը՝ ճշմարտութենէ զուրկ ըլլալն է: Աչուըննիդ վրան ըլլայ որ անկիրթ տղայոց հետ չկենակցի, վասն զի աս կ'ըլլայ կործանումը իրեն ալ՝ իր թագաւորութեանն ալ. արքայորդւոց փառքը ոչ գլխըննուն թագն է, ոչ ճիտերնուն մանեակն է, ոչ ականակուռ լանջապանակն է, ոչ ձեռուըննուն արքունի գաւազանն է,

ու չորս դիմին առած պահապան-
ները գունդն է, այլ իրենց հան-
դարտ ու համեստ վարքը՝ որ ուրիշ
պակասութիւններուն տեղը կը լե-
ցընէ։ Անհոգ մի՛ ըլլաք զինքը բղձա-
խոհութ̃է սանձահարելու. վասն
զի կանանց ետեւէ եղող մարդէն
բարի գործքերու յոյս չկայ։ Մի՛
խնայէք զինքը յանդիմանելու ու
պատժելու՝ մօրը սիրելին ու հօրը
մէկ հատիկ զաւակը ու թագաւո-
րութեանը ժառանգը ըլլալուն
համար. հիմայ իրեն խնայելը՝ ետ-
քը իրեն կործանում ուզել է։ Տը-
ղայութիւնը երբեմն զբօսանաց
կը կարօտի. կրնաք զբօսանք ալ
տալ իրեն, բայց չափով ու իր վի-
ճակին պատշաճ զբօսանք։ Զաւակս
չեմ իտար ձեր ձեռքը որ իրեն
հանգիստը ու զբօսանքը հոգաք,
այլ որպէս զի կրթէք զինքը ու գի-
տութիւն սորվեցընէք իրեն։ Հա-
ւը իր տակը եղած հաւկիթները

չիթողուր. այլ կը տածէ, թէ և ինքը ածած չըլլայ: Ասոր համար է որ հոս Հռովմայու մէջ աշկերտուներուն հարիւրին յիսունը հոտած կ'ելլէ. վասն զի վարպետնին երկու ժամ անոնց քան սորվեցընելու որ ըլլայ, տասը ժամ խաղի զբօսանքի անցընել կու տայ. ու աշկերտնին անոնց աչքէն հեռու՝ համարձակութիւն կառնեն. որչափ որ վարպետնին իրենցմէ հեռու կը կենայ, այնչափ ալ իրենք իրմէ կը հեռանան: Ինչ որ զաւակս ձեր վրայ տեսնայ, ինքն ալ նոյնը կ'ընէ. թէ որ զձեզ ուսումնասէր տեսնայ, ինքն ալ ուսման ետևէ կ'ըլլայ. թէ որ զձեզ լռակաց տեսնայ, ինքն ալ լուռ կը կենայ. թէ որ զձեզ համեստ ու հանդարտ տեսնայ, ինքն ալ համեստ ու հանդարտ կ'ըլլայ: Ուրեմն բարի օրինակ եղիք իրեն, վասն զի սաիկայ ամէն կրթութենէ զօրաւ

ւոր է նաև ամէն մարդու համար. իսկ տղայ ըսածդ՝ ինչ որ կը տեսնայ, ինչ որ կը լսէ՝ ան կ'ընէ, մանաւանդ վարպետներուն վրայ տեսածն ու անոնցմէ լսածը։

Կ'ուզեմ որ զաւակս ազատական արուեստներուն ամէնէն աղէկ սորվի, անոր համար այսչափ վարպետներու կը յանձնեմ զինքը. իսկ թէ որ իմ բաղձանքիս չհասնիմ, ինքն ալ ես ալ՝ գոնէ աս մխիթարանքը կ'ունենանք՝ որ ատենը պարապ անցուցած չըլլար։ Քանի մը բանի միայն տեղեակ ըլլալը հերիք մի՛ սեպէք թագաւորութիւն մը կառավարելու. վասն զի Լիկուրգոսի ըսածին պէս՝ պէտք է թագաւորի մը գիտնալ՝ չէ թէ միայն պատերազմ ընել դաշտի մէջ, այլ և խորհրդատու ըլլալ ժողովքներու մէջ ու ժողովուրդեան առջևը խօսել։ Կը յիշեմ որ Յունաստանէն բերած արձան-

ներուս մէջ մէկ հատ մը կար որ Պիւթագորաս փիլիսոփան իր ճեմարանին դրանն առջեւը դրած էր, ու իր ձեռօք աս խօսքս փորած էր վրան. «Ով որ գիտնալու բաները չիգիտեր, մարդկանց մէջ անպտուղ է. ով որ պէտք եղածէն աւելին չիգիտեր, անասնոց մէջ մարդ է. իսկ ով որ գիտէ որչափ որ կարելի է գիտնալ, մարդկանց մէջ աստուած է։ Աս խօսքս չէ թէ դըրան վրայ գրելու է՝ ինչպէս հին ատենը սովորութիւն էր, այլ սըրտի մէջ։ Աս խօսքիս ետքի մասը մեր հայրերը պահեցին. իսկ առաջի երկու մասերը մեզի վիճակեցան. մեր առջի ինքնակալները քիչ փառք չվաստըկեցան իրենց գրականութ̃ը՝ քան թէ իրենց յաղթանակներովը աշխարհք դողացընելով։ Յուլիոս կայսրը մէկ ձեռքը նիզակ՝ մէկալ ձեռքը գրիչ՝ անանկ ժուռ կու գար զօրացը մէջ.

ու զէնքը մէկ դի դրածին պէս՝ գիրքը ձեռք կ՚առնէր։ Պատճառանք է ըսելն որ գիտութիւնները շատ են, ու կեանքերնիս քիչ։ Հիներուն ժրութիւնը մեր հիմակուան ծուլութիւնը կը յանդիմանէ. կարճ ատենի մէջ գէշ բաները բոլորն ալ կը սորվինք, աղէկ բաներուն համար միայն երկան ատեն կը փնտռենք։ Չերկընցընեմ. անանկ ըրէք որ զաւակս սորվի աստուածներէն վախնալ, փիլիսոփաներուն գիտութեանը ետևէ ըլլալ, հին Հռոմայեցւոց առաքինութիւնները ունենալ, ու բարի բաներ առնել ամենէն՝ ինչպէս ինծմէն թագաւորութիւն պիտոր առնէ։ Երդում կընեմ աստուածներուն՝ որ պիտոր դատեն զիս, ու Կապիտոլիոնին՝ ուր տեղ մարմինս մոխիր պիտոր ըլլայ, որ ոչ Հռոմը զիս ողջութեանս ատեն պիտոր կարենայ մեղադրել, և ոչ ապագայ

դարերը զիս մահուընէս ետքը անիծել, թէ որ զաւակս իր գէշ վարքովը կորսընցունէ իր արքունիքը, ու թէ որ դուք իրեն խնայելով՝ պատճառ ըլլաք իր կայսերական արժանապատուութիւնը կորսընցընելու։

Է

ՆՈՐԻՆ ԱՌ ԼԱՄՊԵՐԹՈՍ ՀԵԼԼԵՍՊՈՆՏՈՍԻ ԿՈՒՍԱԿԱԼԸ ԳՐԱԾ ԹՈՒՂԹԸ, ԵՐԲՈՐ ԽԵՂԿԱՏԱԿՆԵՐԸ ՀՌՈՄԱՅԷՆ ԱՔՍՈՐԵՑ*

Մարկոս կայսր Հռոմայու առ քեզ Լամպերթոս կուսակալ Հելլեսպոնտեայ, յինէն և 'ի սրբազան խորհրդարանէս ողջոյն։ Ծի-

* Մարկոս Աւրելիոս կայսրը շատ դէմ էր խեղկատակ դերասաններու. իրմէն առաջի կայսերներէն ալ ոմանք դէմ էին, բայց ուրիշները երես կու տային։ Յուլիոս կայսրը իրենց սեղան կուտար քաղաքական դիտաւորութեամբ. Ոկտաւիանոս իր եղբօրորդին աքսորեց զանոնք, Կալիգուլա նորէն ետ դարձուց. Ներոն նորէն աքսորեց, Ներուաս դարձուց. Տրայիանոս բոլոր Իտալիայէն քշեց զիրենք, Անտոնիոս Պիոսը նո-

րանցին որ ինծի խրկեցիր՝ հագեր եմ. սուր կախելու կամար գօտին, ու ամաններն ալ խիստ հաճոյ անցան: Թէ որ գիտցած ըլ-

րէն ընդունեց. իսկ Մարկոս Աւրելիոս բոլորովին վերցուց զիրենք, վերցընելուն պատճառն ալ աս եղաւ: Հռոմայեցիք Բերեկինթեայ դիցուհւոյն տօնը կը կատարէին, քուրմերը ուզեցին խեղկատակներ խօթել մէհեանը՝ որպէս զի աւելի ուրախութիւն ըլլայ: Աս բանիս դէմ կեցան Եստեայ դիցուհւոյն քուրմերը. բանը մեծցաւ, ժողովրդեան կէսը մէկ կողմը՝ կէսը մէկալ կողմը՝ անանկ խռովութիւն հանեցին, ու այնչափ արիւն եղաւ որ տօնը սուգ դարձաւ: Կայսրը շատ աշխատանօք հանդարտեցուց ժողովուրդը. ու որչափ խեղկատակ կար Հռոմայ ու Իտալիոյ մէջ, փնտռել գըտնել տուաւ, խրկեց Ռոտիայի Նաւահանգիստը, նաւերու մէջ լեցընել տուաւ, ու աքսորեց զիրենք Հելլեսպոնտոսի կղզին: Աս պատճառաւ է աս գրած թուղթը. անկէց ետքը քանի որ ինքը ողջ էր՝ խեղկատակ մը ալ չկրցաւ կոխել 'ի Հռոմ: Բայց ինքը մեռնելէն ետքը երկու տարի անցած չանցած, իր Կոմոդոս որդին դարձուց զանոնք 'ի Հռոմ:

լայի որ ատ կղզին երթալդ այս-
չափ օգտակար պիտոր ըլլայ, շա-
տոնց կը հաւանէի որ երթաս. Ես
կատակով քեզմէն քիչ մը բան
ուզեցի, դուն շատ ու աղէկ բա-
ներ խրկեցիր. Ծառայութեանդ
հետ ազնուականութիւնդ ալ ցու-
ցուցիր. վասն զի ես քեզմէն տա-
սուերկու կտոր ծիրանի ուզեցի,
դուն ինծի տասուերկու անգամ
տասուերկու խրկեցիր. Ես վեց ա-
ման ուզեցի, դուն կրկինը խրը-
ցիր։ Շատ ուրախ եմ որ Հռո-
մայու մէջ առատաձեռնութեան
հռչակուած անունդ հաստատե-
ցիր։

Իրեք նաւ լեցուն խեղկատակ-
ներ կը խրկեմ քեզի, որոնք հո-
տեղի խենթերուն վարպետներն
են. ամեն խենթերը չեմ կրնար
խրկել, վասն զի թէ որ ամենն ալ
աքսորելու ըլլայի՝ պէտք էր Հռո-
մայու նոր բնակիչներ բերել։ Ա-

նանկ վարժ են ատոնք հռոմայե-
ցի տղոց խենթութիւն սորվեցը-
նելու, ու հռոմայեցի տղաք ալ ա-
նանկ ընդունակութիւն ունին սոր-
վելու որ, եթէ վարպետները աք-
սորելու համար իրեք նաւ բաւեց,
աշկերտներուն իրեք հազար ալ
չէր բաւեր։ Աս բանիս խելքս չի
հասնիր, ու կը զարմանամ դից
վրայ. սաստիկ մրրիկները տներ
կը կործանեն, հեղեղները կա-
մուրջներ կը փլցրնեն, եղեամը այ-
գիներ կ'այրէ, կայծակները աշ-
տարակներ կը զարնեն, գէշ օդը
ուսումնականները կը հիւընդցը-
նէ, ուրեմն ինչո՞ւ անանկ բան մըն
ալ չիկայ՝ որ խենթերուն մնասէ
ու զիրենք պակսեցընէ։ Հռոմայու
մէջ ամեն բանի պակասութիւն կայ,
բայց խեղկատակներու առատու-
թիւն. ի՞նչ մեծ ծառայութիւն
կ'ընէիր Հռոմայու, թէ որ իրեք
նաւ խենթերուն տեղը՝ մէկ խե-

լացի ու խոհեմ մարդ մը խորհելիք մեզի։ Անհնածելի եղած է կղզիդ իմաստուն մարդկանց ոսկորներով, որոնք Հռոմայեան նախանձն ու նենգութիւնը աքսորեր է հոս. ինչպէս որ Իտալիա հոռած է խենթերով, ասանկ ալ սա կղզին իմաստնոց անուշահոտութիւնը կը բուրէ։

Պարթեւաց պատերազմէն դարձած ատեններս, որ կայսերութեանս չորրորդ տարին էր, մրրիկներու հանդիպեցայ ծովուն վրայ, զիս վտանգի դրի՝ ատ գերեզմանները տեսնելու համար. Որբիտա քաղքին հրապարակին մէջ կը գտնես Ովիդիոսին գերեզմանը, որ Օգոստոս կայսրը աքսորեց, Արպինայի քարանձաւներուն մօտ կը տեսնես հռչակաւոր Հայ ատենաբանին տապանը, որ Սիլլա աքսորեց։ Նաւահանգստին մօտ կը գտնես Կալիդորոսի՝ հին օրէնքները ժող-

փողին ոսկորները, որ անողորմ Ներոնը քշեց: Եղիս դաշտին մէջ մարմարիոն տապանի մէջ կը գըտնես Սիլլոսի աճիւնը, որ եօթը ազատական արուեստներուն վրայ անանկ վարպետութեամբ գրեց որ՝ կարծես թէ ինքը գտեր էր զանոնք: Իրաւ կ'ըսեմ որ ծնկան վրայ իրենց գերեզմանին քովը, լացի վրանին: Ասոնք չարագործութեան համար չաքսորուեցան Հռոմայէն, այլ ան ատենի Հռոմայեցւոց անարժան ըլլալուն համար ատանկ անուանի իմաստուններու կենակցութեանը, ու մենք ալ անարժան ըլլալնուս համար անոնց ոսկորները ունենալու: Չեմ գիտեր որ ատ քու կղզւոյդ վրայ ունեցած նախա՞նձս աւելի է, թէ ցաւս որ ունիմ խեղճ Հռոմայու վրայ: Կ'աղաչեմ զքեզ իբրև բարեկամ, ու կը հրամայեմ իբրև կայսր, ատ տեղերը աղէկ նայիս,

ու ինչ ազատութիւններ որ տը-
ուած էր իրենց՝ պահէս. վասն զի
խիստ արդար բան է որ ողջերը
ատանկ մեռելներէ բնակած քաղ-
քերնէրը պատուեն։

Ուրիշ բաները կ՚իմանաս թուղ-
թըս բերող Հարիւրապետէն, ինչ
որ բանտը եղողները իրարու ու
մեզի ըրին Բերեկինթեայ դիցուհ-
ւոյն տօնին օրը։ Իրաւցընէ այն-
չափ բանի տեղ չեմ դներ ան օ-
րուան տեսնուած անգթութիւն-
ները՝ որչափ Հռոմայու վատա-
համբաւութիւնը. վասն զի Հռո-
մայու կայսերութիւնը՝ որ ոչ եր-
բէք յաղթուեցաւ խելացի մարդ-
կանցմէ, տեսայ ան օրը խենթե-
րուն ոտքի տակ առնելը։ Հռոմա-
յու դրան առջին զէնք չկրնար
մօտենալ, ան օրը Հռոմայու փո-
ղոցները զինեալ խեղկատակնե-
րով լեցուած տեսանք։ Հռոմ որ
ամեն թագաւորութեց կը յաղ-

թէ, խեղկատակներէն ու դերասաններէն յաղթուեցաւ։ Անանկ վիրաւորուած եմ աս բանէս, որ ինչ ըսելս՝ ինչ գրելս չեմ գիտեր. միայն աստով կը մխիթարուիմ որ Հռոմայեցիք ու իրենց սուտ իմաստունները արժանապէս խենթերէն պատժուեցան. անոնք որ խեղկատակներուն հետ կը ծիծաղէին ու կը զուարճանային, խեղկատակներուն հետ թող լան։ Ես զիրենք Հռոմայէն աքսորեցի անդարձ, ոչ այնչափ ըրած արիւններուն համար՝ որչափ ուրիշները գլխէ հանելնուն. ոչ այնչափ մարդասպանութեան պատճառ ըլլալնուն համար՝ որչափ խենթերու վարժապետ ըլլալնուն։ Վասն զի անհամեմատ աւելի մեծ յանցանք է ընդդէմ դիից ու տէրութեան աս խեղկատակներուն ուրիշները խելքէ հանելը, քան թէ կեանքէ. ինչպէս որ խելացութիւնը

մարդուս ունեցած ամէն բարիքներէն վեր է, առանց այլ անկէց զրկուիլը ամէն չարիքներէն գէշ է. ու ով որ խելքը խեղկատակներուն տուած է, ու անոնցմով կը զուարճանայ, խելքը կորսընցուցած է։

Կը յիշեմ որ օր մը Կապիտոլիոնի մէջ եղած Թղթերն ու տարեգրութիւնները խառնելու ատենս՝ զարմանալի մէկ խօսքը գըտայ Որուեստոս անուանի ատենաբանին, որ աս կղզիին մէջ՝ Անդամանդ լեռան վրայ Թաղուած է։ Տեսնելով որ մեծն Սկիպիոն Կարքեդոնացւոց պատերազմէն դարձած՝ գերասաններուն հետը կը պտըտէր, ըսաւ իրեն. Քեզի մեծ անուանկարութի է, ու սըրբազան խորհրդարանին նախատինք՝ որ Աֆրիկեցւոց յաղթող ըլլալով, իմաստուն հռոմայեցիներու զաւակ ու խելացի մարդ, քալ

զօրավարները թողուցեր ու անխիղճ դերասաններու հետ կը պտըտիս: Թշուառ Ափրիկէն բոլոր իր խելացիներովը չկրցաւ քեզի յաղթել, ու հիմայ ատ խելագարներուն ձեռքը ինկերես. գիտցիր որ այնչափ վտանգի մէջ չէր քու կեանքդ Ափրիկէ թշնամիներուդ մէջ, որչափ հիմայ քու խելքդ ու պատիւդ հոս Հռոմայ մէջ: Աս խօսքերը սաստիկ էին, բայց խիստ իրաւացի. Թէ՛ և ընդունելի չեղան գէշերուն, ու քիչ առէնեն խեղճ ծերունին Սկիպիոնի բարեկամներուն ձեռքովը աքսորուեցաւ Հռոմայէն ատ Հելլեսպոնտոսի կղզին:

Խրկած անասուններուս վրայ դառնալով, աչք ունեցիր ատոնց վրայ ով Լամպերթոս. կրնաս ազատ թողուլ զիրենք աս պայմանով որ իրենց արուեստը չիբանեցընեն: Պատժէ երբոր անու-

նես որ պարապ կեցեր են. վասն զի թշուառականները պարապ կենալէն է որ ատ արուեստին ձեռք զարնելով՝ անաստուն դարձեր են։ Մեր առջինններուն աս բանին վըրայ կը զարմանամ որ այսչափ ատեն համբերեր են ատոնց։ Հռոմայու հիմնարկութեան 226 տարին, սաստիկ ժանտախտի ատեն, քաղքըցիք զբաղեցընելու համար ատ դերասաններուն հրաման տըւեր են թատրոն բանալու. ժանտախտը երկու տարի միայն տեւեր է. ատոնց խենթութիւը չորս հարիւր տարի է որ կը տեւէ։ Գիտեմ որ հոս ըրած բողոքնին՝ հոտ ալ չիդադրին պիտոր ընելէն. բայց ես խուլ կ՚ըլլամ. վասն զի գեշերէն ամբաստանութիւը արդարութեան նշան է, ինչպէս որ Ներոնին վարժապետը ըսաւ. վասն զի որչափ նախատինք է մարդուս լաւերուն ըրած պարսաւը, այնչափ

ալ գովութիւն է գէշերուն բրա-
ծը։ Իրաւ՝ Հռոմայ կայսերք որ
այնչափ գթած են օտարներու,
պէտք չէ որ խիստ ու անգութ
ըլլան իրենցներուն. բայց կենացս
մէջ ասանկ վնասակար բան չեմ
տեսած Հռոմայ, ինչպէս խեղ-
կատակ դերասաններուն տուած
զբօսանքը։ Ասկէց այլանդակ ի՞նչ
կրնայ ըլլալ որ քաղքիս իմաս-
տունները՝ Կապիտոլիոնին քովը՝
զմայլին ծիծաղելով խենթի մը
խօսքերուն վրայ։ Ասկէց ծանր
ի՞նչ գայթակղութիւն կրնայ ըլ-
լալ որ թագաւորներուն դուռը
բաց ըլլայ միշտ խենթերուն, ու
գոց խելացիներուն։ Ասկէց մեծ
անգթութիւն ի՞նչ կրնայ ըլլալ՝
որ ծերակոյտը օրուան մը մէջ ա-
ւելի տայ խենթի մը, քան թէ
տարուան մը մէջ իր ծառանե-
րուն, ու բոլոր կենացը մէջ իր
ազգականներուն։ Ասկէց մեծ ա-

նիրաւութիւն ինչ կրնայ ըլլալ՝ որ կայսերութենէ սահմանագլուխը եղած բերդերուն պահապանացը ու լիւրիկեցի զինուորներուն թոշակը պակսի, ու Հռոմայ խեղկատակներուն վարձքը աւելնայ: Ասկէց մեծ ինչ նախատինք կրնայ ըլլալ Հռոմայ՝ որ խեղկատակները աւելի հարստութիւն թողուն ցատկռտելով ու երգելով, քան թէ իր քաջ զօրավարները: Երբոր ասոնք երկրէ երկիր կ'երթան՝ իրենք զիրենք վըտանգի դնելով արիւննին թափելու, ու ունեցածնին կը ծախեն, տան թշուառականները տնէ ՚ի տուն կ'երթան իրենց բարութիւնները ընելու, ու ստակ ժողվելու: Լիբէացւոց Սպանիայի ծովը պատերազմ ընելու ատեն՝ ստակերնին պակսեցաւ, ու երկու դերասան իրենց ունեցածովը առաջ տարին պատերազմը տարի

մը ամբողջ. անանկ որ՝ երկու խենթի հարստութեամբը յաղթուեցան այնչափ խելացիներ։ Եփեսոսի ամխացուող քաղքին մէջ՝ Արտեմեայ տաճարը՝ ղերատաններու ապրկոմը չինուեցաւ։ Օգոստոս Հռոմեայու պարտիզները չիներու համար աւերի սոսակ ունեցաւ Տիբերիոս գետին մէջը խըղդուած երկու դերասաններէն, քան թէ հասարակաց գանձարանէն։ Դեռ ուրիշ շատ ասոնց նըման օրինակներ կրնամ բերել։

Հիմայ ի՞նչ կ'ըսես, ով Լամպերթոս, բախտին անիրաւութեանը. ասոնց յիշատակը կը մնայ խենթ ըլլալնուն համար, ուրիշներունը չիմնար խելացի ըլլալնուն համար։ Չեմ ուզեր երկընցընել. յունարէն գրեցի որ կարենաս ցուցընել թուղթս բոլոր կղզեցւոցդ։ Նաւերը շուտ մը ետ դարձուր, պաշար պիտոր տանին

Լիւրիկէ։ Խաղաղութի՜ւն ընդ քեզ Լամպերթոս, հանդերձ առողջութեամբ. բախտը ինծի հետ հաշտ ըլլայ։ Ծերակոյտը քեզի բարև կ'ընէ, նմանապէս Փաւստինաս՝ որ աղջկանդ խիստ սիրուն գօտի մը կը խրկէ։ Ես ալ ծիրանիներուդ փոխարէն քառամանեակ մը կը խրկեմ՝ ազնիւ քարերէ։

Զ

ՆՈՐԻՆ ԳՐԱԾ ՄԷԿ ՃԱՌԸ, ԵՐԲՈՐ ԻՐ ՄԱՐՏԻՆԱ ԴՈՒՍՏՐԸ ԿՈՒԶԷԻՆ ՏՂՈՒ ՄԸ ՀԱՐՍ ԸՆԵԼ ԱՆՈՐ ԾՆՈՂՔԸ.

Շատ անգամ տեսայ ուրիշներուն վրայ, անձամբ ալ փորձեցի որ արտորալով եղած գործը գէշ հետեւանքներ կ'ունենայ։ Թէ՛ և խոհեմ մարդ մը իր դատմամբը միայն կարենայ շատ բան ընել, բայց աղջիկը փեսի տալու համար՝ հայր մը որչափ ալ խոհեմ ըլլայ, պէտք չէ որ առանց ուրիշներուն խորհրդակցութեը շարժի։ Վասն զի Նախանձոտ բախտը թէ՛ և ամեն բանի մէջ ձախորդութիւն մը կը խոթէ, բայց աս բանիս մէջ

շատ աւելի է իր նախանձը։ Ով որ աղջիկը պիտոր կարգէ, պէտք է առանձնանայ ու խորունկ մտածէ՝ իբրև թէ ունեցածը չունեցածը՝ անունը պատիւը՝ հանգստութիւնը ու կեանքը կորսնցընելէն խալըսելու վրայ ըլլայ իր մտածութիւնը. վասն զի աս ամեն բաները իր աղէկ կամ գէշ ընտրութենէն կը կախուին։ Ամեն իմաստուները մէկ տեղ գալով՝ ապահով խորհուրդ մը չեն կրնար տալ աս բանիս վրայ, իսկ դուք կուզէք որ ես մինակ՝ որ իմաստունի մը տեղ ալ չեմ դրուած զիս՝ շուտ մը որոշեմ։ Անանկ բանի վրայ՝ որուն վտանգին մէջը իյնալէն ետքը ճար չիկայ, շատ հաստուն ու կատարեալ որոշմունք պէտք է ընել։ Այն անուանի Պորկիոս Մարկոսը՝ որուն կեանքը հայելի էր, ու խրատները ամեն ատեն հռչակաւոր եղած են, յաւիտենական յիշա-

տակի արժանի խօսք մը ունի ը-
սած խորհրդարանին մէջ. Ո՛վ
հայրք հանրագրեալք, ձեր հանած
հրովարտակէն խնայանք որ մէկ
խորհրդով երեք բան որոշեր էք.
Պարթեւներուն դէմ Նարէն պա-
տերազմ բանալ, Կարքեդոնա-
ցւոց հետ թշնամութիւննիս ա-
ռաջ տանիլ, ու հինգ Հռոմայեցի
ազնուական օրիորդ՝ հինգ ազա-
տորդի մուրհոտանացուց հարս
տալ։ Ես սոսկամ մտածելով որ
ասանկ դժուարին բաները մէ-
կէն որոշեր էք. Իմ հայրենասի-
րութեան պարտքս ընելու համար՝
կ՚ըսեմ որ աս երեք բանին վե-
րայ պէտք է ամենուն ալ խոր-
հուրդ հարցընել, ամէն դից աս
բաները յանձնել, ու աս ամէն
մէկ բանին վրայ զատ զատ խոր-
հուրդ ընել։ Իրաւցընէ իրեն ար-
ժանի էր աս խօսքը. վասն զի բան
մը շատ խորհուրդներով կընայ

որոշումը, բայց շատ բան մէկ խոր-հուրդով մը չկրնար որոշուիլ, թէ որ ատ կանոնը ամեն բանի մէջ ալ ստանկ է, եւ առաւել ամուսնու-թեան վրայ։

Ո՞վ բարեկամք, դուք ինծի կ'ը-սէք որ առաջարկած փեսանիդ ՝շատ աղէկ տղայ է, բոլոր ժողո-վուրդը զինքը կը սիրէ ու կը պա-տուէ։ Բայց ռամիկ ժողովրդեան դատաստանը ապահով չէ, պէտք է խելացի մարդիկ դատեն, խե-լացիներուն մէջէն ալ խոհեմնե-րը, խոհեմներուն մէջէն ալ ընտ-րուած անձինք։ Ռամկին դէշ ը-սածը շատ անգամ աղէկ է, աղէկ ըսածը դէշ է. քանի՛ քանի անոնց մէ ընտրուած անձինք վռնտուե-ցան խորհրդարանէն, ու ռամկին առջին ալ խայտառակ եղան։ Ռամ-կին ժողովքները անխելք ժո-ղովքներ են, մէկը գետնէ գետին կը զարնեն, ետքը նորէն կը բարձ-

թացրնեն. խելացիներուն ալիւրը՝ իրենց համար որոմն է, իրենց որոմ կարծածը՝ խելացիներուն համար ալիւր է։ Կ'ուզէ՞ք գիտնալ որ ո՛վ է հիմայ ժողովրդեան սիրելի, մտիկ ըրէք որուն որ դպչի՝ դպչի, ով որ վրան կ'առնէ՝ թող առնէ։ Ժողովուրդը կը սիրէ զանոնք՝ որ աչք կը գոցեն գէշին, ու աղէկին դէմ են. սուտ զուրցողին կ'օգնեն, ճշմարտախօսը կ'ատեն, մարդապաններուն ու գողերուն ջատագով են. խռովարարները կը գըրկեն, խաղաղասէրը կը հալածեն. վատահամբաւները կը գովեն, բարեհամբաւները կը պարսաւեն։ Յայտնի է որ խելացիներուն կասկածելի կ'ըլլայ՝ ով որ անխելքներէ կը գովուի, վասն զի անխելքները զանոնք կը սիրեն՝ որոնք որ մոլութիւններուն սանձը կը թողուն։

Հիմայ մեր խնդիրին գանք. դուք

անանկ գովեստներ տուիք ատ տը-
ղուն վրայ որ եթէ իրաւ են, չէ
թէ միայն կարողինաւորի իմ փե-
սաս ըլլալու՝ այլ նաև ժառանգ
կայսերութեան։ Թէ որ իրաւ ատ
ամեն առաքինութիւնները ունի,
կ'երդնում որ կու տամ իրեն իմ
դուստրս. բայց աղէկ նայեցէք,
ես ամենևին ծանօթութիւն չու-
նիմ ատ տղուն վրայ։ Նմանապէս
իմ աղջկանս վրայ ալ աղէկ մը-
տածեցէք, չիկարծէք որ զարմա-
նալի կերպով մեծցած ու կըր-
թուած է արքունեացս մէջ։ Քա-
նինե՞ր տեսանք քանիներ ալ կար-
դացեր ենք, որ երբեմն դից հրա-
մանէն, երբեմն իրենց պատժոյ
արժանի ըլլալնէն, երբեմն ալ
դժբախտութենէ, կարծելով որ
տներնին փեսայ կը բերեն՝ դը-
ժոխք դարձուցին տներնին. հարս
բերելու տեղ՝ օձ ներս առին, բա-
րեկամ փնտռելով՝ թշնամի գտան։

Զաւկըներն կարգելով կը կարծէին որ հանգիստ պիտոր գտնեն, տառապեալ կեանք մը ունեցան ու խեղճ մահ։ Պէտք է ցաւինք ասանկներուն վրայ. բայց իրենք իրենց կ'ընեն՝ մտածելու գործքը առանց մտածելու ընելով։ Մի՛ մեղադրէք զիս այսչափ դժուարութիւններ հանելուս համար. վասն զի աս տղան ինծի որդի պիտոր ըլլայ, Փաւստինայիս փեսայ, աղջկանս էրիկ, Կոմոդոս զաւկիս եղբայր, ծերակուտին ընկեր, ընտանեացս ազգական, ծառայիցս տէր. ուրեմն իրաւունքը կը պահանջէ որ ամենուն հաճելի ըլլայ ըրածներս։ Շատ բան հեռուանց փնասակար չէ, մօտենալու որ ըլլայ կը փնասէ. արեգակը դէպ 'ի հիւսիս բնակողներուն՝ չի փնասեր, բայց եթովպացիները որ իրեն մօտ են՝ կ'այրէ։ Հռոմ շատ զաւկըներ ունեցաւ՝ որոնք դուրս երկիրներ ի-

րեն մեծ օգուտ ըրին, ու անուն-
նին բոլոր աշխարհք տարածուե-
ցաւ. բայց երբոր տուն եկան,
այնչափ անմեղներու արիւն թա-
փելու պատճառ եղան՝ որչափ բար-
բարոսներու արիւն թափեր էին։
Միտքերնիդ բերէք Յուլիոս Կե-
սարը, Պոմպէոսը, Սիլլան, Մա-
րիոսը, Կասիոսը, Կատիլինան, Լի-
պիտոսը, Ոկտաւիանոսը, Մարկոս
Անտոնիոսը, Կալիգուլան, Ներոնը,
Օթոնը, Դոմետիանոսը, ու ասոնց
նման շատերն որ Իտալիա մեծ-
ցուց։ Հաւտացէք ինծի որ ամէն
դուրսը տեսածնիս որ կը հաւնինք,
տներնիս հրամցընելու որ ըլլանք՝
չենք հաւնիր։ Ուրիշ բան է քիչ
մը ատեն խօսիլ մէկուն հետ, ու-
րիշ բան է երկան ատեն հետը
կենցաղավարիլ. դիւրին է քիչ մը
ատեն ինքը զինքը բռնել ուրիշնե-
րը խաբելու համար. աւելի ալ դիւ-
րին է ուրիշէն խաբուիլը։ Պարզ

դէմքով մը, անուշ զուրցուած-
քով, հանդարտ շարժմունքով,
քիչ խօսելով, կրնայ մէկը այսօր
ուրիշը խաբել, ու վաղը ինքն ալ
նոյն կերպով ուրիշէն խաբուիլ։
Պզտիկութեանս ատեն Տաւրինոս
երեւելի ատենաբանը Ճանչցայ, որ
անգամ մը խորհրդարանին մէջը
Ճառ խօսելով հռոմայեցի տիկնոջ
մը վրայ՝ որուն դուստրը ձիավա-
րութեան վարժապետի մը հարս
կ'ուզէին առնել. ուրիշ խօսքերուն
մէջ աս ալ ըսաւ. Ո՛վ հարք հա-
մագրեալք զգուշացէք անանկ բան
հրամմելու՝ որ ետքը չիզղջաք հրա-
մայելնուդ վրայ. վասն զի գէշ ա-
մուսնութիւնը հողի կոշտ մը նե-
տելու կը նմանի. որուն որ կը հան-
դիպի՝ կը վիրաւորէ, քովինները
փոշիով կը կուրացընէ, ինքն ալ
կը փշրի կ'երթայ։ Իրաւցընէ ա-
ւոր խօսքեր էին ըսածները, ու
մեծ վճիռ էր տուածը. վասն զի

գէշ փեսայն մահ է հարսին, անուանկոտրութիւն անոր ազգաններուն. ետքը իրեն ալ թշուառութիւն: Աս ամեն ըսածներէս կրնաք իմանալ ինչու այսչափ դըժուարութիւն ընելս Մարտինայէն հարսնութեանը:

Մարկոս Աւրելիոսին աս ճառը խիստ հաճոյ եղաւ ծերակուտին, տղուն ազգականները լռեցին՝ բերաննին խօսք չիմնաց. Փաւստինա կայսրուհին ալ, որ ինքն էր աս բանիս տակէն դըրդողը, ամօթով մընաց: Բայց աս ճառին պտուղը ինչ ըլլալը, այսինքն հարսնիքը արգելուեցա՞ւ թէ չէ, պատմիչները չեն պատմեր:

Է

ՆՈՐԻՆ ԱՌ ԱԹԵՆԱՑԻՍ ԵՒ ԱՌ ՍՊԱՐՏԱՑԻՍ ԳՐԱԾ ԹՈՒՂԹԸ

Առ ծերակոյտն և առ իմաստնոց ժողովին Աթենացւոց և Սպարտացւոց ողջոյն, և քաղաքական իրաց խաղաղութիւն։ Կը վկայեն դիք որ վերջի պատերազմին մէջ տեսնելով ձեր յաղթութիւնը, մեր տրտմութիւնը քիչ չեղաւ քան թէ յաղթելնուս համար ունեցած մեր ուրախութիւնը։ Վասն զի պատերազմին վնասները անանկ մեծ են որ՝ որչափ ալ յաղթուողին կորուստը ստոյգ ըլլայ, յաղթողին օգուտն ալ երկբայելի է։ Կը բաղձայինք որ ինչ որ հիմայ կը խնդրէք՝ առաջ խնդրած

ըլլայիք. բայց մեր ու ձեր դժբախ-
տութիւնը այսանկ բերաւ որ դուք
վնասուիք, մենք ալ օգուտ մը չու-
նենանք: Ինչ որ դիք տրամադրեր
են, անիկայ մարդկանց ոչ խել-
քը կրնայ փոխել, և ոչ կարողու-
թիւնը արգիլել:

Կ'ուզէք որ իրեք տարի դադրի
պատերազմը, ու ան միջոցին խօ-
սինք խաղաղութիւն ընելու: Աս
ձեր խնդիրքին կը պատասխա-
նենք, որ մենք մեր իմաստուննե-
րէն սորված ենք՝ պայմանով խա-
ղաղութիւն չընդունիլ. վասն զի
աւելի վնասակար է կեղծ խաղա-
ղութիւնը քան զյայտնի պատե-
րազմը: Եւքսինիոս փիլիսոփային,
ձեր դեսպանը, անանկ իմաստու-
թբ̃ ու ճարտասանութբ̃ խօսեցաւ
մեր ծերակուտին, որ իրեն չէ ը-
սելը՝ անիրաւ բան կ'երևնայ. վասն
զի աւելի փառք է մեզի խաղա-
ղութիւն ընել անոնց հետ որ խօս-

քով կը խնդրեն, քան թէ Նիզակով խնդրողներուն: Ուրեմն Աթենացւոց ու Սպարտացւոց ծերակոյտն ու իմաստնոց ժողովը պատճառ եղած կ'ըլլայ, որ մենք երենց մշտնջենաւոր խաղաղութի շնորհենք, ու պատերազմը դադրի բոլորովին. ամեն աշխարհք ալ իմանայ՝ որ Աթէնք խելացի փիլիսոփաներու խորհրդով կը կառավարուի, քան թէ յանդուգն զօրավարներու:

Գիտէք որ պատերազմին պատճառը ուրիշ բան չէր, բայց Մելինայ գետին քովի եղած քաղքըներուն տէրութիւնը: Հիմայ աս թղթովս կ'իմացընենք ձեզի, երդում ընելով անմահ դիոց, որ կը թողունք ձեզի ինչ իրաւունք որ ունինք ան քաղքըներուն վըրայ՝ թէ որ դուք ալ թողուք որ Եւքսինիոս ձեր դեսպանը մեր քովը մնայ: Գիտենք որ ծանր է աս

պայմանը, որովհետեւ երջանիկ Ա-
Թէնքը աւելի մեծ կը սեպէ փի-
լիսոփայ մը իր ուսումնարանէն
պակսեցընել՝ քան Թէ բոլոր գա-
ւառի մը տէրութիւն կորսընցը-
նել։ Թեթեւութիւն չերեւնայ ձե-
զի մեր ըրածը, ով Սպարտացիք,
որ այնչափ քաղքըներու տէրու-
Թիւնը Նւքսինիոսին հետ կ'ու-
զենք փոխել, ու իր խորհրդովը
կառավարուիլ, վասն զի ինքը մե-
զի աղէկ այրիլ պիտոր սորվեցը-
նէ, իսկ ատ քաղքըները մեզի
պատճառ են չարաչար մեռնելու։
Ասչափ ատենուան Թշնամութի-
նիս ձգելով, կ'ըլլանք հիմայ ձե-
զի ճշմարիտ բարեկամ, ու կ'ու-
զենք որ չէ միայն պատերազմը
դադրի, այլ և մշտնջենաւոր խա-
ղաղութիւն ըլլայ։ Բայց աս խա-
ղաղութիւնը պահելու համար՝
ձեզի խորհուրդ մը կու տանք, ով
Սպարտացիք. շատ աւելի աղէկ

է առողջութիւնը պահելու համար դեղ տալը, քան թէ հիւանդութիւնը առողջացընելու։ Տալու խորհուրդնիս աս է, որ ինչպէս տղաքնիդ զինուորութեան կը կրթէք, անկէց ետև ուսման ալ կրթէք զիրենք. վասն զի զէնքով պատերազմ կ'ըլլուի, բայց իմաստութեամբ խաղաղութիւն։ Մի կարծէք որ առանց պատճառի աս խորհուրդը կու տանք ձեզի. վասն զի երբոր իմաստուն մարդիկ չունենաք խորհրդական, տըգիտութեամբ մեծցած մարդիկը՝ մոլութիւններու ետևէ ըլլալով, պատերազմ կը հանեն իրար սպաննելու։ Մի կարծէք որ մենք շատախօս մարդկանց բարեկամ ենք. գիտենք որ ձեր հայրը Սոկրատ սահմանեց որ իր վարժարանին մէջ աշկերտներուն առջի տարելու բանը՝ երկու տարի չխօսիլ ըլլայ. վասն զի անկարելի է աղէկ խօսիլ՝ առանց լռել գիտնալու։

Մեզի աղէկ կ'երևնայ որ Եւք-
սինիոս փիլիսոփային մեր խորհըր-
դարանին մէջ մնայ. վասն զի ա-
նոր մեզի ըրած օգուտը՝ ձեզի ալ
օգտակար կ'ըլլայ։ Աթենացւոց
հին օրէնքն է որ չեն կրնար պա-
տերազմի մը ձեռք զարնել՝ թէ որ
փիլիսոփաներնին չորոշեն որ ար-
դար է այն պատերազմը։ Ալ ու-
րիշ ըսելու բան չիմնար մեզի,
բայց խնդրել մեր ու ձեր աս-
տուածներէն՝ որ զմեզ ալ զձեզ
ալ պահպանեն, ու աս խաղաղու-
թեանը յարատեւութիւն տան.
վասն զի յարատեւ չիկրնար ըլլալ
խաղաղութիւն մը, որ դից կամ-
քը չէ հաստատուած։

Ը

ՆՈՐԻՆ ԱՌ ԿԻԼԻԿԻՈՑ ԹԱԳԱՒՈՐԸ ԳՐԱԾ ԹՈՒՂԹԸ• ՈՐՈՒՆ ՄԷՋԸ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԸԺՈՒԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ՎՐԱՑ ԿԸ ԽՕՍԻ, ՈՒ ԿԸ ՅԱՆԴԻՄԱՆԷ ԶԻՆՔԸ ԿՐՕՆԱՍԷՐ ԶԸԼԼԱԼՈՒՆ ՀԱՄԱՐ

Մարկոս Աւրելիոս Ինքնակալ Հռոմայ՝ առ Գորգինոս արքայ Կիլիկիոյ ողջոյն, և իր սահմանացը ընդարձակութիւն։ Ինչպէս որ սովորութիւն է Հռոմայ Ինքնակալներուն, Ինքնակալութեանս առջի տարին բոլոր երկրիդ բնակչացը գրեցի, յաջորդ տարին բոլոր քու արքունեացդ ու ընտանեացդ, իսկ հիմա քեզի առանձին կը գրեմ։ Վասն զի թագաւորները որչափ ալ շատ ու մեծ գաւառներու հող-

ունենան, պէտք չէ իրենց բարե-կամներուն հետ թղթակցութիւ-նը ձեռքէ ձգեն։ Քեզի գրելու համար գրիչը ձեռքս առած՝ ա-տեն մը կանկ առի՝ չիգրելու, չէ թէ ծուլութեան համար՝ այլ ա-մաչելէս որ բոլոր Հռոմ գայթակ-ղած է վրաս։ Գիտցած ըլլաս, ով ազնիւ արքայ, որ քեզի ճշմարիտ բարեկամ ըլլալովս՝ սրտանց կը զգամ քեզի եղածը, ինչպէս Եւ-րիպիդէս կ'ըսէ որ մեր սիրելեացը հետ սրտերնիս կարեկից կ'ըլլայ։ Գրելուս պատճառը ըսելէս ա-ռաջ, քանի մը բան կ'ուզեմ միտ-քերդ բերել մեր պատանեկութե-տարիներէն՝ որ տեսանք ինչ էինք ան ատենը, ու ինչ ենք հիմա. վասն զի մարդս չուրախանար ներ-կայ յաջողութեանը վրայ, առանց յիշելու անցած նախորդութիւն-ները։

Աղեկ պիտոր յիշես, ազնիւ

Թագաւոր, ինչպէս քեզի հետ կարդալ սորվեցանք 'ի Կապուա, եւ եօթը քիչ մը ատեն ուսում ըրինք 'ի Տարենտոն, ու անկէց գացինք 'ի Հռոդոս, ուր ես Ճարտասանութիւն կը սորվէի, դուն իմաստասիրութիւն։ Տասը տարի սորվելէն ետքը, պատերազմի գնացինք 'ի Պանոնիա. հոն երաժշտութեան ետեւէ եղայ ես վասն զի պատանեկութեան ախորժակը յեղյեղուկ է, ամեն օր նոր տեղ ու նոր զբաղմունք կ'ուզէ։ Բոլոր այն ատենը, մեր կտրիճ հասակը՝ քաղցր ընկերութեան՝ գիտութեանց վրայ խօսակցելով՝ ու սնոտի յուսով կը սփոփէինք մեր ձանձրալի աղքատութիւնը, որ անանկ ծանր էր՝ մինչեւ երբեմն կը բաղձայինք, չէ թէ շատերուն ունեցածը՝ այլ քիչերուն աւելցուքը ունենալ։ Ան ալ կը յիշես որ Մոռա երթալու համար Աքրիպի-

նեան ծոցը հասնելու ատեննիս՝ ինչ աղէկոծութիւն քաշեցինք, ու այն աղէկոծութեան ատենը ինչպէս աւազակներէն բռնուեցանք, որոնք մեզի ինն ամիս ցրուկանաւի մէջ թի քաշել տուին, ու չեմ գիտեր որ հացի պակսութիւնը թէ ծեծի առաւելութիւնը աւելի ծանր էր մեզի։ Մոռցած պիտի չըլլաս որ Հռոդոս տասնըչորս ամիս Ալպանիոյ հզօր թագաւորէն պաշարուած ատեննիս՝ տասը օր դուռն ու ես միս բերաննիս չիդրինք, երկու կատուի մսէն 'ի զատ, որոնց մէկը գնեցինք, մէկալը հարկաւորեցանք գողնալ։ Պէտք է ան ալ յիշես որ քեզի հետ Տարենտոն եղած ատեննիս՝ մեր տանուտէարքը հրաւիրեցին զմեզ Արտեմեայ տօնին, որուն մեհեանը չէր մտցուեր ան օրը՝ առանց նորեր հագնելու, ու մէջերնիս որոշեցինք որ չերթանք, Ճըշ-

մարիտը խոստովանելով որ քու զգեստներդ հին էին, իմ կօշիկներս պատռտած։ Նմանապէս երկու անգամ 'ի Կապուա՝ անօթութենէ հիւընդցանք, ու Ռետորոպոս բժիշկը շատ անգամ կ'ըսէր մեզի վարժարանը. Որդեակք իմ, ստոյգ է որ դուք շատ ուտելէն չիպլիտոր մեռնիք։ Իրաւ ալ էր ըսածը, վասն զի հոն ամեն բան սուղ, մեր ստակն ալ քիչ, ոչ երբէք կշտանալու չափ կ'ուտէինք, այլ որչափ որ հացերնիս կը բաւէր։ Ան ալ միտքդ բեր որ Կապուա սով եղած տարին Աղեքսանդրիոյ պատերազմը երթալու ատեննիս տերբերինտեան ծոցին մէջ ինչ վտանգ քաշեցինք, դեռ կը դողամ միտքս եկած ատենը, ինչ ձիւն ետպերեան նաւահանգիստը, ինչ ցուրտ անարեւ ձորերուն մէջը, ինչ սառամանիք լեռներուն վրայ, ամառն ալ ինչ սաս

տիկ տալք, ի՞նչ սով եղաւ բանա-
կին մէջը, ի՞նչ վտանգ ժամանակա-
ւոյն. այլ գէշը՝ Թշնամիք զմեզ
կը հալածէին, ու մերինները ըզ-
մեզ կ'ատէին։ Եւ յիշէ՞ս ալ որ
'ի Նեապոլիս Փլաւա վհուկին
հարցուցինք որ ուսմունքնիս ըն-
ցընելէն ետքը ի՞նչ պիտոր ըլլանք.
ինծի ըսաւ որ՝ կայսր պիտոր ըլ-
լամ, քեզի ալ որ Թագաւոր պի-
տոր ըլլաս. ու մենք չհաւատացինք,
կատակի տեղ առնելով, ու դը-
ժուարեցանք ալ՝ նախատանք սե-
պելով մեզի։ Ջեմ զարմանար ա-
նանկ ընելնուս, վասն զի բախտը
աւելի զօրաւոր է հարուստները
աղքատցընելու՝ քան Թէ աղքատ-
ները հարստացընելու։ Տես, աղ-
նիւ Թագաւոր, աստուածներուն
մեծութիւնը, բախտին անիւը,
ժամանակին յեղափոխութիւնը.
Ձեռուըներուս մորթը ցըկանա-
ւին Թիթեղէն սպառատած ատենը՝

ո՞վ կը կարծէր որ կայսերական գաւազանը ձեռքս պիտոր անցնի։ Ո՞վ կը մտածէր որ ան ատենը քիչ ուտելով որ հիւընդցայ՝ ետ-քը շատ ուտելէն պիտոր հիւընդ-նայի։ Ո՞վ կ'ըսէր որ կատուի մը ուտողը՝ օր մը անանկ առատու-թեան մէջ պիտի ըլլայ՝ որ ամե-նէն փափուկ խորտիկներէն պի-տոր ձանձրանայ։ Կօշիկներս պա-տըռտած ըլլալուն համար մե-հեան երթալ չկրցած ատենս՝ ո՞վ կրնար մտքէն անցընել որ օր մը յաղթական կառօք հոն պի-տոր մտնէի, ու ուրիշները զիս ու-սերնուն վրայ պիտոր տանէին։ Ո՞վ կրնար հաւատալ որ աչքովս պիտոր տեսնէի ՚ի Հռոմ ինչ որ վհուկ մը ըսաւ ՚ի Կամպանիա։ Ասիա եղած ատեններս քանիներ կը յուսային Հռոմայ ու Կիլիկիոյ իշխան ըլլալու. բայց իրենց բաղ-ձանքին չհասան, մահը վրանին

եկաւ՝ զոր չէին կարծեր։ Վասն զի փառասէր մարդկանց ստէպ կը պատահի, երբոր ամէն բան կարգի դրած՝ անանկ կը գործեն իրենց կտաւը որ ապահով պիտոր համնին ուզածնուն, մէյմըն ալ գործիքնին կը կոտրի, կեանքեր-նուն թելը կը կտրի։ Թէ որ ան ատենը հարցընէինք Լաւոդիկ բըռ-նաւորին՝ որ միտքը դըրեր էր Կի-լիկիոյ թագաւոր ըլլալ, թէ որ հարցընէինք Հռուփոս Կալուս հիւպատոսին՝ որ միտքը դըրեր էր Հռոմայ ինքնակալ ըլլալ, մի տա-րակուսիր որ իրենց յոյսը անանկ ստոյգ ըլլալուն, ինչպէս մերինին անստուգութեանը վրան, կ՚երդ-նուին, վասն զի ունայնասէր մար-դիկ ունայն յոյսերով կ՚ապրին։ Գրելու ու յիշատակի արժանի բան է՝ որ իրենք փառքը աչուըր-նուն առջին ունենալով, ու մենք ամէնևին չյուսալով, բախտը աս

անդամ խիստ զօրաւոր փրթաւ, անկիւններուն լոյս տալով, ու ապահով եղողներուն լոյսը բոլորովին վերցընելով։ Շատ խռովելու բան. չկայ անանկ հաստատուն համբերութիւն մը, որ կարենայ առանց զայրանալու տեսնել որ ուրիշները անաշխատ ձեռք բերեն այն իշխանութիւններն որ իրենք այնչափ աշխատանքով չիկրցան ունենալ։

Չեմ գիտեր թէ հասարակ հռոմայեցւոյ մը պէս խօսիմ՝ բարեբախտութեան տալով աս բաները, չէ նէ ուղղախոհ իմաստասիրի մը պէս ըսեմ որ դիք ասանկ տրամադրեր են. վասն զի բախտ ըսածդ զօրութիւն մը չունենար՝ ուր որ դիք ձեռք կը դնեն։ Թող աշխատողին, առաջ Նեստորին, ամեն հնարք բանեցընեն փառամոլները. չօգտեր իրենց ջանքը, թէ որ դիք իրենց հետը աղէկ

չեն : Բայց թէ՛ դժբախտութիւնը ըլլայ ընողը, թէ՛ բարեբար դիք թողուն անանկ ըլլալը, կը տեսնենք որ շատ անգամ խոնարհ մտածութիւն ունեցողները յաջողութիւն կ'ունենան, ու մեծախոհ կարծուածները ձախորդութիւն. վասն զի շատերը մեծ մեծ իշխանութիւններու երազ կը տեսնեն, ու կ'արթըննան որ գերի եղեր են ամենուն : Չեմ կարդացեր քանի մը վրայ այնչափ դժուարութիւններ, ինչպէս իշխանութեան. անոր համար իշխանութեան հասնողները աղէկ պէտք է մտածեն : Իշխանը զինքը չճանչցողները կը հարցընէ, մինչ չընողին հետը կը խօսի, զինքը չի տեսած մարդուն հետ կը տեսնուի, իրմէ փախչողին ետեւէն կ'երթայ, զինքը քանի տեղ չգընողը պատուի կը հասցընէ, զինքը չուզողը կ'ուզէ, չիճանչցած մար-

դուն կը վստահի, կը թողու զա-
նոնք՝ որ իր վրայ համարմունք ու-
նին, ու անոնց հետ կը կենակցի՝
որոնք որ զինքը բանի տեղ չեն
դներ։

Ուղեւորը չի հարցըներ ճամբուն
վրայ եղած տեղերուն ինչ ըլլա-
լը, այլ միայն իր երթալու տեղին
ճամբան կը հարցընէ. ասով իմա-
ցընել կ՚ուզեմ որ մեծախոհ մարդ
մը մէկէն աչքը պատուոյ պէտք չէ
դարձընէ, այլ առաքինութեան
ճամբան փնտռէ՝ որ իրեն պատիւ
կը բերէ։ Ամեն օր աչուընուս դի-
մացը կը տեսնենք որ շատերը ան-
պատիւ կը մնան՝ պատիւ փնտռել-
նուն համար, ու շատերը պատուոյ
կը հասնին՝ պատիւէն փախչել-
նուն համար։ Ո՛վ պիղծ աշխարհ,
գիտես որ կը ճանչնամ քու ինչ
ըլլալդ, գերեզման մըն ես մեռել-
ներու, բանտ մըն ես ապրողնե-
րուն, մոլութեանց խանութ մըն

ես, տուայքլինեաց պատիժ, անցա-
ծին մոռցող, ներկային թշնամի,
մեծ բաները աւրող, պզտիկները
տակնուվրայ ընող, պանդուխտնե-
րու իշխան, պարապ պտըտողնե-
րու հրապարակ, լաւերը կործա-
նող, չարերը գրգռող ու զամենքը
խաբող: Շատ անգամ կը մտա-
ծեմ որ արդեօք որո՞նք աւելի ցա-
ւալի են, չարե՞րը՝ որ անարժան են
ու մեծութեան կը հասնին, թէ
լաւերը որ անպարտ տեղը բռնու-
թիւն ու զրկանք կը քաշեն: Բա-
րեպաշտ մարդ մը երկուքին վրայ
ալ կը գթայ. վասն զի չարերն
ալ, թէ և դեռ կեցած ըլլան,
պիտոր իյնան, ու մեծ տարբերու-
թիւն կայ գէշերուն ու լաւերուն
ձախորդութեանը մէջ. վասն զի
գէշերուն իյնալ կ'ըսենք, բայց
լաւերուն համար չենք կրնար ը-
սել որ կ'իյնան, այլ կ'իջնան:
Ճշմարիտ պատիւը՝ իշխանութիւն

ունենալուն վրայ չէ, այլ բարի վարքը ունենալուն. ծանր բան է տեսնել որ ունայնասէր մարդիկ՝ որ բանի մը ետևէ են ստանալու, առտուանց կանուխ կ'ելլեն, գիշերը չեն քնանար, ուրիշի բանին կը խառնուին, ամենուն նեղութիւն կու տան, ու այսու ամենայնիւ ուզածնուն չեն հասնիր. իսկ ընդ հակառակն ուրիշները առանց շատ ետևէ ըլլալու՝ առանց շատ աշխատանաց նոյն բանին կը հասնին. վասն զի բանի մը խիստ ետևէ ըլլալնին ալ, խիստ անհոգ ըլլալնին ալ, արգելք կ'ըլլան յաջողութեան։

Ասոնք զքեզ յանդիմանելու, միշտ ծանրացընելու համար չեմ գրեր, ազնիւ թագաւոր. գութ ունեցող բժիշկը դեղին դառնութիւնը քիչցընելու համար կը թողու հիւանդին որ անուշ մը դնէ բերանը։ Յունուարի մէջ ծերա-

կուտին ատեանը հասաւ երկայն տեղեկութիւն մը քու վարուցդ վրայ. այս տեղեկութիւնը խըրկեր էր հիւպատոսն որ այցելութեան եկեր էր Ափրիկէոյ երկրին, ինչպէս գիտես որ ամեն իրեք տարին մէյմը օրէնք է այցելութիւն ընելու հռոմէական իշխանակալութեան տակը եղած ամեն երկիրներուն. վասն զի մեծ անիրաւութիւն կ'ըլլար, եթէ թագաւորներն որ այնչափ հող ունին իրենց ձեռաց տակը եղող ժողովուրդներէն տուրք ժողվելու, անհոգ ըլլային գիտնալու որ արդեօք արդարութիւն կ'ըլլա՞յ անոնց: Թէ որ յիշողութիւնս զիս չխաբեր, քու վրադ գրուած տեղեկութեան իմաստը աս էր որ՝ կերուխումդ չափաւոր է, չափաւանց ծախք մը չես ըներ, պաշտօնէիցդ հետ աղէկ կը վարուիս, քեզի դէմ ըմբոստներուն կը համ-

բերես։ Խաղաղասէր ես, հաւատարիմ պատերազմի դաշանց. միայն այս անհաստատութիւնը կար վրդով՝ որ դից պաշտաման քիչ մը անհոգ ես։ Քաղաք մը որչափ ալ ամուր պարսպով պատուած ըլլայ, պզտիկ դուռ մը որ բաց թողուցած ըլլայ, կ'առնուի. յիսուն հատ թարմ հաւկթի հետ մէկ հատ մը աւրուած որ խառնես, ամէնքն ալ կ'աւրուին. մէկ մատնութիւն մը՝ բոլոր առջի ըրած ծառայութիւնները մարդս կը կորսընցընէ։ Ըսել կ'ուզեմ որ, ո՛վ ազնիւ թագաւոր, անցաւոր բաներու այդչափ փոյթ տանիլդ չօգտեր, թէ որ դիւցազնական առաքինութիւններն ու կրօնքը մէկդի թողուս. վասն զի աղէկ թագաւոր մը, թըշնամիներուն դէմ իր պատերազմները ամբողջընելէն առաջ, պէտք է որ մոլութեանց դէմ դռները գոցէ՝ որ հպատակներուն մէջը չի-

մտնեն։ Ինչ որ ամեն մարդ կ'ու-
զէ՝ թող ընէ. ինչ որ կ'ուզէ՝ թող
ըսէ, ես դրած եմ միտքս որ աս-
տուածները չպատուողին առա-
քինութիւններն ալ մոլութիւն
են։ Վասն զի բարձրագոյն իմաս-
տասիրութեան ընդհանուր կա-
նոնն է որ գործ մը իմ ընելովս
առաքինութիւն չըլլար, այլ աս-
տուածներուն անիկայ ընդունե-
լովը։ Չե՛ս գիտեր, ո՛վ ազնիւ թա-
գաւոր, որ խոհեմ մարդ չկայ՝
որուն խոհեմութիւնը թերի չըլ-
լայ, և ոչ անանկ իմաստուն մարդ
մը՝ որուն իմաստութեանը չի յաղ-
թէ ագիտութիւն։ Չե՛ս գիտեր
ալ որ չիկայ անանկ խոհեմ մարդ՝
որ չսխալի ագիտութեամբ, և ոչ
արդար մարդ՝ որուն ճշմարիտ ար-
դարութի՜ ունենալու համար շատ
բան չիպակսի։ Չերկնցընեմ. չկայ
անանկ առաքինութիւն մը՝ որ ա-
ռանց պակսութեան կատարեալ

n, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-google

ըլլայ. ուստի մեր ամեն արդա-
րութիւնը պէտք է կատարելա-
գործենք ու զտենք աստուածային
արդարութեամբը, ու մեր առա-
քինութեանցը պակսութիւնը լեցը-
նենք աստուածներուն կատարե-
լութեանցը գերակատար առա-
ւելութեամբը։

Աս օրէնքը հաստատ կըպահէին
հռոմայեցիք, ու անիկայ էր ամեն
իմաստասիրաց վճիռը որ աշխար-
քիս վըրայ մահկանացուաց մէջ
կատարեալ բան մը չիկայ, թէ որ
աստուածները անիկայ չիկատա-
րելագործեն։ Մարդիկ տկար ըլ-
լալով՝ չեն կրնար բան մը ընել որ
տկար չըլլայ, անոր համար թա-
գաւորները պէտք է աչք գոցեն
ան ամեն տկարութեանց՝ որ մար-
դիկկ՛ընեն, աստուածներունդէմ
ըրածներնէն 'ի զատ, որոնք եթէ
կարելի ըլլար՝ պէտք էր ընելնէն
առաջ պատժել։ Թագաւոր չէ,

այլ բռնաւոր է, ով որ իրեն դէմ եղած անիրաւութեանը վրէժ-խնդիր է, ու աստուածներուն դէմ եղածին փոյթը չէ։ Թագաւոր մը, որ իր երկիրը ընդարձակելու համար՝ աստուածներուն պաշտամունքը կը նուազեցընէ, չենք կրնար ըսել որ կը թագաւորէ, այլ կը բռնակալէ. Թէ որ բռնաւոր կը կոչենք զանոնք՝ որոնք որ կը կործանեն ժողովուրդները, զմարդիկ կը սպաննեն, անմեղները կը հալածեն, կոյսերը կը պղծեն, ուրիշի սահմանը կը յափշտակեն, ըսէ ինծի, ազնիւ թագաւոր, ի՞նչ կը պակսի բռնաւոր ըլլալու անոր՝ որ կը յանդգնի աստուածներուն դէմ, չպատուեր քուրմերը, ու ալ գէշ՝ կրօնքը բանի տեղ չդներ։ Վասն զի նենգութիւն մը չկայ, անօրէնութիւն մը չիկայ որ չգործէ ով որ աստուածները կ՚արհամարհէ։

Լիկուրգոս Սպարտացւոց վեհափառ Թագաւորը իր հին օրէնքներուն մէջ աս խօսքը կ'ըսէ. Կը սահմանենք ու կը հրամենք որ սպարտացի մը չի յանդգնի պարգև ընդունել այն Թագաւորին ձեռքէն, որ իր աստուածներուն չիծառայեր. վասն զի չէ թէ միայն օգտակար չըլլար իրեն, այլ նաև խիստ վնասակար կ'ըլլայ ինչ որ աստուածներուն կամքին դէմ մարդկանցմէ կ'ընդունի: Փառաւորեալ դար, գերաշխարհիկ Թագաւոր, բարեբախտ երկիր, ուր որ ամենքը կ'ուզէին որ իրենց Թագաւորները արդար ըլլան, վասն զի անոնց արդարութիւնը կը բաւէր երկրին հարստութիւն բաժնելու, ու իրենց վնաս կը սեպէին անիրաւ Թագաւորէ մը առածնին:

Մեծապատիւ Թագաւոր, դուն խիստ պարսաւելի պակսութիւն

մը ըրեր ես, զոր կ'ամաչեմ քեզի գրել. այս ինքն քու պալատդ մեծցընելու համար՝ հին մեհեան մը աւրեր ես։ Ասանկ բան չէ թէ ընել, այլ և ոչ մտածելու էիր. վասն զի որչափ ալ մեհեանին քարերը քիչ արժէք ունենան, աստուածներուն՝ որոնց որ անոնք նուիրած են՝ արժէքը խիստ մեծ է։ Ներէ ինծի, ազնիւ թագաւոր, իմացընել քեզի որ ըրած գործքդ զիս սարսափեցուց, Հռոմ վրադ գայթակղեցաւ, ծերակոյտը խիստ վշտացաւ ու զքեզ յանդուգն մարդու մը տեղ դրած է, ամենքն ալ ըրածիդ վրայ ձայն վերցուցին, ու զքեզ սաստիկ պատժոյ արժանի կը սեպեն։ Մի՛ զարմանար ասանկ մտածելնուն, վասն զի Հռոմայ մէջ խիստ գէշ կը սեպուի թագաւոր մը, որ կը յանդգնի կործանել դից մեհեանը, աստուածներուն դէմ ապստամբ կը

սեպեն զինքը։ Բայց դուն վե-
հանձն թագաւոր մը ու իմ հին
բարեկամս ըլլալովդ, շատ աշխա-
տեցայ՝ որ ծերակոյտը ներէ քե-
զի. այսու ամենայնիւ որովհետեւ
սխալմունքդ անմեղադիր ընելու
պատճառ մը չունիս, չներեր՝ ին-
չուան որ վրադ ուղղութեան մեծ
նշան մը չտեսնէ։ Իրաւունք ալ
ունի. վասն զի չկայ բան մը որ
այնչափ աւելի ընէ կառավարու-
թիւնը՝ ինչպէս ժողովրդեան տես-
նելն որ իրենք կը պատժուին ու
մեծերը պատժէ ազատ են։ Սըր-
բազան ծերակոյտը սահմանեց որ
շուտ մը նորէն շինես ատ մեհեա-
նը, աւելի ընդարձակ, աւելի
բարձր, աւելի գեղեցիկ ու առ-
ջինէն հարուստ. անանկ որ՝ մե-
հեանը մեծցնելու համար նոյն-
չափ քու պալատէդ կտրես, որ-
չափ որ մեհենէն կտրեր էիր պա-
լատդ մեծցնելու համար։ Աս որ

ընես, ինչպէս որ հիմա ամօթով ինկած ես՝ ան ատենը կը փառաւորուիս. վասն զի դուն աստուածներուն առնելու տեղը՝ մծները քուկինդ ընդունած կ՚ըլլաս։ Եւ որպէս զի ծախքը քեզի ծանր չիգայ, քառասուն հազար սեստերտ կը ղրկեմ քեզի, չինուածքին օգնութիւն. ու բանը ծածուկ մնալու համար՝ Պանուկիոս քարտուղարիս հետ կը ղրկեմ նաև ոսկի քառամանեակ մը՝ որ ինծի Նեղոսէն բերին. ինծի քիչ մը նեղ է, կարծեմ որ քեզի աղէկ կու գայ։ Շատ ջորիներ բերին ինծի Սպանիայէն, երկու հատը քեզի կը ղրկեմ։ Պանուկիոս քարտուղարս հետը խիստ աղէկ ջորի մը ունի, անանկ կը սիրէ որ՝ մէկը չիկրցաւ կերպով մը առնել իրմէ, և ոչ փոխ կու տայ անիկայ մէկուն. կ՚ուզէի որ ատ ջորին կամ գնէր մէկը և կամ գողնար, որ

Պանուկիոս չկարենար հետը դար-ձընել 'ի Հռոմ: Փաւստինաս ըզ-քեզ կը բարևէ. ես ալ, ինքն ալ կը բարևենք ազնիւ Թագուհի տի-կինդ պարտուպատշաճ մեծարա-նօք. աս Թուղթակներն ալ ինքը պարգև կը ղրկէ տիկնոջդ: Մար-կոս ինքնակալ Հռոմայ իր ձեռօ-քը կը գրէ քեզի:

Թ

ՆՈՐԻՆ ԱՌ ՄԵՐԿԵՌԻՈՍ ՍԱՄՆԻԱՑԻ ԳՐԱԾ ԹՈՒՂԹԸ

Սիրելի բարեկամիս Մերկեռիոսին, երբեմն իմ ընկերակցիս։— Լրատեսներէդ մէկը սպասաւորներուս մէկուն հանդիպեր է ՚ի Կապուա, քուկինդ՝ քու թուղթըդ ինծի բերելու, իմինս՝ իմ բաղձանքս քեզի տանելու ատենը։ Աղէկ դիտելու որ ըլլաս, կը տեսնես որ սիրտս այնչափ հոգերով ու մտմտուքով լեցուն է՝ որչափ գանգատներով լեցուն է քու թուղթդ. իմ ջերմանս մխիթարութեանն համար գրեր ես, ողջ եղիր։ Անանկ յարմար ատեն հասաւ թուղթդ որ՝ ջերմս երակներէս

n, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-google

կորիլը ու սրտիս ուրախարար խօս-
քերդ մէկ եղան. քանի որ Թուղ-
թերդ ձեռքս է, ոչ ջերմն կը դառ-
նայ, ոչ մխիթարանքս կը պակսի։
Բայց նայէ մարդուս Թշուառու-
Թիւնը. երկիրներ կը նուաճեմ,
ուրիշներուն Թագաւորութեանը
կը տիրեմ, բայց մէկ ջերմն չեմ
կրնար դադրեցընել։

Շատոնց գիտես որ իրար կը սի-
րենք. ան օրը որ վրաս վստահա-
ցար, իմ վստահութիւնս ալ քե-
զի պարտական եղաւ. անանկ որ
քու չարիքդ իմն եղաւ իմ բա-
րիքս քուկդ։ Վասն զի ինչպէս որ
Պղատոն կ'ըսէ, հոն է ճշմարիտ
բարեկամութիւն՝ ուր երկու այլ
և այլ մարմիններու սիրտը մէկ է.
ու այն բարեկամութիւնը երե-
սանց է, ուր երկու մարմիններու
հեռաւորութենը համեմատ սըր-
տերնին ալ իրարմէ հեռու է։ Ու-
րեմն ես միւս դու ըլլալով՝ դուն

հոս ես, դու ալ միւս ես ըլլա-
լովդ՝ ես քովդ եմ. անանկ որ իմ
հեռաւորութիւնս քու ներկայու-
թեանդ հետ, ու քու ներկայու-
թիւնդ իմ հեռաւորութեանս հետ
մէկտեղ են. ծերակուտէն ալ շա-
տերը իմացած են որ երկուքնիս
սիրով մէկէն աւելի չենք։

Թուղթդ բերողէն իմացայ ը-
րած կորուստդ, ու թղթիդ մէջ
ըրած գանգատներուդ պատճա-
ռը ան է եղեր որ նաւերէդ մէկը
ընկղմեր է, ու նաւավարները ի-
րենց կեանքը ապրեցընելու հա-
մար՝ նաւուն մէջ եղած կապար-
ները ծով թափեր են։ Նաւը բեռ-
ներէն թեթեւցեր է, բայց բեռ-
ները քու վրադ եկեր են. այն-
չափ բեռ ծով չեն թափեր, որ-
չափ հոգ քու սիրտդ։ Գիտնալով
քու բնաւորութիւնդ՝ պէտք է
որ կապարներդ փնտռեմ՝ սիրտդ
գտնելու համար. թէ որ այսօր

մեռնէիր ու փորդ բանային, կար-ծեմ որ սիրտդ մարմնոյդ մէջ չէին գտնար, այլ կապարին հետ ծո-վուն տակը ընկղմած ։ Ո՛վ Մեր-կեռիոս, քու հիւանդութիւնդ ի-մինիս պէս մարմնոյ ջերմ չէ, այլ հոգւոյ. անկողնի մէջ չէ հիւան-դութիւնդ, այլ նաւու մէջ. ցա-մաքի վրայ չէ, այլ ծովու ։ Բժիշկ-ներուն սորվեցուցած դեղերը չեմ իտար քեզի, այլ փիլիսոփաներուն խրատը. քու կեանքդ կապարնե-րուն հետ ընկղմած է. դուն կա-պարները չունիս, բայց կապար-ները զքեզ ունին ։

Ըսին ինծի որ ըրած վնասիդ ճարը չգտնալուդ համար՝ տրտմեր ես. չե՞ս գիտեր որ ճար չեղած բա-նին ճարը համբերութիւնն է ։ Ո՛վ Մերկեռիոս, հիմա՞յ կ'իմանաս որ երբոր ունեցածդ նենգաւոր ժայ-ռերուն հաւատայիր, փափաքդ ա-լիքներուն, ու ապահովութիւնդ հո-

վերուն, յանձն առիր զանոնք կոր-
սնցընելը։ Չե՞ս գիտեր ինչ սոր-
վեցուց մեզի Սոկրատ փիլիսոփայն,
չէ թէ խօսքով՝ այլ գործքով, չէ
թէ կապար ծովը ձգելով՝ այլ ոս-
կի, չէ թէ ուրիշներունը՝ այլ ի-
րենը, չէ թէ դժբախտութեամբ՝
այլ խելքով, չէ թէ մրրկի՝ այլ ի-
մաստութեան համար. չե՞ս գիտեր
ձգելու ատենը ինչ ըսաւ. Ո՛վ ըզ-
մարդը քեզի գերի ընող հարըս-
տութիւն, ես զքեզ կ'ընկղմեմ որ
դուն զիս չընկղմես։ Իսկ դուն,
կապարներդ ծովը թափելու ա-
տեններին հոն որ գտնուած ըլլայիր,
կարծեմ կ'ըսէիր. Ո՛վ սիրելի կա-
պարներս, առանց ձեզի ապրելուս
տեղը՝ ես ալ զիս ձեզի հետ ծովը
կը ձգեմ։ Սոկրատ զինքը ոսկիին
չհաւտաց, դուն զքեզ կապարին
կը հաւտաս. վիճակ ձգեցէք, Սո-
կրատ Աթէնքէն, դուն Սամնիա-
յէն. տեսնենք ո՞վ սխալեցաւ՝ ո՛վ

շահեցաւ. Սոկրատ որ ոսկին ծովը ձգեց, թէ դուն որ կապարը ծովէն հանել կ'ուզէիր: Հին հռոմայեցիք՝ ստոյգ է որ Սոկրատ շահեցաւ կ'ըսէին. իսկ հիմակուան ագահները քու մտածածդ շահաւոր կը սեպեն: Բայց ինծի երեւցածը աս է որ՝ դուն կապարը յարգելով՝ ամենուն արհամարհելի կ'ըլլաս, անիկայ ոսկին անարգելով՝ ամենուն պատուելի եղաւ:

Թուղթդ բերողը ըսաւ որ խիստ տրտմութենէդ գիշերը կը պոռաս կը կանչես եղեր՝ գանգատելով դից ու բախտին դէմ, անանկ որ դրացիներդ քուներնէն կարթընցընես եղեր: Շատ կը ցաւիմ ըրածիդ վրայ, վասն զի խելագարութեան նշան է. թէ որ դիք առին ունեցածդ՝ տեսնելով որ անով ուռեր հպարտացեր էիր, հիմայ որ խոնարհիս՝ նորէն կու տան: Գէշ

կ՚ընես որ դրացիներուդ նեղու-
թիւն կու տաս . թէ որ առաջ
հարստութեանդ կը նախանձէին,
հիմայ անհամբերութե̃դ վրայ կը
բարկանան : Պարապ տեղը բախ-
տին դէմ կը բողոքես , վասն զի ա-
նիկայ ամենքը կը ճանչնան , մէկ
հոգւոյ խօսքով չեն առեր զինքը :
Ամենքը իրեն հետ խաղաղութե̃
դաշինք դնելու կը ջանան , դուն
կը գրգռես զինքը . մենք իր առ-
ջին զէնքերնիս կը ձգենք , դուն
զէնք կ՚առնես . ամենքը իրմէն կը
յաղթուին , դուն կը յանդգնիս
իրեն հետ մենամարտիլ : Չե՞ս գի-
տեր որ անիկայ պարիսպներ կը
փլցընէ , ու փլփլկած քաղքըներ
կը կանգնէ . անապատը կը շէնցընէ,
ու շէն տեղուանքը անմարդի կ՚ը-
նէ . թշնամիները բարեկամ կ՚ընէ,
ու բարեկամները թշնամի . յաղ-
թողները կը կողոպտէ , ու յաղ-
թուողները կը պահէ . իսկ դուն

անոր դէմ ելլել կ'ուզես: Չես գի-
տեր այն տողն որ սպարտացւոց թա-
գաւորը իր պալատին դրանը վրայ
արձանագրել տուած էր. Աշամ-
դապածի թափուրն ապարանք:
Ըսել է որ աղէկ կը ճանչնար թախ-
տին ինչ ըլլալը, ուստի զինքը ա-
նոր աւանդապահը կը սեպէր, ա-
մէն ունեցածը թախտին աւանդը
կը համարէր՝ չէ թէ իր ստացուա-
ծը: Անոր համար բան մը որ կը
կորսնցընէր, աւանդը ետ տալ
կը սեպէր. ուստի իրաւունք ունի
թախտը քեզ անհաւատարիմ սե-
պելու, որ դուն իր աւանդապահը
ըլլալով՝ իրեն դէմ ապստամբեր
ու զքեզ տէր ըրեր ես իր տուած
աւանդներուն: Ողջ մնացողը կը
ժառանգէ մեռնողին ունեցածը,
չէ թէ մեռնողը ողջ մնացողինը.
ամենքս կը մեռնինք. ինքը ողջ կը
մնայ: Թէ որ կ'ուզես իրմէ վրէժ-
առնուլ, բարեկամացիր իր թըշ-

նամւոյն հետ՝ որ է գերեզմանը․ վասն զի ինքը ողջերուն կը տիրէ, բայց մեռնողներուն չկրնար։ Աս-կէց մեծ ի՞նչ յաղթութիւն կը փնտռես՝ որ ամենուն յաղթողը քեզմէ կը յաղթուի մեռնելովդ․ վասն զի ան միայն որ գերեզմա-նին մէջը ամրացած է, ազատ է աշխարհքիս դիպուածներէն։

Թղթաբերդ ըսաւ որ ամառը Հռոմ կ'ուզես եղեր գալ, ու հի-մայ որ ձմեռ է՝ Աղեքսանդրիա եր-թալ։ Ո՛վ Մերկեռիոս, կեանքդ լմըննալու վրայ է, դուն ագահու-թեան սկսեր ես․ չե՞ս գիտեր որ ծովուն հանդարտութիւնը՝ մրրիկ-ներու նշան է։ Թերեւս կ'ըսես որ վտանգ չկայ, պարապ նաւերով պիտոր երթաս, կերպասներ բեռ-նաւորելու բերելու․ բայց ես կը համարիմ որ երթալու ատեն ա-ւելի բեռնաւորած են նաւերդ, ա-գահութեամբ քան թէ դառնա-

լու ատենի բեռներովդ։ Երանի՜ թէ Իտալիոյ ագահութիւնը Աղեքսանդրիայի կերպասներուն ծանրութեանը չափ ըլլար. անոնք քանի մը նաւ կը լեցնեն, իսկ մեր ագահութիւնը նաւատորմիղներ. մեր ագահութեանը ոչ աշխարհքիս նախատինքը և ոչ մահուան երկիւղը կրնան յաղթել։ Կեանքդ վտանգի կը դնես՝ հարստութիւն ստանալու համար, ու մահուանդ ատեն հարստութեան անուն ձգելու. բայց չե՞ս գիտեր որ անանկ անունը, հարբուխ եղողներու՝ որ ամենևին հոտ չեն զգար՝ անուշահոտ եղ հոտուըտացնել կը նմանի, բալասան անզգայից, արուսեակ կուրաց, նուագարան խուլերու։ Չե՞ս գիտեր որ հարստութեամբդ՝ դըրացիներուդ նախանձը կը գըրգռես, աւազակները կարթընցընես, կեանքդ կը վտանգես, անուանդ կը փնասես, զաւկըներուդ

իրարու հետ վիճելու՝ ու ժառանգներուդ քեզ անիծելու պատճառ կու տաս։

Ջերմն վրայ հասաւ, գրիչս ձեռքէս կ'իյնայ, չեմ կրնար երկընցընել։ Փաւստինա քեզի բարև կ'ընէ, խիստ տրտմած է կորստեանդ վրայ։ Հրամանագիր խրկեցի որ քեզի նաև մը տան, չըլլայ թէ խեղճդ կորսընցընես։ Աղեքսանդրիա երթալու որ ըլլաս, Հռոդոս մի՛ հանդիպիր, աւազակներու ձեռք· կ'իյնաս։ Գիր քեզի պահապան ըլլան. քեզի ալ՝ մեզի ալ բարի կեանք տան մերայնոց հետ, ու օտարաց առջին ալ բարի համբաւ։

Ժ

ՆՈՐԻՆ՝ ԲՈԼՈՐ ԾԵՐԱԿՈՒՏԻՆ ԱՌՋԻՆ ՏՈՒԱԾ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ ԱՌ ՓՈՒԼՈՒԽՈՍ ԱՏԵՆԱԿԱԼ, ՈՐ ՋԻՆՔԸ ՄԵՂԱԴՐԵՐ ԷՐ ԱՄԵՆՈՒՆ ՀԵՏ ԸՆՏԱՆՈՒԹԵԱՄԲ ՎԱՐՈՒԵԼՈՒՆ ՈՒ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՊԱՏԻՒԸ ԶՊԱՀԵԼՈՒՆ ՀԱՄԱՐ

Հարք համագրեալք և սրբազան ծերակոյտ, երեկ չուզեցի պատասխանել Փուլուխոս ատենակալին, վասն զի զոհերուն պատճառաւը ուշացեր էինք, ու ինծի երեցաւ ալ որ պէտք չէր մէկէն իր խօսքին պատասխան տալ։ Ով որ մէկէն ամեն բանի կը պատասխանէ, խոհեմութիւն քիչ ունենալը կը ցուցընէ։ Խոհեմ մարդը չունի նոյն համարձակութիւնը պատասխան տալու, ինչ որ տգէտները

ունին հարցմունք ընելու. վասն զի հարցմունքը ագիտութենէ առաջ կու գայ, իսկ պատասխանը պէտք է խոհական խորհրդով տրուի: Իմաստնոց բանը գէշ կ'ըլլար, թէ որ պարտական ըլլային ագէտ ու անզգամ մարդկանց ամէն խօսքին պատասխան տալ, որոնք շատ անգամ նեղութիւն տալու համար հարցմունքներ կ'ընեն. մըտքերնին փորձել է զմարդը քան թէ բան սորվիլ: Իմաստունները պէտք է չիմանալու զարնեն վարպետ խօսքերով. վասն զի խոհեմ մարդը աւելի պէտք է լսէ, քան թէ խօսի. ականջը բաց՝ լեզուն գոց պէտք է ըլլայ: Աս քիչ բանը սորվեցայ 'ի Հռոդոս, 'ի Նէապօլիս, 'ի Կապուա, 'ի Տարենտոն. ամէն վարպետներս ինծի կ'ըսէին՝ որ մարդս պէտք է ուսում սորվի, որպէս զի անզգամ ու անկարգ մարդկանց հետ գլուխ ելլէ. վասն

զի գիտութիւնը ուրիշ բանի պիտի չծառայէ՝ բայց մարդուս վարքը ուղղելու ու լեզուն բռնելու։ Առաջուց կ'իմացընեմ որ ինչ որ աս ատեանը պիտի ըսեմ՝ ատելութեան ու թշնամութեան համար չէ, այլ միայն իմ իշխանութեանս վերաբերեալ գործքիս համարը տալու. վասն զի պատիւը նախ խօսքով պէտք է պաշտպանել, ետքը նիզակով։

Հիմա մեր խնդրոյն գալով, ու խօսքս քեզի դարձընելով, ով Փուլուիոս ատենակալ. ատ ինծի ըրած հարցմունքիդ՝ որ ինչու զիս ամենուն կու տամ, պատասխանն աս է որ զիս ամենուն կու տամ, որպէս զի ամենքն ալ զիրենք ինծի տան։ Գիտես, ով Փուլուիոս, որ ես ալ քեզի պէս հիւպատոս եղայ, բայց դուն ինծի պէս ինքնակալ չեղար, ուստի հաւտա ինծի որ անփոյթ ու սէր չունեցող իշ-

խան ըլլալը՝ ժողովրդեան սիրելի չըլլալէն առաջ կու գայ ։ Ա՛ստուածները չեն ուզեր այնպիսին, օրէնքները չեն հաւանիր ու հասարակապետութիւնը չթողուր, որ իշխանը շատերու իշխէ ու քիչերու հետ կենակից ըլլայ. վասն զի ան իշխաններն որ զիրենք տըւին ժողովրդեան հետ կենցաղավարելու, մոռնելէն ետքը աստուածներուն կարգը անցան։ Չըկնորսը մէկ տեսակ խայծով կամ ցանցով չերթար գետէն կամ ծովէն ձուկ բռնելու. ըսել կ՚ուզեմ որ բարեկիրթ սիրտ ունեցողը՝ մէկուն պարգև տալով մէկալին անոյշ խօսք մը ըսելով, ասոր բան մը խոստանալով, անոր առջին յոյս մը դնելով, ժողովրդեան սիրտը կը շահի. ու աղէկ իշխանը պէտք է ջանայ ժողովրդեան սիրտը ստանալու քան թէ ուրիշներուն թագաւորութիւնը։ Ագահ ու շահա-

ւէր սիրտն է որ վշտացելոց կարե-
լից չըլլար , անոնց ունեցածին մի-
այն աչք կը տնկէ . Թող սրտերնին
գոց ըլլայ , փոյթ չէ . Հերիք է որ
մնատուկնին իրենն բաց ըլլայ . բայց
ազնուական իշխանին փոյթ չէ
որ ուրիշներուն մնատուկը գոց ըլ-
լայ իրենն , հերիք կը սեպէ որ սըր-
տերնին բաց ըլլայ ու զինքը սի-
րեն . վասն զի սէրը ուրիշ բանով
հատուցուիր , բայց միայն սիրով ։
Իշխանները շատերու իշխելնուն
համար՝ պարտական են շատերը ի-
րենց ծառայեցընելու , ու շատերը
ծառայեցընելնուն համար՝ պար-
տական են շատերու հատուցում
ընել . վասն զի ինչպէս որ արտի մը
տէրը իր գործաւորներուն աւուր-
ճէք տալու պարտական է , ասանկ
ալ իշխան մը իր պաշտօնեաննե-
րուն ։ Աս ասանկ ըլլալով , ի՞նչ կըր-
նան ընել թշուառ իշխանները որ
ձեռուընուն տակը շատ թագաւո-

րութիւններ ունին. ուստի պարտքերնին շատ ըլլալով ու ստակնին քիչ՝ չեն կրնար հատուցանել: Ով որ ինչ կ'ուզէ՝ ընէ, ինչ խորհուրդի կ'ուզէ՝ հետևի. բայց իմ խորհուրդս աս է, փորձեր եմ ալ, որ իշխանը իր հպատակներուն հետ պէտք է անանկ կենակցի, անանկ ամենուն հետ ընտանի ու ամենուն դիւրամատոյց ըլլայ, որ ամէնքը իր քաղցր կենցաղավարութիւնը իրենց հատուցում սեպեն. վասն զի իշխանը իր սպասաւորներուն ծառայութիւնը ստըկով կը վարձատրէ, բայց իր պաշտօնեաներուն օգնութիւնը անոյշ խօսքերով՝ որոնցմով անոնց սիրտը կը շահի: Կը տեսնենք որ շատերը անանկ խանութէ առուտուր կ'ընեն, որուն վաճառքը սուղ է՝ բայց վաճառականը քաղցրաբարոյ. անդին ուրիշ խանութ աժան վաճառքը կը ձգեն, վաճառակա-

նին անախորժ ընութեանը հա-
մար. ասանկ ալ շատերը աւելի կ'ուզեն ձրի ծառայել մարդասէր իշխանի մը, քան թէ ստրկով ուրիշի, վասն զի ծանր բան է անշնորհք ու ապերախտ մարդու ծառայելը։ Չեն պակսիր արքունեաց մէջ մարդիկ, որոնք թագաւորին եկամուտները աւելցնելու, տուրքերը ծանրացնելու ու փոխ պահանջելու կերպերը կը ցուցնեն. բայց մէկը չիկայ որ ըսէ ինչ կերպով թագաւորը իր հպատակաց սիրտը կրնայ վաստըկիլ, և սակայն շատ աւելի հարկաւոր է որ թագաւոր մը սիրելի ըլլայ քան թէ հարուստ։

Թագաւորները անանկ պէտք է վարուին իրենց հպատակներուն հետ, որ ուզեն անոնք սիրով ծառայել իրենց քան թէ վարձքով։ Թագաւոր մը որ սիրելի է ուրիշներուն, իր դժբախտութեան ա-

տեղն ալ անոնք իրմէ չեն հեռա-
նար, կ՚օգնեն իրեն, ու զինքը կը
մխիթարեն։ Մեռնելէն ետքն ալ
կուլան վրան ու կը ցաւին, յիշա-
տակնին ալ կը մնայ գովութեամբ։
Քանի՛ թագաւորներու վրայ կար-
դացեր ու լսեր եմ որ կործաներ
են, իրենց հպատակացը հետ ա-
նուշութեամբ չվարուելնուն հա-
մար. բայց մէկ ընտանի ու մար-
դասէր թագաւորի մը վրայ չեմ
կարդացեր որ կործանած ըլլայ։
Սիկիոնացւոց թագաւորութիւնը
զէնքով Քաղդէացւոց թագաւո-
րութէն աւելի զօրաւոր էր, բայց
Ասորեստանեայց թագաւորութիւնը
չափ հին չէր. իր թագաւորնե-
րուն մէկ ցեղը երկուհարիւր քը-
սանըհինգ տարի տեւեց, վասն զի
ան ցեղին ամեն թագաւորներն
ալ անուշութեամբ վարուեցան
ժողովրդեան հետ. իսկ մէկալ ցե-
ղը քառասունուիրեք տարի միայն

թագաւորեց, իր թագաւորնե-
րուն խիստ կերպով վարուելուն
համար ։ Կիկերոն Տուսկուլեան
Ճառերուն մէջ կ՚ըսէ որ հին ա-
տեն ժողովուրդը կը յորդորէր իր
թագաւորները՝ որ աղքատներուն
հետ տեսնուին, հարուստներէն
հեռանան. վասն զի աղքատնե-
րուն հետ տեսնուելով՝ ողորմած
կ՚ըլլան, հարուստներուն հետ կե-
նակցելով՝ իրենց հանգիստը փըն-
տըռող ։

Հարք համագրեալք, աղէկ գի-
տէք որ աս մեր երկիրը առաջ կը
կոչուէր մեծ Յունաստան, ետքը
Լատին կոչուեցաւ, ետքը Իտա-
լիա ։ Լատիններուն տիրած ատե-
նը՝ Սիլուիոս երրորդին յաջորդեց
Մարան, որ խիստ հպարտ փառա-
մոլ ու գէշ բնութեան տէր էր.
ժողովրդեան վախէն՝ միշտ փա-
կուած քուն կ՚ըլլար, անոր համար
զինքը ձգեցին թագաւորութենէ,

ընելով որ Թագաւորի մը դուռը գիշեր ցորեկ միշտ պէտք է որ բաց ըլլայ։ Տարկուինոս, Հռոմայեցւոց առջի եօթը Թագաւորներուն վերջինը, շատ ապերախտ եղաւ իր աներոջը, նախատինք իր ցեղին, մատնիչ Հայրենեացը, անգութ իր անձին, ու Լուկրետիային հետ չնութիւն ըրաւ. բայց այսու ամենայնիւ ոչ ապերախտ կոչուեցաւ, ոչ վատահամբաւ, ոչ անգութ և ոչ չնացող, այլ Տարկուինոս Գոռոզ, վասն զի ուրիշներուն հետ գէշ կը վարուէր։ Պատուոյս վրայ կ'երդնում որ անօրէն Տարկուինոսը թէ որ աւելի եղած չըլլար Հռոմայեցւոց, Լուկրետիային հետ պղծութիւն ընելուն համար զինքը չէին վռընտեր։ Վասն զի թէ որ պատահեաց ամեն անկարգութիւնները պէտք ըլլար պատժել, ինչպէս որ պէտք էր, հասարակապետութեան մէջ մարդ չէր գտնուէր

անպատիժ ։ Յուլիոս Կեսար ետքի իշխանապետը ու առաջին ինքնակալը հպարտութեամբ չուզելով պահել այն գովելի սովորութիւն՝ որ երբ ծերակոյտը ծնկան վրայ կը բարեւէ ինքնակալը՝ ինքն ալ ոտք կ'ելլէ ու կը բարեւէ ծերակոյտը, քսանուիրեք վէրքով կեանքը կորսընցուց ։ Կալիգուլա ինքնակալը ամբաստանուեցաւ իր քոյրը պղծելուն համար, Ներոն ինքնակալը սպաննեց իր մայրը և Սենեկա իր վարպետը՝ որուն համար Հռոմայ մէջ միշտ անգութի անուն ունեցաւ. Սերգիոս Գալբա ինքնակալը անանկ որկրամոլ էր՝ որ մէկ ժամով վեց հազար թռչուն կերաւ. Դոմետիանոս ինքնակալը ինչ անկարգութիւն ու չարութիւն որ ուրիշներուն վրայ բաժնուած է՝ ինքը ամենն ալ ունէր. աս ամեն ողորմելի ինքնակալները իրաւ վռնտուեցան, Ջրհորի մէջ

խղճութեան, կախութեան, գլխաւորութեան, բայց կ'երդնում, ծով հարք համագրեալք, որ ան գէշութիւններուն համար չկրեցին ատ բաները, այլ իրենց գռուզ կերպին համար, վասն զի թագաւոր մը իրեն մէկ մասնաւոր գէշութեամբը շատ չարիք չկրնար ընել ժողովրդեան, բայց ատելի ըլլալովը կը կործանէ հասարակապետութիւնը։ Հաւտացէք ինծի որ ինչպէս բժիշկը քիչ մը խաւարծիլով մարդուս մարմինը շատ տեսակ գէշ հիւթերէն կը մաքրէ, ասանկ ալ խոհեմ թագաւոր մը քիչ մը մարդասիրութեամբ իր հպատակներուն սրտէն շատ տեսակ կիրքերը կը վերցընէ։ Ինծի կ'երևնայ որ ինչպէս մարդուս անդամները իրենց գլխուն հետ միացած պիտոր ըլլան, ասանկ ալ հըպատակները իրենց թագաւորին հետ. բայց ինչպէս որ ժողովուր-

դը կը հնազանդի թագաւորին ու կը պատուէ զինքը, առանց ալ աղէկ թագաւոր մը պէտք է որ ժողովրդեանը արդարութիւն ընէ, ու ամեն մէկուն հետ անուշութբ̃ վարուի: Երանի՜ հասարակապետութեան, ուր որ ժողովուրդը հնազանդ է թագաւորին, ու թագաւորը կը սիրէ ժողովուրդը, վասն զի թագաւորին քաղցր սէրն է որ ժողովուրդը հնազանդ կ'ընէ, ու ժողովրդեան հնազանդութիւնն է որ թագաւորին սէրը կ'աւելցընէ: Մարդկային չարութիւնը կը տեսնեմ որ զիս կը դատէ՝ թափորին մէջ գերիներուն հետ երթալուս ու թող տալուս համար որ ինծի մօտենան, որպէս զի ուրախանան՝ իրենց գերութենէն ազատ ըլլալնուն համար: Գոհութիւն կու տամ անմահ դից՝ որ զիս գթած ինքնակալ մը ըրեր են, գերիներուն ազատութիւն

տուող, չէն ըրած անգութ բռնաւոր մը՝ ազատները գերի ընող։ Չէ՞ք՝ գիտեր որ աղէկ ու առաքինի Թագաւոր մը երբոր գերիներուն շղթան կը քակէ, ժողովուրդներուն ու Թագաւորութիւններուն սիրտը իրեն հետ կը կապէ։ Խօսքս կը լմնցընեմ ասով, աւելի աղէկ է Թագաւորի մը որ իր տանը մէջ իր հպատակներուն ազատ սրտին սէրը վայելէ, քան թէ շղթայակապ գերիներու երկիւղը։

ԺԱ

ՆՈՐԻՆ ԱՌ ՊՈԼԻՈՆ ԳՐԱԾ ԹՈՒՂԹԸ

Մարկոս ինքնակալ Հռոմայ, տրիբուն ժողովրդեան, քրմապետ, Հայր Հայրենեաց և միահեծան տէր բոլոր հռոմէական ինքնակալութեան, քեզի Պոլիոն իր հին բարեկամին բարեբախտութիւն կը բաղձայ։

Թուղթդ, որ Կապուայէն խրկեր էիր, առի 'ի Բիւթանիա. բարի սրտով գրեր էիր, աղէկ աչքով կարդացի, ուրախանաս պիտոր աղէկ աչքով կարդալուս, վասըն զի Հոմերոսին խօսքն է որ աղէկ աչքով նայուած բանը՝ անոյշ սրտով ալ կը սիրուի։ Կը վկայեն ինծի անմահ դիք որ չեմ գրեր

քեզի իբրև ինքնակալ Հռոմայ, և
ոչ ինչպէս տէր մը իր ծառային
կը գրէ, վասն զի անանկ որ ըլլայ՝
պէտք էր խիստ համառօտ ու հար-
կաւորը միայն գրէի. բայց ընտա-
նի բարեկամի մը անանկ չգրուիր,
վասն զի մեծերուն թուղթը պէտք
չէ սկսի, բարեկամներունը պէտք
չէ լմննայ։ Եւ քեզի իբրև ընտա-
նի բարեկամիս ու հին կենակցիս
կը գրեմ. անանկ անձի մը՝ որ խոր-
հրդական եղած է իմ սրտիս
բաղձանքներուն, որուն կենակ-
ցութենէն ամենևին գժարս գա-
լու բան մը չեմ ունեցեր, որուն
մէջ ամենևին սուտ մը չեմ գտեր,
որ իր խոստմունքներէն ամենևին
չէ պակսեր։ Աս սանկ ըլլալով,
բարեկամութեան օրինաց դէմ
կ՚ընէի՝ թէ որ սրտիս գաղտնիքը
քեզմէ ծածկէի. վասն զի սիրտ մը
ինչ վիշտ որ ունի, իր հաւատարիմ
բարեկամէն պէտք չէ ծածկէ։

Ալ զարմանամ Հռոմայեցւոց խենթութեանը ու հասարակապետութեան ունայնութեանը վըրայ. ամենքը կ՚ըսեն որ թագաւորը ժողովրդեան առջև համարմունք ունենալու համար՝ պէտք է որ քիչ ու հանդարտ խօսի ու կարճ գրէ. կ՚ուզեն որ ձեռքը գրելէն քաշէ ու ուրիշներուն թագաւորութիւնը յափշտակելու երկընցընէ: Իմաստուն մարդիկ պէտք է ուզեն՝ որ իրենց թագաւորը խաղաղասէր ըլլայ, որպէս զի բըռնաւորուի չըլնէ, ու ամենուն հետ արդարութեամբ վարուի, ուրիշի թագաւորութեանը աչք չտնկէ, աղէկ սիրտ ունենայ՝ որ ուրիշներուն անիրաւութեանը ներէ, սիրէ իր ժողովուրդը, ճանչնայ լաւերը՝ որ անոնք առաջ քաշէ, գէշերը սանձէ:

Շատ մխիթարուեցայ քու թուղթըդ առնելով, ո՛վ իմ Պոլիոն.

աւելի կը մխիթարուէր, թէ որ շքեղ տեսնէր. Հին բարեկամնե-րուն թուղթը՝ յիշեցընել կու տայ մարդուս իր անցած գացած ատենը-ները։ Նաւաստին կ'ախորժի խօ-սիլ իր անցուցած վտանգներուն վրայ. որսորդը կրակին դիմացը ա-խորժանօք կը խօսի իր քաշած ցուր-տերուն վրայ. Ճամբորդը հանգ-չած ատենը՝ Ճամբուն նեղութի-ներուն վրայ կ'ուզէ խօսիլ. զօրա-վարը յաղթանակ ըրած ատենը՝ պատերազմին վտանգներուն վրայ կը խօսի։ Ըսել կուզեմ որ յաջո-ղութեան մէջ եղողներուն անանկ ուրախութիւն մըն է՝ որ ամեն մը-խիթարութեան կը յաղթէ, հին բարեկամներնուն հետ խօսիլ ի-րենց կենացը մէջ քաշած նեղու-թիւններնուն վրայ։ Հաւտա աս խօսքիս ու մի տարակուսիր որ չկայ մէկն՝ որ գիտնայ խօսիլ, գիտնայ վայելել, գիտնայ կենցաղավարիլ,

գիտնայ երկնաւոր բարեաց յար-
գը գիտնալ, թէ որ շատ չէ աշ-
խատած անոնց հասնելու. վասն
զի սրտանց կը սիրենք ան բարիքն
որմէր քրտինքովը վաստըկած ենք։

Հարցմունք մը ընեմ քեզի. ո՞վ
աւելի պարտըկան է դից, անիկա՞յ՝
որ մարդկանց առջին աւելի յարգ-
ունի, ինչպէս Տրայիանոս արդար
ինքնակալն որ Տակիոյ, Սպանիոյ
ու Գերմանիոյ պատերազմներուն
մէջ անցուց իր կեանքը, չէ նէ Նե-
րոն անգութ ինքնակալն որ Հռո-
մայ փափկութեանց մէջը։ Տարա-
կոյս չիկայ որ Տրայիանոս վարդ մը
եղաւ փուշերու մէջ, իսկ Ներոն՝
եղիճ մը ծաղկըներու մէջ. Տրա-
յիանոսի կենաց վարդը միշտ պի-
տոր բուրէ ետեւի եկողներուն. իսկ
անգութ Ներոնը քանի որ աշ-
խարհ ունէ, պիտոր խայթէ զա-
մենքը իր վատահամբաւութեամ-
բը։ Որ ինքնակալներն որ փափ-

կուլթեանց մէջ անցուցին իրենց կեանքը, մեծ մասն տուին իրենց ժողովրդեանը. վասն զի իրենք աշխատած չըլլալով, ուրիշներուն աշխատանաց յարգը չէին ճանչնար:

Մի՛ կարծեր, ով իմ Պոլիսս, որ ես գքեզ մոռցեր եմ աստուածները զիս ինքնակալ ընելնուն համար. ինչպէս որ մեր պատանեկութեան անցքերը մէկտեղ անցուցինք, կ'ուզեմ որ ծերութիւննիս ալ հանգիստ մէկտեղ անցընենք: Կը յիշեմ որ 'ի Հռոդոս ուսմունքնիս ընելու ատեն՝ մէկտեղ կը գանգատէինք, ետքն ալ 'ի Կապուա զինուորութեամբ սկսանք մեր սերմանքը ցանել. դիք աստանկ ուզեցին որ ես իմ ցանածս հոս 'ի Հըռոմ ժողվեմ, ու քեզի և ուրիշ ինծմէ աղէկներուն չուզեցին և ոչ հատ մը տալ: Չըլլայ որ վրաս կակածիս, վասն զի ես գքեզ միշտ հաւատարիմ բարեկամի տեղ դը-

րած եմ։ Թէ որ յեղյեղուկ բախ-
տը վստահացաւ վրաս ու ինծի այ-
գէկութ ընել տուաւ, հաւտա որ
տանս մէջ քեզի ողկոյզ մը չպակ-
սիր։ Աստուածները չըսեն, ու տը-
խուր բախտս չթողու որ քսան տա-
րի քու դռներդ ինծի միշտ բաց
գտնելէս ետքը՝ վայրկեան մը իմ
աղէկս քեզի գոց ըլլայ, ու սրտիս
մէջ քեզի տեղ չըլլայ։ Բախտս
զիս ինքնակալութեան ծայրը հաս-
ցընելէն 'ի վեր՝ երկու բան միշտ
աչքիս դիմացը ունեցեր եմ, թըշ-
նամիներէս վրէժ չառնել, բարե-
կամներուս ապերախտ չըլլալ. ա-
նոր համար կը խնդրեմ աստուած-
ներէն որ եթէ իմ անունս ապե-
րախտութեան տղտմը պիտոր ա-
րատաւորուի, թող իմ կեանքս ու
յիշատակս գերեզմանիս մէջ թա-
ղուի։ Մարդս որչափ զոհ որ կ՚ու-
զէ՝ թող ընէ դից, ուրիշներուն
ալ որչափ բարիք կ՚ուզէ՝ թող ը-

նէ. բայց բարեկամին ապերախտ որ ըլլայ, ամեն ըրածը ընդունայն է։ Կորնթացիք այնչափ գթած էին՝ որ մարդասպաններուն ալ, Ճամբու վրայ աւազակութիւն ընողներուն ալ կ՚ողորմէին, բայց ապերախտները առանց ուրիշ յանցանք մը ունենալու կը սպաննէին։ Իրաւունք կու տամ իրենց. վասն զի խոհական մարդ մը ուրիշ բաներէն այնչափ չխռովիր, այնպէս իր միտքը ուրիշ բանէ մը չայլայլիր, ինչպէս իր բարերարութե̃ը դէմ ապերախտութ̃ի տեսնելով։ Ստոյգ կ՚ըսեմ, մի՛ տարակուսիր խօսքիս վրայ. թէ և Հռոմայ ինքնակալն եմ, բայց միշտ քու հաւատարիմ բարեկամդ պիտոր ըլլամ, քեզի ապերախտ պիտոր չըլլամ. վասն զի պզտի փառք չէ բարեկամութիւնը պահել խոհեմութեամբ, քան թէ ինքնակալութիւն ստանալը իմաստութեամբ։

Թղթիդ մէջ բան մը կը հարցընես, որուն պատասխան տալը մեծ վիշտ է ինծի. աւելի սիրով կը բանայի գանձս քեզի ստակ տալու, քան թէ գիրքերը բանալ՝ հարցմունքիդ պատասխանը տալու։ Ամաչելով կը խոստովանիմ որ իրաւունք ունիս ատ հարցմունքը ընելու, ու խիստ կը գովեմ զքեզ ատ հարցմունքը ընելուդ համար. վասն զի աւելի կ'արժէ առջիններուն մտածածը գիտնալ, քան թէ սնտուկներով գանձ դիզել յետնոց համար։ Իմաստասէրը իբրև իմաստասէր իմաստութին կը գանձէ, իր կեանքը անով կ'անցընէ, իր մահը պատուով ընելու համար. իսկ փառամոլը փառամոլի պէս իշխանութեան ետևէ կ'ըլլայ, կեանքը պատերազմով՝ կ'անցընէ. վատահամբաւ կը մեռնի։ Այո, աւելի կ'արժէ օր մը իմաստասիրութեան ետևէ ըլլալը, քան

Թէ բիւր օր ուրիշ շահերու. վասն
զի խաղաղասէր մարդկանց կեան-
քը ուրիշ բան չէ, բայց պանդըխ-
տութիւն մը քիչ ձանձրալի, իսկ
խռովասէր մարդունը երկայն մահ
մը։ Ինծի կը հարցընես, ով Պո-
լիոն, որ հիները ի՞նչ բանի վրայ
դրեր էին իրենց երջանկութիւնը։ Այլ
և այլ կարծիքներ ունեցան. ո-
մանք կ'ատէին կեանքը, ուրիշնե-
րը կը սիրէին. ոմանք կեանքեր-
նին երկնցընել կը ջանային, ու-
րիշները կարճեցընել. ոմանք աշ-
խատիլ կ'ուզէին, ուրիշները զը-
ւարճութիւն. վասն զի սրտի բաղ-
ձանքն ալ, ախորժակի պէս այլ և
այլ է, ոմանք աս կերակուրը կը
փնտռեն, ոմանք ան։ Քու ըրած
հարցմունքդ, իրաւ կ'ըսեմ որ զիս
կը սարսափեցընէ, տեսնելով որ
իմ ունեցած իմաստասիրութիւնս
չբաւեր անոր պատասխան տալու։
Իրաւունք ունիմ քեզմէ գանգա-

տելու, ով իմ Պոլիոն, որ աս հարցմունքը ընելովդ՝ ոչ իմ իշխանութեանս պատիւը պահեցիր, և ոչ քու իմաստասիրութեանդ. կը վախեմ որ ընդունայն հետաքրքիր սեպուիս հարցընելովդ, իսկ ես տգէտ սեպուիմ պատասխանելովս: Այսու ամենայնիւ կ՚ուզեմ պատասխանել քեզի. չէ թէ ինչպէս որ պէտք էր, այլ ինչպէս որ կրնամ. չէ թէ ծանր հարցմունքիդ համեմատ, այլ իմ չափաւոր գիտութեանս. ու կը պատասխանեմ, նախ քու հարցմունքդ՝ ետքն ալ իմ բաղձանքս գոհ ընելու համար: Բայց հիմըկուընէ կը գուշակեմ որ՝ զիս անմտի տեղ պիտոր դնէ ով որ աս Թուղթս կարդալու ըլլայ:

Եպիկուրոս անասնամիտ իմաստասէրը մարդուս կենացը երջանկութիւնը դրաւ՝ ծոյլերը փափուկ անկողին ունենալուն վրայ, փափ-

կասուններըը ոչ տաք և ոչ ցուրտ զգալու, թուլամորթները աղնիւ կերակուրներ ունենալնուն։ Եպիկուրոսին վրայ այնչափ չեմ զարմանար, ինչպէս այնչափ հետեւողներ ունենալուն. վասն զի ինչուան հիմայ ալ անթիւ են՝ աշխարհքիս հեշտութեանց ետեւէ եղողները։ Ճշմարիտը քեզի ըսեմ, իմն Պոլիոն, չեմ զարմանար որ աշխարհքիս վրայ առաքինի մարդիկ գտնուին, և ոչ կը զարմանամ որ ախտաւորներ ալ գտնուին. վասն զի մեծ բան չէ որ առաքինի մը բարիք ընէ՝ յոյս ունենալով հանգչիլ ու վայելել անդիի աշխարհքը աստուածոց հետ. և ոչ մեծ բան է որ ախտաւոր մարդը ախտերու մէջ անցընէ իր կեանքը, չյուսալով հանգչիլ անդին ու աստուածոց հետ վայելել։ Վասն զի ախտաւոր մարդիկ անանկ կ՚ընկղմին ախտերու մէջ՝ որ չեն հաւ-

տար ուրիշ կեանք մըն ալ ըլլա-
լուն ; ուր որ գէշերը պիտի պատ-
ժուին, բարիները պիտի վարձա-
տրուին ։

Եպիքիւրոս իմաստասէրը, որ շատ
գիրքեր գրեց, մանաւանդ ողբեր-
գութիւններ, մարդուս կենացը
երջանկութիւնը քնանալու վրայ
կը դնէր, սա պատճառը բերելով
որ քունի մէջ՝ ոչ թշնամիք զմեզ
կը հալածեն, ոչ բարեկամք մեզի
նեղութիւն կու տան, ոչ ձմե-
ռուան ցուրտը կը զգանք, ոչ ա-
մառուան տաքը, ոչ կը նախան-
ձինք և ոչ կը բաղձանք չունե-
ցածներնուս, վերջապէս մարմնոյ
ամէն ցաւերէ ու հոգւոյ ամէն
ախտերէ ազատ ենք ։ Եւ որպէս
զի ցաւ ու նեղութիւն ունեցող
մարդիկ ուզած ատեննին կարե-
նան քնանալ, դեղ մը սորվեցուց՝
որ խմածնուն պէս քուներնին
տանի ։

Պինդարոս, որ բարոյական իմաստասիրութեան մէջ աւելի անուանի էր քան թէ բնաբանութեան, երբոր հարցուցին իրեն որ մարդուս երջանկութիւնը ինչ բանի վրայ է, ըսաւ. Պէտք է գիտնալ որ մարդուս հոգին շատ բանի մէջ իր մարմնոյն կը հետևի. մարմինը ցաւ որ ունենայ, հոգին ուրախ չկրնար ըլլալ, ուստի երջանիկ կրնայ ըսուիլ որուն որ մարմինը ցաւ չզգար: Թեբացիք ամեն ազգերէն աւել աս իմաստասէրին խրատը բռնելով, կը ջանային որ ամենուն մարմիններին ցաւ մը չըզգայ. Աննիոս Սևերոս կը պատմէ որ ամեն ամիս արիւն կ'առնէին, ամեն շաբաթ փսխողական. ամեն օր բաղնիք, վրանին ալ անուշ հոտեր կը պահէին՝ որ գէշ հոտ չառնեն. վերջապէս Թեբացիք ամեն ջանք կ'ընէին մարմիններին ցաւէ ազատ պահելու:

Զենոն իմաստասէրը մարդուս կենացը երջանկութիւնը կը դնէր ուժ ունենալու վրայ, անանկ որ կարենայ ուրիշը ոտքին տակը առնել։ Իր կարծեաց հիմը աս կը դնէր որ աւելի մեծ քան է մէկու մը հետ մենամարտելով՝ զինքը պառկեցընել, քան թէ պատերազմի մէջ շատերու յաղթել. վասըն զի հոն անիրաւ տեղը կը պարծի մէկը իր յաղթութեանը վրայ՝ ուրիշ շատերն ալ աշխատած ըլլալով իր հետը. իսկ մենամարտութեան մէջ մինակ ըլլալովը՝ ինքն է միայն յաղթողը, անոր համար ուժ ունենալուն վրայ է իր երջանկութիւնը, որովհետև ատով մարդուս հոգին գոհ կ'ըլլայ։

Աժդահակայ օրերը՝ որ Մարաց եօթներորդ թագաւորը եղաւ, ու Տարկուինիոս Պրիսկոս Հռոմայեցւոց թագաւորին ատենը, Յունաստանի կողմերը Անա-

տարսոս անունով իմաստասէր մը ելաւ Եպիմենիդէս քաղքէն ։ Մեր Կիկերոնը շատ կը գովէ աս իմաստասիրին վարդապետութիւնը, ու կ'ըսէ․ Զեմ գիտեր աս երկու բանին որը աւելի մեծ էր ըսեմ․ այն խորունկ գիտութիւնը՝ որ աստուածները իրեն տուեր էին, թէ անգութ չարութիւնը՝ որով իր թշնամիքը զինքը հալածեցին․ վասն զի ինչպէս որ Պիւթագորաս կ'ըսէ, որոնք որ աստուածներուն աւելի սիրելի են, մարդկանց աւելի ատելի են ու կը հալածուին ։ Անաստարսոս սկիւթացի ըլլալով, որովհետև Հռոմայեցիք բարբարոսի տեղ դրած էին Սկիւթացիները, օր մը Հռոմայեցիներէն մէկը ուզեց նեղացնել զինքը խօսքով, աւելի չարասրտութեամբ քան թէ պարզմտութեամբ, վասն զի գէշ խօսքը գէշ սրտի նշան է ։ Ըսաւ․ ով Անաստարսոս, անկարելի

է որ դուն սկիւթացի ըլլաս. վասն զի այդ ճարտասանութիւնը բարբարոս մը չկրնար ունենալ։ Պատասխանեց Անատարսոս. խիստ աղէկ ըսիր, կը գովեմ ըսածդ, բայց քու դիտաւորութիւնդ չեմ ընդունիր. դուն կրնաս նախատել զիս իմ խեղճ հայրենիքս, ու գովել զիս բարի վարքովս. ես ալ աւելի իրաւամբ կրնամ գովել ըզքեզ աղէկ հայրենիքդ, ու նախատել զքեզ գէշ վարքովդ։ Ըզքեզ դատաւոր կը դնեմ մէջերնիս. ո՞վ աւելի անուանի պիտոր ըլլայ ապագայ դարերուն առջին. դո՞ւն որ հռոմայեցի ծներ ու բարբարոսի վարք ունիս, թէ ես որ բարբարոս ծներ ու հռոմայեցիի պէս կ'ապրիմ. վասն զի աս աշխարհքիս պարտիզին մէջ կ'ընտրեմ խնձորի ծառ մը ըլլալ ու պտղաբերել, քան թէ գետինը ինկած սօսի մը ըլլալ։

Անատարսոս երկայն ատեն Հրռոմ ու Յունաստան կենալէն ետքը, ծերութեան ատենը հայրենեաց սէրը յիշելով՝ իրեն պարտք սեպեց հոն դառնալ: Ան ատենը կը թագաւորէր 'ի Սկիւթիա իր եղբայրը Կաբադինոս, որ թագաւոր կ'ըսուէր՝ բայց բռնաւոր մըն էր. տեսնալով իմաստասէրը իր եղբօրը ու երկրին անկարգութիւնը, ուզեց խրատել եղբայրը ու երկիրը բարեկարգել աղէկ օրէնքներով: Բայց բարբարոս ժողովուրդը տեսնելով որ իմաստասէրը նոր տեսակ կեանք կ'ուզէր խոթել, ամէնքը մէկ տեղ կատաղութեամբ վրան վազեցին ու զինքը սպաննեցին: Մեռնելու ատենը, երբոր խիստ կը ցաւէր կեանքը լմըննալուն, մէկը ըսաւ իրեն. Դուն որ այդչափ առաքինի ու իմաստուն ես, ու հասակդ առած, պէտք չէր որ այդչափ ցաւէիր աս խեղճ աշ-

խարհքէս ելլելուդ․ վասն զի ա-
ռաքինի մարդը պիտոր բաղձայ ա-
ռաքինի ընկերներու՝ որ աշխարհ-
քիս մէջ չգտնար, ու իմաստուն
մարդը իմաստուն ընկերներ կը
փնտռէ ու չգտնար աշխարհքիս
վրայ․ ծեր մարդու մըն ալ ծանր
բան պիտոր չըլլայ մեռնիլը, գիտ-
նալով ի՛նչ նեղութիւններու մար-
դուս կեանքը։ Պատասխանեց Անա-
տարսոս․ Աղէկ են ըսածներդ, ով
բարեկամ․ երանի՜ թէ քու վարքդ
խօսքերուդ պէս ըլլար․ բայց գիտ-
ցիր որ մարդկային լեզուն չկրնար
պատմել ինչ մտատանջութի՛ւն կ՚ու-
նենայ մարդ մեռնելու ատեն․ բա-
նի մը վրայ այնչափ չեմ ցաւիր,
ինչպէս չկրնալուս Կաբադինոս եղ-
բօրմէս վրէժս առնելու աս անի-
րաւ մահուանս, որուն պատճառը
ինքն է։ Աղէկ է որ իմաստասէր
մը ներէ կրած անիրաւութեանը․
բայց արդար բան կ՚ըլլար որ աս-

տուածները առնէին այն անիրաւութեանց վրէժը, որոնց կը ներեն մարդիկ. վասն զի ծանր բան է տեսնել որ բռնաւոր մը բարի մարդը սպաննէ, ու բռնաւորը չպատժուի ։ Ինծի կ'երեւայ, ով Պօղիոն, որ աս իմաստասէրն ալ մարդուս կենաց երջանկութիւնը անիրաւութեան վրէժը հանելու վրայ դրած էր ։

Կովկաս լեռը, որ ըստ աշխարհագրաց կը բաժնէ զմեծն Ասիա, կը սկսի Հնդկաստանէն ու կը լմըննայ 'ի Սկիւթիա, ու իր վրայ բնակող այլ և այլ ազգաց անուններովը կը կոչուի ։ Իր գետերուն եզերքն ալ, որ կ'իջնան 'ի Հնդկաստան, այլ և այլ ազգեր կը բնակին. վասն զի երկիր մը որչափ որ լեռնային է, այնչափ աւելի բարբարոս բնակիչներ ունի ։ Աս լերանը վրայ բնակող ազգերէն են Սարմատացիք. իրենց երկիրը կը ջրէ

Տանայիս գետը. Հոն խիստ ցուրտ ըլլալով՝ խաղող չըլլար, ու գինի չկար, որչափ որ Սարմատացիք գինեսէր են ամեն արեւելեան ազգերէն աւելի. վասն զի քանի մը զուրկ ըլլալը՝ մարդուս բաղձանքը կը գրգռէ: Աս ազգը թէ եւ զէնք չունի, բայց պատերազմող է. ոչ կերակուրի խորութիւն կ'ընէ, ոչ հագուստի. իր երջանկութիւնը կուշտ մը գինի խմելն է: Հռոմայ շինութենէն իրեք հարիւր տասնըութը տարի ետքը, մեր առջինները Սարմատացիներուն եւ ուրիշ բարբարոսներուն դէմ խրկեցին Լուկիոս Պիոս Հիւպատոսը: Այն պատերազմին մէջ շատ մը կոտորածներ ըլլալէն ետքը, զինադադարում եղաւ, Սարմատացիք Հռոմայեցւոց տէրութեանը տակը մտան. վասն զի Լուկիոս սեղան մը տուաւ, ու աղէկ մը գինովցուց զիրենք: Պատերազմը լմըն-

նալէն ու Սարմատացիք հնազանդելէն ետքը՝ Լուկիոս Հռոմ դարձաւ, ու իր աշխատանացը վարձք՝ յաղթանակ ընել ուզեց։ Հռոմայեցիք իր ուզածը չընելէն զատ, իր չարագործութեանը պատիժ՝ գլխատեցին զինքը հրապարակաւ, ու իր գերեզմանին վրայ գրեցին. « Լուկիոս հիւպատոսը, որ խաբէութեամբ յաղթեց Սարմատացւոց, հոս թաղուած է՝ Հռոմայ հարիւր տասնութը թուականին։ Հռոմայեցւոց պէս զէնքով չյաղթեց իրենց, այլ անարգ կերուխումի մէջ, չէ թէ նիզակը ձեռքը պատերազմելով, այլ սեղանի վրայ գինոճխալով. անոր համար Լուկիոս ան օրն որ ուզեց յաղթանակել, գլխատուեցաւ »։

Սրբազան ծերակոյտը աս տապանագիրը դրաւ Լուկիոսին վրայ, որպէս զի հռոմայեցի զօրավարները օրինակ առնեն՝ որ Հռոմայ

վեհափառութիւնը մոլութիւն-
ներով ու փափկութեամբ չյաղ-
թեր իր թշնամեացը, այլ զէնքով
կամ համոզելով։ Շատ զայրացան
Հռոմայեցիք Լուկիոսի ըրածին վը-
րայ. անանկ որ՝ հերիք չսեպելով
գլուխը կտրել ու գերեզմանին
վրայ անանկ նախատական տապա-
նագիր դնելը, մունետիկ հանե-
ցին որ սրբազան ծերակոյտը Լու-
կիոսին ըրածը ոչ ինչ կը սեպէր.
ու Հռոմայեցւոց հին օրինացը հա-
մեմատ ամեն իշխանութիւն վրայ-
էն կը վերցընէր։ Աս ալ քաւա-
կան չսեպելով սրբազան ծերա-
կոյտը, գրեց Սարմատացւոց որ ա-
զատ էին իրենց խոստացած հպա-
տակութենէն, վասն զի Հռոմայե-
ցւոց սովորութիւնը չէր թշնամի-
նին գինովցընելով նուաճել, այլ
իրենց արիւնը թափելով։ Ասիկայ
պատմեցի, իմն Պոլլոն, վասն զի
կարծեմ Լուկիոս իմացաւ որ Սար-

մատացիք իրենց երջանկութիւնը կուշտ մը գինի խմելու վրայ դը֊րած էին։

Քիլոն Յունաստանի եօթը ի֊մաստուններուն մէկը եղաւ, որոնք Յոյները իրենց գանձ կը սեպէին։ Իր օրերը սաստիկ պատերազմ էր Աթենացւոց ու Կորնթացւոց մէջ, ինչպէս որ Յունաց պատմու֊թիւններէն գիտենք. վասն զի Տրո֊վադա կործանելէն ետքը՝ ոչ եր֊բէք խաղաղութիւն եղաւ Յու֊նաստանի թագաւորութիւննե֊րուն մէջ. Յունաց Տրովադայի դէմ ըրած պատերազմը այնչափ մեծ չէր, ինչպէս որ անկէց ետքը ի֊րենց մէջ եղած պատերազմները։ Յոյնք որ խոհեմ էին, պաշտօն֊ները անձանց յարմարութեանը համեմատ կը բաժնէին. քաջերը պատերազմի կ'որոշէին, հանդարտ֊ները կառավարութեան, իմաս֊տուններն ալ դեսպանութեան կը

խրկէին։ Ուստի Աթենացիք Քիլոն իմաստասէրը Կորնթոս խրկեցին՝ որ հաշտութեան վրայ խօսի. իմաստասէրը տօնի մը օր հասաւ հոն, ու տեսաւ որ ամենքը խաղի հետ էին. պատանիները դաշտին մէջ գնտակ կը ձգէին, ծերերը հրապարակին մէջ նարտ կը խաղային, կնիկները պարտէզներու մէջ պար կը պարէին, քուրմերը մեհեաններուն քովը նետ կը նետէին, մեծամեծները ժողովարանին մէջ տապեղ կը խաղային, սուսերամարտիկները տեսարաններու մէջ սուր կը շարժէին, տըղաքը ճամբաներու վրայ վէգ կը խաղային. կարճ ըսեմ, բոլոր Կորնթացիք խաղերու զբաղած էին։ Աս տեսածին պէս իմաստասէրը, առանց ձիէն վար իջնալու ետ դարձաւ, ու չուզեց ալ իր դեսպանութեանը պատճառը ըսել։ Բայց Կորնթացիք ետեւէն գնացին հար-

ցընելու որ ինչո՞ւ եկեր էր, ու ինչո՞ւ կ'երթար։ Ան ալ ըսաւ. Ո՛վ բարեկամք, ես Աթէնքէն այնչափ աշխատանօք Կորնթոս եկայ, հիմայ ալ Կորնթոսէն Աթէնք կը դառնամ վրանիդ շատ գայթակղած, ինչպէս որ բան մը չըսելով՝ ետ դառնալէս իմացաք։ Վասն զի ես խաղի հետ եղող խօթամիտներու հետ դաշնադրութիւն ընելու չէի եկած, այլ իմաստուն կառավարներու. և ոչ Աթենացիք խրկեցին զիս՝ որ Նարտ խաղցողներու օրէնք տամ, այլ անոնց՝ որ մարմիննին պատերազմի սպիք կը կրեն, ու աչուըննին գրեանց վըրայ մաշեր է. վասն զի Նարտի մէջ միայն կռուիլ գիտցողները՝ իրենց սահմանակցացը հետ չեն կրնար խաղաղութիւն ունենալ։ Աս ու ասոր նման խօսքեր ըսելով Քիլոն Աթէնք դարձաւ։ Ուրեմն Կորնթացիք իրենց երջանկութիւնը գի-

չէր ցորեկ խաղալու վրայ դրեր էին։ Կատակ մի հասկընար ըսածըս, Պոլիոն. երբոր Անտիոք էի՝ Յոյն մը ըսաւ ինծի որ Կորնթացիք աւելի երջանիկ կը սեպէին զիրենք խաղի մէջ յաղթելով քան հռոմայեցի զօրավար մը՝ որ կը յաղթանակէ։ Կ'ըսեն որ Կորընթացիք ուրիշ ամեն բանի մէջ խոհեմ էին և չափաւոր, իսկ խաղ խաղալու մոլի։ Ինծի կ'երևայ որ ուզածէդ աւելի երկայն կը պատասխանեմ քեզի. աւելի ալ քան զայն՝ որ իմ առողջութիւնս կը ներ-րէ ինծի, վախեմ որ կարդալէն ձանձրանաս պիտոր, սակայն ես աշխատանօք գրեցի։ Ու կ'ուզեմ դեռ համառօտ մը աւելցընել ինչ որ կը յիշեմ ուրիշ իմաստասիրաց վրայ, որոնք այլ և այլ բաներու վրայ դրին մարդկային կենաց երջանկութիւնը։

Կրատէս իմաստասէրը յաջող

նաւարկութեան վրայ դրաւ, ըսելով որ մարդս քանի որ ծովու վըրայ է, չիկրնար կատարեալ ուրարախութիւն ունենալ՝ երեւակայելով որ իր կենացը ու մահուան մէջը տախտակ մըն է միայն բաժնողը։ Ուստի երբոր յաջողութե̄ նաւահանգիստը կը հասնի, այն ուրախութիւնը զինքը երջանիկ կ՚ընէ։

Եստիլփոն իմաստասէրը մարդկային կենաց երջանկութի̃ը մեծ կարողութիւն ունենալուն վրայ դրաւ, ըսելով որ քիչ կարողութիւն ունեցողը՝ երկան ալ որ ապրի, թշուառ է. վասն զի չկրնար իր թշնամիները ընկճել, ու բարեկամներուն օգնել ու վարձատրել զիրենք։

Սեմենիդէս իմաստասէրը անիկայ է երջանիկ ըսաւ, որ սիրելի է ժողովրդեան. խիստ ու ատելի մարդիկ՝ պէտք էր որ լեռները գա-

զաններու հետ իրենց կեանքը անցընէին. վասն զի մարդս աշխարհքիս վրայ ամենուն սիրելի ըլլալէն ետեւ երջանկութիւն չկրնար ունենալ։

Արքիտաս իմաստասէրը մարդուս երջանկութիւնը յաղթող ըլլալու վրայ դրեր էր, ըսելով որ մարդն անանկ կը սիրէ զինքն որ պզտի բանի մը մէջ ալ չուզեր յաղթուիլ։ Ու իրաւ, մարդուս սիրտը աշխարհքիս նեղութենցը չկրնար համբերել, թէ որ չմտածէ որ օր մը յաղթութիւն պիտոր ըստանայ։

Գորգիաս իմաստասէրը մարդկային կենաց երջանկութիւնը զուարճալի բաներ լսելու վրայ դրաւ, ըսելով որ մարդուս մարմինը այնչափ նեղութիւն չզգար աշխատելէն, որչափ որ հոգին անախորժ բաներ լսելէն։ Ու իրաւ՝ չկայ երաժշտութիւն մը այնչափ

ախորժելի մարդուս ականջին, որչափ ախորժելի խօսքերը սրտին։

Կրիսիպպոս իմաստասէրը մարդկային երջանկութիւնը դրաւ մեծամեծ շէնքեր շինելու վրայ, ըսելով որ աշխարհքիս վրայ յիշատակ մը չձգողին կեանքն ու մահը անբանից պէս կ'ըլլայ. վասն զի հոյակապ ու անուանի շէնքերը անմահ յիշատակներ են, որ շինողներուն մեծասրտութիւնը կը ցուցընեն։

Անտիսթենէս իմաստասէրը մարդկային երջանկութիւնը դրաւ մահուընէ ետքը անուանի ըլլալուն վրայ, ըսելով որ մարդուս կեանքը ան ատեն միայն կորսուած կ'ըսուի՝ երբոր մահուընէ ետքը անունը չմնար. ուստի իմաստուն մարդը մահուընէ չվախնար, թէ որ իր առաքինութեամբը ու արժանապատիւ գործքերովը կը թողու իր անունը ետևէն։

Եւրիպիդէս իմաստասէրը մարդկային կենաց երջանկութիւնը աղուոր կնիկ ունենալուն վրայ դըրաւ, ըսելով որ չկրնար բացատըրուիլ տգեղ կնիկ ունեցողին զգացած նեղութիւնը. ու ով որ առաքինի ու աղուոր կնկան կը վիճակի, ուրիշ բաղձալու բան չունենար աշխարհքիս վրայ։

Սոփոկլէս իմաստասէրը մարդկային կենաց երջանկութիւնը զաւկըներ ունենալու վրայ դրաւ, որ յաջորդեն իրենց հօրը, ըսելով որ զաւակ չունենալէն մեծ վիշտ չկրնար ըլլալ. վասն զի աշխարհքիս ամենէն մեծ բանը պատիւ ու հարստութիւն է. թէ որ մէկը զաւակ չունենայ, որո՞ւն պիտոր թողու զանոնք։

Պալեմոն իմաստասէրը մարդկային կենաց երջանկութիւնը ճարտասանութեան վրայ դրաւ, ըսելով ու հաստատելով որ աղէկ խօ-

սիլ չգիտցողը մարդ չէ, անասուններէն քիչ տարբերութիւն ունի։

Թեմիստոկլէս իմաստասէրը մարդկային կենաց երջանկութիւնը ազնուական տոհմէ ըլլալուն վրայ դրաւ, ըսելով որ ցածազգի մարդը չյորդորուիր անուանի ըլլալ. վասն զի մարդս իր նախնեաց առաքինութիւններն ու քաջութիւները կը յորդորեն մեծ գործքերու ձեռք զարնել։

Արիստիդէս իմաստասէրը մարդկային կենաց երջանկութիւնը իրեն պէտք եղածը ունենալուն վրայ դրաւ, ըսելով որ իր կերակուրն ու հարկաւոր բաները չունեցողը՝ ալ աղէկ է որ գերեզման երթայ. վասն զի աշխարհքիս վրայ ան միայն երջանիկ կրնայ ըսուիլ, ով որ ուրիշի կարօտ չէ։

Հերակլիտոս իմաստասէրը մարդկային կենաց երջանկութիւնը պահծու գանձ ունենալուն վրայ դը-

րաւ, ըսելով որ մնխող մարդը՝ որչափ ալ հարուստ ըլլայ՝ օր մը ուրիշներուն ներողութիւն կու տայ. խոհեմ մարդը իր ապագայ կարօտութեանը համար՝ քիչ մը բան կը պահէ։

Գիտցած եղիր, ով իմ Պոլիոն, որ եօթն ամիսէ՚ի վեր քառօրեայ ջերմը զիս կը նեղէ. ստոյգ կ'ըսեմ որ հիմայ ալ գրելու ատենս ձեռքս կը դողայ, նշան է որ ջերմս պիտոր բռնէ, ուստի թուղթս կը լըմընցընեմ. քու ուզածիդ չափ գրեցի, բայց ոչ իմ բաղձացածիս չափ. վասն զի Ճշմարիտ բարեկամները իրարու չկրնան ալ ծառայել, սըրտերնին՝ որով մէկզմէկ կը սիրեն՝ ուզէ պիտոր ծառայել։ Թէ որ ինծի կը հարցընես որ իմ կարծիքս ինչ է վերի ըսածներուս վրայ, ու այնչափ կարծիքներէն որը իմ կարծեացս կը մօտենայ, կը պատասխանեմ որ աշխարհքիս վրայ

մէկը չկրնար երջանիկ ըլլալ։ Թէ որ երջանկութիւն մը կայ՝ աստուածներուն հետ է։ Աս խօսքը միայն կ'ըսեմ, ու մտածէ ինչ բաներ ասկէց կ'ուզեմ հետեւցրնել, մենք ալ աշխարհքիս նեղութիւններուն մէջ, որոնք մեզի երջանկութիւն կը պատրաստեն, կը համարձակինք զմեզ երջանիկ սեպել. բայց երջանիկ ան միայն է, ով որ ձախորդութեանց մէջէն իր խոհեմութեամբը անվնաս կ'ելլէ, ու իմաստութեամբ երջանկութեան ծայրը կը հասնի։ Չեմ ուզեր, ուզեմ ալ նէ՝ չեմ կրնար աւելի գրել քեզի. միայն կը խնդրեմ աստուածներէն որ պահպանեն ըզքեզ ալ զիս ալ՝ դժբաղդութենէ։ Բիւթանիա ըլլալովդ՝ այնչափ հեռու ես մեզմէ, որ քեզի ախորժելի կ'ըլլայ՝ թէ որ Հռոմայ լուրերը գրէի. բայց հիմակուհիմայ ուրիշ նորալուր մը չկայ անկէ 'ի

զատ՝ որ Կարպանտացիք ու Լուսիտանացիք Սպանիա խիստ մեծ խռովութեան մէջ են։ Դալմատիայէն գիր առի՝ որ բարբարոսները հանդարտ են, թէ և հոն պահպանութեան համար կեցած բանակը ահու դողի մէջ է ժանտախտին համար՝ որ բոլոր ան կողմերը ծաւալեր է։ Ներէ ինծի, Պօլլիոն, այնչափ տկար եմ որ գիրս ալ չեմ յիշեր. վասն զի քառօրեայ ջերմը անանկ անգութ հիւանդութիւն մըն է որ անկեց բռնուողը քանէ մը համ չառներ։ Երկու ընտիր ձիանք կը խրկեմ քեզի, որոնք Սպանիայէն եկան ինծի, երկու ալ ոսկի բաժակ՝ Աղեքսանդրիայէն ինծի բերածներուն ամենէն աղէկները։ Երանի թէ կարենայի խրկել քեզի երկու իրեք ժամ այն տասուերկու ժամերէն, որ ջերմն զիս կը տանջէ։ Փաւստինաս քեզի բարև կ'ընէ,

իր ու իմ կողմանէս ալ բարեւ Կա-
սիա պառաւ մօրդ՝ ազնիւ որբեւա-
րիին ։ — Մարկոս ինքնակալ իր
ձեռքովը քեզի կը գրէ, ու նորէն
կը բարեւէ զքեզ, ով Պոլիոն, իր
հին բարեկամը ։

ԺԲ

ՆՈՐԻՆ ԱՌ ՊՈԼԻՈՆ ԻՐ ԲԱՐԵԿԱՄԸ ԳՐԱԾ ԹՈՒՂԹԸ՝ ԲԱՐԻ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

Մարկոս Աւրելիոս միահեծան ինքնակալ հռոմայեցւոց առ քեզ Պոլլիոն իր հին բարեկամը ողջոյն։

Եստեան կուսանաց մեհենին մէջն էր, երբոր քու շատ օր առաջ գրած ու անկէց շատ առաջ ալ ինծմէ բաղձացուած թուղթդ առի։ Աղէկ բան. դուն ինծի կարճ կը գրես, ու կ'ուզես որ ես քեզի երկան գրեմ, ասիկայ չվայլեր իշխանութեան ծայրը հասած անձի մը։ Կը գրես որ ծնկանդ վրայ վէրք մը ելեր է. սրտանց կը ցաւիմ քեզի համար բաղձացած բա-

Generated ... Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-google

րիքս չունենալուդ վրայ. ամէն նե֊
ղութեան կրնայ համբերել մարդ,
առողջութիւն որ ունենայ։ Ի՜նչ֊
պէս Հռոդոս գալդ կը գրես, ու
կ'ուզես որ ես ալ քեզի գրեմ աս
կղզւոյդ մէջ անցուցած պատա֊
նեկութեան վարքս, երբոր հոս
տեղը այնչափ ատեն ուսման հետ
եղայ. կ'ուզես որ պատմեմ քեզի
կայսր ըլլալէս առաջ իմ անցու֊
ցած կեանքս։ Շատ կը զարմանամ
աս խնդիրքը ընելուդ. անկէց ա֊
ւելի ալ զարմանք կու գայ ինծի
չմտածելուդ որ աս քու հարց֊
մունքիդ պատասխանը առանց հա֊
ռաչանաց չեմ կրնար տալ. վասն
զի մարդս իր պատանեկութեան
ատենը ըրածները աւելի պէտք է
ուղղէ, քան թէ պատմէ։

Աննիոս Վերոս իմ հայրս ուզե֊
լով հայրաբար վարուիլ հետս,
դեռ տասուիրեք տարուան չեղած՝
գլխս Հռոմայ մոլութիւններէն խա֊

լըսելու համար խրկեց 'ի Հռոդոս, որպէս զի գիտութիւն սորվիմ. բայց ստակէն աւել գրեանք տուաւ հետս: Այնչափ բախտաւոր ու փութաջան եղայ ուսման մէջ, որ դեռ քսանըեօթը տարուան լմնցուցի Ճարտասանութիւնը ու բնաբանական և բարոյական իմաստասիրութիւնը: Ամենէն մեծ պատճառը ուսման ասանկ ետեւէ ըլլալուս՝ ստակ չունենալս էր. վասն զի աղքատութիւնը կը ստիպէ այն հասակը առաքինի ըլլալու, որպէս զի առաքինութեամբ հանի հոն՝ ուր որ ուրիշները հարստութեամբ կը հանին:

Հռովմէն հեռու ըլլալս չէի ուզեր ով սիրելի բարեկամ. մանաւանդ ատ կղզւոյն մէջ մինաւորիկ ըլլալուս համար: Բայց տասը տարի հոս տեղը ուսմունք սորվելէն ետքը, իմ հայրենիքս տե-

պեցի աս երկիրը. ու կը մտածեմ որ ասոր պատճառը իմ հոս տեղը անցուցած կեանքս եղած է. վասն զի անսխալ կանոն մը նէ որ առաքինութեամբ օտար մարդը տեղացի կ'ըլլայ իր բնակած տեղւոյն, իսկ տեղացին օտարական կը դառնայ մոլութեամբ: Աննիոս Վերոս իմ հայրս տասնըհինգ տարի աս կողմերը զօրավարութիւն ըրաւ՝ սահմանագլուխները բարբարոսներուն դէմ պահպանելու, Ադրիանոս տիրոջմէն ու Անտոնինոս Պիոս աներոջմէս խրկուած, որոնք երկուքն ալ փառաւոր յիշատակ թողուցին: Ինծի ալ հօրս հին բարեկամներուն յանձնուած ըլլալս օգնեց Հռոմայ փափկութիւնները մոռնալու, ու աս կղզւոյն նեղութիւնները կրել սորվելու: Հարկաւոր էր ինծի աս, վասն զի հայրենասիրութիւնը բաղձալ կուտայ մարդուս միշտ իր հայրենիքը դառնալու:

Գիտցած ըլլաս որ հռոդացիք երախտագէտ մարդիկ են, ուրիշ կղզեցւոց պէս ապերախտ ու խաբեբայ չեն. հօրս բարեկամները կ'օգնէին միշտ ինծի խորհուրդ ու ստակ տալով, երկուքն ալ ինծի անանկ հարկաւոր էին որ որուն աւելի կարօտ եղած ըլլալս չեմ գիտեր: Վասն զի օտարական մը ստրկով իր ձանձրութեանը ճար կ'ընէ, ու խրատով իր հայրենեաց քաղցր սէրը կը մոռնայ: Քանի որ հայրս ատ կողմերը պատերազմելու հետ էր, կ'ուզէի կենալ 'ի Հռոդոս՝ իմաստասիրութեան ետեւէ ըլլալու, բայց չկրցայ. վասն զի Ադրիանոս իմ տէրս հրամմեց որ 'ի Հռոմ դառնամ, ու դժարս չեկաւ դառնալու, թէպէտ և ինչպէս որ ըսի՝ հռոդացիք ինծի տեղացիի պէս կը նայէին. բայց օտարական մը որչափ ալ ուրիշ տեղուանք տեսնելով զուարճանայ, սիրտը

դոհ չէ. խօսքս Հռոդոսի վրայ իմացիր։

Քեզի պատմեմ Հռոդոս գալէս առաջ իմ պզտիկութիւնս ինչպէս անցընելս 'ի Մոնթէչէլլիօ հօրս բնակած թաղը 'ի Հռոմ։ Խիստ զգուշութեամբ կը պահէին առջի հռոմայեցիք այն օրէնքն որ պարտք կը դնէր հռոմէական ազատութի վայելող քաղաքացւոց, իրենց տանը տարուընէ վեր տղաքը չթողուլ որ պարապ պտըտին փողոցները։ Վասն զի սովորութիւն էր 'ի Հըռոմ որ բարեկիրթ քաղաքացիք զաւկըներնուն երկու տարի կաթ կը կերցընէին, երկու տարի ալ գգուանօք կը մեծցընէին զիրենք. չորս տարուընէ մինչեւ 'ի վեցը կարդալ կը սորվէին տղաք, ինչուան ութը գրել. ութը տարուընէ մինչեւ 'ի տասը քերականութիւն դաս կ'առնէին։ Տասը տարուան եղածնուն պէս՝ արուեստի մը կամ ուս-

մանն մը ետեւէ կ՚ըլլային , կամ պա-
տերազմի կ՚երթային , Հռոմայ
փողոցները պարապ չպըտելու հա-
մար։ Ասանկ ալ տասն տախտա-
կաց օրէնքներուն մէջը գրած էր․
կը հրամմենք ու կը սահմանենք
որ ամեն հռոմայեցիք ու բոլոր
Հռոմայ չորս դին բնակողները
պատժեն պարապ կեցող զաւկը-
նին տասը տարուան ըլլալէն ետ-
քը․ ու տղայ մը անպատիժ մնա-
լով յանցանք մը որ ընէ, հայրն
ալ իրեն հետ պատժուի։ Վասն
զի ժողովրդեան մոլութիւնները
աճեցընելու ամեն պատճառնե-
րէն ետեւ՝ ծնողաց իրենց զաւկը-
ներնուն վրայ հոգ չունենալն է։
Քեզի բան մը ըսեմ, իմա Պոլիսն,
որ զարմանաս․ երբոր Հռոմ յաղ-
թանակներու մէջ էր, ու բարե-
բախտութիւն ունէր իր աղէկ կա-
ռավարութեամբը բոլոր աշխըր-
քիս հրամայելու, Հռոմայ չորս

դին երկու հարիւր հազար հոգիէն աւելի կար, որոնց հարիւր հազարէն աւելին հարկաւորապէս տըղայք էին ։ Ասոնց վրայ հող ունեցողները անանկ կը բռնէին զիրենք նաև պզտի բաներու մէջ, որ Կատոն ուտիկեցիին զաւկըներուն մէկը աքսորուեցաւ՝ տղուն մէկին սափորը կոտրելուն համար որ ջուր բերելու կ'երթար. Նմանապէս Կիննային զաւակը աքսորուեցաւ՝ միայն ուրիշի պարտիզէն պտուղ փրցընելուն համար. Երկուքն ալ դեռ տասնըհինգ տարինին չէին հասած ։

Մեր Կիկերոնը կ'ըսէ որ հին հռոմայեցիք բանի մը վրայ անանկ արթուն չէին, ինչպէս տղոց ու ծերոց պարապ կեանք չանցընելուն. ու քանի որ տղաք Հռոմայ մէջ պարապ չէին պտըտեր, հասարակապետութիւնը տևեց ։ Վասն զի ամենէն երջանիկ երկիրը ան է,

ուր որ ամենքը իրենց աշխատան-
քը կը վայելեն, ու մէկը ուրիշի
քրտինքովը չապրիր: Գիտցած ըլ-
լաս, Պոլիոնս, որ իմ պզտիկութե̃
ատենս, թէ և հիմայ ալ շատ ծեր
մը չեմ, Հռոմայու մէջ մէկը չէր
համարձակեր պտըտելու՝ առանց
իր արուեստին կամ պաշտօնին
նշանը ունենալու, ուսկից որ իր
ապրուստը ունէր. թէ որ մէկը
համարձակէր, չէ թէ միայն տը-
ղաքը զինքը խենթի տեղ դնելով՝
ետևէն կը կանչուըռտէին, այլ և
բանտարկեալներուն հետ աշխա-
տելու կը դատապարտուէր: Ըսա-
ծըս առասպել չկարծելու հա-
մար՝ գիտցիր որ կայսրը առջևէն
վառած ջահ կը տանէր, հիւպա-
տոսը տրցակ մը զէնք, քուրմերը
իրենց գլխարկը, դատաւորները
կոնք մը, համարակալները պզտի
ծանրոց մը, տրիբունները լախտ
մը, Ճարտասանները գիրք մը, ոս-

կերիչները թուղթակ մը, նմանա-
պէս ուրիշ ամեն կարգի անձինք.
բաց 'ի օտարական վաճառական-
ներէն, որոնք կ'որոշուէին իրենց
միակերպ հագուստէն. վասն զի
օտարական մը չէր կրնար Հռոմ
հռոմայեցւոց պէս հագնիլ կամ
անոնց նշանը ունենալ: Ի՛նչ յա-
ջողութիւն, ի՛նչ կրթութիւն կար
ան ատենը. հազարին մէջէն մէկ
ախտաւոր մը չէիր գտնար. իսկ
հիմայ քսան հազարէն առաքինի
մը չես գտնար բոլոր Իտալիոյ մէջ:
Զեմ գիտեր ինչու ճակատագիրը
այսչափ խիստ է ինծի. քառասուն
տարի է, լալէն ուրիշ բան չեմ ը-
ներ՝ տեսնելով որ աղէկները կը
մեռնին, ու յիշատակնին չմնար.
իսկ գէշերը կ'ապրին ու առաջ
կ'երթան: Ասոր վրայ բան մը գը-
տայ Կապիտոլիոնին գրեանց մէջ,
Մարիոսի ու Սիլլայի ատեններէն,
իրաւցընէ յիշատակի արժանի

բան է, գրեմ քեզի իմ Պօլիօն։

Ալիննայի առեւնէն 'ի վեր անփոփոխելի օրէնք ու սովորութիւն էր 'ի Հռոմ, որ համարակալ մը ընտրուածին պէս՝ պէտք էր այցելութեան ելլէր բոլոր Իտալիային տեղերուն, որ իր իշխանութեանը տակն էին։ Աս այցելութիւնը իրեք բանի համար էր․ մէյմը՝ իմանալու որ տրտունջ ունեցող մը կար արդարութիւն չըլլուելուն համար․ երկրորդ՝ քննելու որ հասարակապետութիւնը ինչ համարում ունէր ան կողմերը․ երրորդ՝ ամենէն իրենց հպատակութեանը հաստատութիւնը ընդունելու։ Ի՞նչ կը կարծես, Պօլիօնս․ թէ որ հիմայ աս այցելութիւնը ըլլուէր Իտալիա, ի՞նչպէս կը լմննար․ հասարակապետութեան բանը լմնցած է, գիտես․ արդարութիւնը աւրուած, իսկ Հռոմայ հպատակները բոլորովին

վերցուած, թէ և առանց պատ-
ճառի չէ։ Իրաւունք ալ է որ Հռոմ
իր իշխանութիւնը կորսնցընէ․
վասն զի ան որ առաքինութեանց
մայրաքաղաքն էր, հիմայ մոլու-
թեանց բոյնը եղած է։ Սիլլայի
ու Մարիոսի մէջ եղած պատե-
րազմէն երկու տարի ետքը՝ տա-
րւոյն համարակալը, ինչպէս սովո-
րութիւն էր, այցելութեան գը-
նաց Նոլա, որ Կամպանիոյ գա-
ւառին մէջն է։ Ու ամառ ատեն
որովհետև հոն տաքը սաստիկ էր,
համարակալը ժողովրդենէ մէկը
չտեսնալով՝ ըսաւ պանդոկապե-
տին, ուր որ ինջեր էր․ բարեկամ,
ես համարակալ եմ, Հռոմայ
ծերակուտին կողմանէ եկած այ-
ցելութիւն ընելու հոս տեղին․
գնա շուտով ինծի կանչէ քաղա-
քացւոց աղէկները, ընելիք ունիմ
իրենց յանուն սրբազան ծերա-
կուտին։ Պանդոկապետն որ աւե-

լի խելացի էր քան թէ հումայե-
ցիին պէս հարուստ, գերեզման-
նոցը գնաց, ու թաղուած մեռել-
ները բարձր ձայնով կանչեց։ Ա-
ղէկ քաղաքացի, հետս եկէք,
հումայեցւոց համարակալը զձեզ
կ'ուզէ։ Համարակալը տեսնելով
որ մարդ չէր ելնար, նորէն խըր-
կեց պանդոկապետը որ կանչէ զա-
նոնք։ Անիկայ նորէն գերեզման-
նոցը գնաց, ու ըսաւ մեռելնե-
րուն. բարի քաղաքացիք, եկէք,
համարակալը զձեզ կ'ուզէ։

Նմանապէս երրորդ անգամ ալ
կանչեց զանոնք. բայց համարակա-
լը մարդ մը չտեսնելով՝ բարկա-
ցաւ ու ըսաւ պանդոկապետին. Ո-
րովհետեւ չեն ուզեր գալ, հետս
եկուր ու ցուցուր ինծի զանոնք.
Ծանր պատժոյ արժանի են որոնք
որ ծերակուտին չեն հպատակիր։
Խեղճը բռնեց համարակալին ձեռ-
քէն, գերեզմաննոցը տարաւ զին-

քը՝ ուր որ առաջ գնացեր էր, ու նորէն սկսաւ մեռելներուն հետ խօսիլ ըսելով, բարի քաղաքացիք, Հռոմայեցւոց համարակալը հո՛ս է, ձեզի ըսելիք ունի։ Տաքցաւ համարակալին ու ըսաւ. Անխելք մարդ, ես քեզի կենդանիները կանչէ ըսի, դուն մեռելները կը կանչես։ Պատասխանեց պանդոկապետը. Աղէկ մտածելու որ ըլլայիր, ըրածիս վրայ չէիր տաքնար. վասն զի աս քաղքիս ամէն աղէկները մեռած ու թաղուած են հոս. աղէկ մարդիկ որ կը փնտռես, պէտք է որ դիք կամ մեռածները կենդանացընեն, և կամ նորէն աղէկ մարդիկ խրկեն աշխարք։ Սիլլա հիւպատոսը մեր զօրավարը հինգ-ամիս կեցաւ աս քաղաքը՝ որ կըսուի Նոլա Կամպանիոյ, ու անանկ սերմ մը ցանեց, որուն պտուղը իր ձեռքովը քաղեց 'ի Հռոմ. հայրերը անորդի թողուց, աղջիկները

անմայր․ Էրիկները անկին, կանայք որբևարի․ տէրերը առանց ծառայի, ծառաները անտէրունչ․ դիք առանց մեհենի, մեհեանները առանց քրմի․ լեռները առանց անասնոյ, դաշտերը առանց բերքի։ Ու այլ գէշը՝ ատ անիծած մարդը վերուց մեր երկրէն աղէկ մարդիկները, ու երկիրնիս մոլութիւններով ու մոլիներով լեցուց․ աղէկներն որ սպաննեց՝ թաղուած են մեռեալներուն հետ․ հպարտները միայն թողուց՝ որոնք տիրել կ'ուզեն, նախանձոտները՝ որոնք չարութիւն միայն կը մտածեն, պարապ մարդիկները՝ որոնք զբօսանք միայն կը փնտռեն, որկրակրամոլները՝ որոնք կերուխումի ետևէ են միայն, գողերը՝ որոնք ուրիշներուն յափշտակել գիտեն միայն։ Թէ որ դուն ու քու Հռոմայեցիներդ ասանկները աղէկ քաղաքացիք կը սեպէք, կեցիր որ

երթամ կանչեմ զամենքը: Գիտցիր, ով Համարակալ, որ աս տեղը աղէկ քաղաքացի կ'ըսուին միայն առաքինի խելացի համեստ խաղաղասէր ու համբերող մարդիկ. հոս տեղը աղէկ քաղաքացի կ'ըսուին անոնք միայն, որոնք որ ուրիշի աղէկութիւն ընել կ'ուզեն, ու մէկումը վնաս չեն ըներ: Թէ որ ասանկները կ'ուզես, լալով կ'ըսեմ որ գերեզմաննոցը միայն կը գըտնաս. Աստուծոյ արդարութիւնը ըրաւ որ մեռնին անոնք, որոնց որ հասարակապետութիւնը արժանի չէր: Դուն հոս այցելութիւն ընելու եկեր ես, գէշերը չորս դիդառած՝ իրենց մոլութիւնները ծածկելու համար զքեզ նեղը պիտոր ձգեն. հաւտա խօսքիս. Թէ որ կեանքդ չես ուզեր կորսնցընել, աս փտտած ոսկորներուն աւելի վստահացիր քան թէ անոնց սըրտին. վասն զի աւելի լաւ է մեռնել

ներուն բարի օրինակը, քան թէ կենդանի եղօղներուն գէշ խորհուրդը։

Ո՛վ Պոլիոն, աս պատմութիւնը գրեցի քեզի՝ որպէս զի իմանաս որչափ գէշ մարդիկ կան աշխըրքիս վրայ, ու որչափ քիչ են աղէկները բոլոր Իտալիոյ մէջ։ Աս չարեացը պատճառ ծնողաց զաւկըներն առջի հռոմայեցւոց պէս չկրթելն է. վասն զի կարելի չէ որ մէկը աղէկ վարք ունենայ, թէ որ պզտիկուց խստութեամբ չէ կըրթուած։ Աննիոս Վերոս իմ հայրս այնչափ գովեստի արժանի է, որչափ որ ես արժանի եմ յանդիմանութեան. անանկ խիստ էր որ չէր համարձակեր աչքս վեր վերցընել երեսը նայելու, ու կ'ըսէր ինծի ստէպ. Մարկոս որդեակ իմ, կ'ուզեմ որ աղէկ հռոմայեցի ըլլաս, քան թէ անառակ փիլիսոփայ։

Կ՚ուզես որ գրեմ քեզի՝ վար-
պետներս ով եղան, ու առջի հա-
սակիս ինչ գիտութիւն սորվեցայ։
Որչափ որ ես աղէկ աշկերտ չե-
ղայ, բայց աղէկ վարպետներ ու-
նեցայ. շատ գիտութիւններ սոր-
վեցայ, որոնք հիմայ չեմ գիտեր.
չէ թէ ուզելով մոռցայ զանոնք,
հապա ինքնակալութեան ծանր
զբաղմունքները կողոպտեցին իմ
գիտութիւններս. որովհետև ընդ-
հանուր կանոն է որ անզբաղ մար-
դիկ միայն կրնան պահել իրենց
գիտութիւնը։ Քերականութեան
վարպետս եղաւ Եւփորմիոն՝ որ
սպանիացի կը սեպուէր, ու ալևոր
էր. խիստ հանդարտ կը խօսէր,
խիստ էր զիս կրթելու, ու իր վար-
քը շատ լաւ։ Վասն զի օրէնք էր ՚ի
Հռոմ որ վարպետները ծեր ըլլան.
անանկ որ՝ եթէ տղան տասը տա-
րին անցած էր, վարպետը յիսունը
անցած պիտոր ըլլար։ Երկան ա-

տեն անցուցի ճարտասանութիւն ու օրէնսգիտութիւն սորվելու. վարպետս եղաւ Աղեքսանդր Նիկայոնացի յոյն. անանկ քաջ ճարտասան էր որ եթէ գրելու ալ այնպէս յարմարութիւն ունեցած ըլլար, ինչպէս խօսելու ունէր, Կիկերոն հռոմայեցւոյ մէջ ինչ համբաւ որ ունի՝ անկէց պակաս չէր ունենար ինքն ալ յունաց մէջ: Աս վարպետս 'ի Նէապօլիս մեռաւ, ու ես 'ի Հռոդոս եկայ. ու ճարտասանութեան դասը շարունակեցին ինծի Ոլոզիոս, Ֆրոնթոն, ու Պուլիոն, որոնք իրաւցընէ քաջ ճարտասան էին, ու մեծ ձիրք ունէին կատակերգութիւն ողբերգութի̃ ու զաւեշտ գրելու: Բնաբանական իմաստասիրութեան դասը Կամոդոս Քալկեդոնիայէն առի, որ հասակը առած էր, ու Ադրիանոս շատ վարկում ունէր վրան: Ինքը թարգմանեց զՀոմերոս յունարէ-

նէն լատիներէն ։ Անոր մահուընէն ետքը վարպետս եղաւ Սեքստոս քերոնացի , եղբօրորդի մեծին Պլուտարքոսի որ Տրայիանոսի վարպետն էր. Երսունըհինգ տարուան էի երբոր զինքը ճանչցայ. ու իրաւցընէ անանկ համարմունք ունէր ան ատենէն՝ որ ուրիշ իմաստասէր մը չէ ունեցած հռոմայեցւոց ինքնակալութեան մէջ։ Դեռ քովս կը բռնեմ զինքը. ու թէպէտ ութսուն տարուան է , բայց զբաղած մեր ատենին պատմութիւնն ու թշուառութիւնները գրելու ։

Երկու տարի ալ օրէնսգիտութեան ետևէ եղայ , ամեն ազգաց օրէնքները գիտնալու , որով շատ հնութիւններ սորվեցայ ։ Աս գիտութեան վարպետս եղաւ Վոլուսիոս Մեկիանոս , որ աղէկ գիտէր օրէնքները սորվեցընել, բայց սորվեցընելէն աղէկ՝ անոնց դէմ ընելը

գիտէր։ Օր մը ըսաւ ինծի. Մարկոս, աշխըրքիս մէջ կա՞յ օրէնք մը՝ որ ես չգիտնամ։ Ես ալ իրեն ըսի. Աշխըրքիս մէջ կա՞յ օրէնք մը որուն դուն դէմը չըլնես։ Հռոդոս դալէս հինգ տարի ետքը սաստիկ ժանտախտ մը եղաւ հոտ տեղը, որ ցրուեց մեր վարժարանը՝ որն որ նեղ ու պզտի տեղ մըն էր։ Ան ատենը նկարիչ մը կար հոտ, որ Պաղեստինու երկրին մեծ պատկերք մը կը քաշէր. անկէց սորվեցայ ուրուագիծ, ետքն ալ նկարելը՝ Դիոգենետէսէն, որ ան ատենին անուանի նկարիչն էր։ Ասիկայ նկարեց՝ի Հռոմ վեց առաքինի ինքնակալ տախտակի մը վրայ, վեց ալ բռնաւոր ուրիշ տախտակի վրայ։ Բռնաւորներուն մէջ Ներոնն ալ կար անանկ բնական նկարած, որ տեսնողը կենդանի կը կարծէր զինքը։ Ծերակոյտը այրել տուաւ այն պատկերը, ըսելով որ անանկ անօ-

րէն վարքը ունեցողը արժանի չէր անանկ աղուոր նկարքի։ Ուրիշնե֊րը կ'ըսեն որ անանկ կատաղի քա֊շած էր, որ նայողները կը սարսա֊փեցընէր։

Փաւստինան հարս առնելէս ետ֊քը աշխարհագրութիւն սորվեցայ յԱրգիլէտ, որ Սիւրիկէի մայրա֊քաղաքն է. վարպետներս էին Ռուստիկոս ու Կիննա Կատողոս ժամանակագրողք ու խորհրդա֊կանք Ագրիանոսի իմ տիրոջս, ու Անտոնիոսի աներոջս։ Եւ որպէս զի բան մը չմնայ, որչափ որ մար֊դուս, տկարութիւնը կրնայ սորվիլ Տակիայի պատերազմին գնացած ատենս երաժշտութեան ալ ետևէ եղայ, ու տեսայ որ յարմարու֊թիւն ունիմ եղեր սորվելու։ Վար֊պետս էր Գեմինոս Կոմոդոս, որ որչափ երաժիշտ տեսած էի հռո֊մէական ինքնակալութեան մէջ, ամենէն աջողաձեռն էր նուագա֊

րան զարնելու, ու երգելու ալ՝ ամենէն աղէկ ձայն ունեցող։

Աս է իմ կեանքս, ու գիտութիւն սորվելու համար անցուցած տարիներս. ու իրաւցընէ՝ այսչափ ուսման ետեւէ եղողը պէտք էր որ շատ առաքինի մարդ ըլլար. բայց երդմամբ կը խոստովանիմ որ ուսման ետեւէ եղած տարիներս ալ ամեն օր խել մը ատեն կը կորսընցընէի. վասն զի պատանեկութիւնը այնչափ ազատութիւն կ՚ուզէ, ու մարմինը այնչափ փափուկ է, որ ինչ արտաքին զբաղմունք ալ ունենայ՝ ատեն կը գտնայ իր հաճոյքը ընելու։ Անոր համար առջի Հռոմայեցիք թէ և ուրիշ բաներու ալ փութաջանէին, բայց հինգ բանի ամեն ջանք կ՚ընէին. ծերակոյտը ամենեւին չէր զիջաներ անոնց դէմ, աղաչանք մը չէր ընդունէր. և ոչ օրէնք մը կրնար տնօրինել աս հինգ բանը. Առջինն էր

որ քուրմերը պարկեշտ ըլլան. վա-
սըն զի ուր որ քուրմերը անպար-
կեշտ են՝ նշան է որ դիք բարկա-
ցած են ժողովրդեան: Երկրորդն
էր որ Եստեան կուսանքը չըլլան
անկարգ. վասն զի օրիորդ մը որ
իր կամօքը ամենուն առջին խոս-
տացեր է համեստ ըլլալու, պէտք
է որ յայտնի ու ծածուկ իր զգաս-
տութիւնը պահէ: Երրորդն էր որ
դատաւորները արդար ըլլան. վա-
սըն զի չարիք մը չիկայ որ այնպէս
շուտով կործանէ զհասարակապե-
տութիւնը, ինչպէս դատաւոր մը՝
որ կշիռը ուղիղ չբռներ: Չորրորդն
էր որ պատերազմի գացող զօրա-
վարները չըլլան վատ. վասն զի ա-
նանկ վտանգաւոր ու գէշ բան չի-
կայ, ինչպէս բանակը մարդու մը
յանձնել՝ որ ուրիշները առաջ քշէ
պատերազմելու, ու ինքը ետեւ մը-
նայ: Հինգերորդն էր որ տղոց վե-
րակացութիւն ընողները ըլլան ա-

ռաքինի անձինք. վասն զի անկեց այլանդակ ու գայթակղելու բան չկայ՝ որ տղոց վարպետ մը մոլութիւններ ունենայ։

Ի՞նչպէս կ՚երևնայ քեզի, Պօլիտն. քանի որ աս բաները կը պահուէին ՚ի Հռոմ, կը կարծե՞ս որ Հռոմայեցի կտրիճները ասանկ անառակ ըլլային՝ ինչպէս որ հիմայ կը տեսնենք։ Կը կարծե՞ս որ աս ան Հռոմն է, ուր որ հին ատենը այն ոսկեղէն դարուն՝ ծերերը պարկեշտ, պատանիները բարեկիրթ, զօրքը անկարգութիւններէ հեռու, դատաւորներն ու ծերանկոյտը արդար էին։ Բոլոր երկինքը վկայ կը կոչեմ, ու կ՚երդնում հաւատարմութեանս վրայ, որ ասիկայ Հռոմ չէ, ոչ Հռոմայ համ հոտ ունի, ոչ Հռոմայ նըմանութիւն, և ոչ Հռոմայ շընորք։ Ասիկայ առջի Հռոմն է ըսողը՝ յայտնի կ՚ընէ որ հին Հռո-

մայ վրայ տեղեկութիւն չունի։ Այն առջի առաքինի Հռոմայեցիները մեռնելէն ետքը, դիք զմեզ անարժան սեպեցին ան Հռոմին. ուստի կամ ասիկայ առջի Հռոմը չէ, կամ մենք Հռոմայեցի չենք. վասն զի Հիներուն գործքերին ու առաքինութիւններին նայելու որ ըլլանք, իրենց մեծ անարգանք կ՚ընենք՝ անոնց յաջորդ սեպելով ըզմեզ։ Ասոնք կ՚ըսեմ, ով Պոլլիոն, որպէս զի գիտնաս ինչ էինք, ու ինչ ենք հիմայ. ու իմանաս որ մեր հիմակուան վիճակը ամենեւին առջիններուն վիճակին չնմանիր։ Մեծ բաները երկան ատենի ու մեծ զօրութեան կարօտ են որ աճին. ետքը ոտքի ծայրով զարնել մը զանոնք կը կործանէ։

Միտքս դրածէս եւել երկընցուցի Թուղթս, ու զբաղմունքներուս պատճառաւը իրեք չորս անգամէն գրեցի. քու պակաս գրա-

ծովդ, ու իմ աւելի գրածովս Թղթերնիս բարեխառնենք, ես քեզի կը ներեմ կարճ գրելդ, դուն ալ ինծի ներէ՝ Թէ որ խիստ երկան ըրի: Տեսայ զքեզ յԱղեքսանդրիա որ ռընգեղջիւր մը կը փնտռէիր, ես քեզի մէկ մեծ մը կը խրկեմ, ձիով մը հանդերձ՝ որ ինծի աղէկ ցեղ կ'երեւնայ: Թէ որ Դրուսիլլա դստրիկդ կենդանի է, որուն հետ ստէպ կը խաղայի, իմացուր ինծի՝ որ օգնեմ զինքը հարս ընելու: Դիք պահպանեն զքեզ, իմս Պոլիոն, քու կնոջմովդ, զոքանչիւդ, ու դստերաւդ. բարեւէ զիրենք իմ ու Փաւստինայիս կողմանէ: Մարկոս 'ի Մոնթէչէլիոյ ինքնակալ հռոմայեցւոց իր ձեռքովը քեզի կը գրէ:

ԺԳ

ՆՈՐԻՆ՝ ԻՐ ԳԱՂԱՏԱԿԱՆԱՑԸ ՈՒ ԶՕՐԱՑԸ ՏԸՒԱԾ ԽՐԱՏՆԵՐԸ ԴԱՏԱՐԿԱԿԵՑՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ

Լաւ մարդկանց մեծ նշանը պարապ չկենալն է։ Պղատոնի խօսքն է. Ով որ իր ատենը օգտակար բանի մը չանցըներ, անարժան է կենաց։ Լճացած ու հոտած ջուրը այնչափ չապականեր քաղքի մը օդը, ինչպէս դատարկակեաց ժողովուրդ մը անոր բարքը։ Ով որ իր ատենը օգտակար բաներու կ'անցընէ, ամէնքը զանիկայ աղէկ մարդու տեղ կը դնեն, իսկ պարապկեցողը աղէկ մարդ չսեպուիր։ Ո՞ր երկիրն է որ փուշ ու տատասկ կը բուսցընէ. այն որ վարուցան չունի, չիբանեցուիր, անգործ կը

Թողուի ։ Ո՛վ Հռովմ, որ առջի Հռովմայ մէկ բանը չունիս անուանէն 'ի զատ. այնչափ պակսած է առաքինութիւններդ, որչափ որ մոլութիւններու մէջ ընկղմած ես. գիտե՞ս ինչ է պատճառը ատանկ ըլլալուդ. վասն զի արուեստաւոր ու գործաւոր չթողուցիր, հրապարակներդ ու պարիսպներդ պարապ մարդիկներով լցուցիր ։ Այնչափ վնաս չըրին քեզի՝ ոչ Սամնիացիք, ոչ Վոլսկացիք, ոչ Կարքեդոնացիք, և ոչ ուրիշ թշնամիներդ, որչափ որ քու դատարկակեաց բընակիչներդ ։ Ամեն պատմիչները կը վկայեն խօսքիս՝ որ ատ ամեն ազգերը քու պարիսպներուդ մէկ հատն ալ չկրցան փլցընել. իսկ քու դատարկակեաց բնակիչներդ քու անուանդ կորսընցընել տուին ։ Ո՛հ, որչափ երջանիկ դարէր էին անոնք Տուլլոս Ոստիլիոսէն ինչուան Կուինտիոս Կինկիննատոս, ու ան-

կեց ալ ինչուան 'ի Սիլլա ու Մարիոս. այնչափ ատեն խորհրդական մը չէ եղած ծերակուտին մէջ՝ որ արուեստ մը չգիտնայ. անանկ որ ծերակուտէն ելածնուն պէս՝ ամէնքը իրենց արուեստին հետ կ'ըլլային, որը նկարչութեն, որը քանդակագործութեան, որը արծթէ ու ոսկիէ թափծու բաներ շինելու, որը գրաւորական աշխատութիւն կամ վարժապետութիւն ընելու. վասն զի մէկը չէր կրնար ծերակուտին անդամ ընտրուիլ՝ առանց արուեստ մը գիտնալու։

Տեսէք հիմայ ինչ փոփոխութիւն եղած է Հռովմայ, ինչ ապականութիւն բարուց. իրեք դար ամէնքը կ'աշխատէին, իսկ ութը դարէ 'ի վեր ամէնքը զբօսանքի հետ են։ Հռովմ չորս վըտանգաւոր պատերազմ ունէր ան ատենները. Կարքեդոնացւոց դէմ

պզտի Սկիպիոնը ղրկեր էր, Աքա-յեցւոց դէմ Մումմիոսը, Աղեք-սանդրի Մակեդոնացւոց Թագա-ւորին դէմ Մետելլոսը, ու Սպա-նիացւոց դէմ անոր եղբայրը։ Պէտք եղաւ որ Թղթատար մը ղրկ-կեն աս չորս զօրավարներուն, և որովհետև արուեստաւորները ի-րենց գործքէն արգիլելը օրէնքի դէմ էր, իրեք օր ծերակոյտը ան-գործ մարդ մը փնտռեց քաղքին մէջ, ու չգտաւ Թղթերը տանե-լու։ Իսկ հիմայ, կ՚ամաչեմ ըսե-լու՝ բայց ըսեմ. քանի տարի պաշ-տօնի մէջ եղեր եմ, տասը տարի ալ է որ կայսերական գաւառնե-րը կը կառավարեմ. աս երեսուն տարուան մէջ երեսուն հազարէն աւելի դատարկակեաց մարդիկ, ու տասը հազարէն աւելի դատար-կակեաց կնիկտիք քշեր եմ Հռով-մէն։ Լակեդեմոնացւոց օրէնքին մասն էր։ Կը հրամմենք իբրև Թա-

գաւոր , կ'աղաչենք իբրև ծառայ , կը վարդապետենք իբրև փիլիսոփայ , ու կը սպառնանք իբրև Հայր , որ ծնողք իրենց զաւկըներուն սորվեցընեն երկիր գործել՝ որ իրենց ապրուստը անկէց հանեն , չէ թէ հրապարակները պարապ պտըտելով՝ թշուառ ըլլան ։ Աս ալ կ'եւելցընէր նոյն օրէնքը․ թէ որ տղաքը չհնազանդին , ծերերը զիրենք պատժեն․ թէ որ ծնողք անփոյթ ըլլան հրամմելու , ու տղաքը անհնազանդ , թագաւորը տըղոց հետ ծնողքնին ալ պատժէ ։ Աս օրէնքներուն համար Լիկուրգոսի անունը անմահ մնաց , ու Լակեդեմոնացւոց թագաւորութիւնը խաղաղ ։ Ո՛վ Հռովմ , դուն որ աշխարհքի կը սորվեցընէիր աշխատիլ , հիմայ ծուլութեան մէջ թաղուեր ես․ թշնամիներէդ կը զգուշանաս՝ որչափ ալ հեռի ըլլան , ու դատարկակեաց բնակիչ-

ներքեդ, որ քեզի մօտ ու անոնց-
մէ չար Թշնամիներ են, չես վախ-
նար. բայց ատոնցմէ աւելի պէտք
է վախնաս, քան թէ թշնամինե-
րէդ:

Կը ցաւիմ վրանիդ. ով իմ պաշ-
տօնեայքս, տեսնելով որ գիշեր
ցորեկ մոլորած մարդկանց պէս
շարունակ քաղքին ճամբաները
կը պտըտիք, ու անոր վրայ է ա-
ւելի ցաւս՝ որ չէք ճանչնար ձեզի
ըրած վնասնիդ: Տեսարանէ տե-
սարան, բաղնիքէ բաղնիք, ըմպիչ-
ներու տեղուանքէ խեղկատակ-
ներու տեղուանք. մէկէն կը ձան-
ձրանաք, մէկալը կը փորձէք. տեղ
մը հանգիստ չէք գտներ: Շատեր-
նիդ՝ որ դեռ տարիքնիդ չէք ա-
ռած՝ կայսր եղած ատենս հայ-
րերնիդ յանձնեցին ինծի, շատեր-
նիդ ալ ես ընտրեցի ինծի պաշտօ-
նեայ, գործքի հետ ըլլալու հա-
մար՝ չէ թէ պարապ շրջելու: Եր-

դում կ'ընեմ որ քանի հեռու չըլ-լալէն, պարապ կեանք անցընելէն է որ գէշ կնիկներով լեցուած է Հռովմայ պոռընկոցները, ու աւազակներով լեռները ու ճամբաները։ Ո՞վ է որ վաճառականները կը սպաննէ ճամբու մէջ, ո՞վ է որ ճամբորդները կը կողոպտէ, ո՞վ է որ դռները գիշերանց կը կոտրտէ, տաճարները տուները կը մտնէ գողութիւն ընելու. ամենն ալ դատարկակեաց մարդիկ, որ չեն աշխատիր ապրուստնին գտնելու, չարութեան ետեւէ կ'ըլլան։ Հաւտացէք ինծի, չկայ մոլութիւն մը որ տղոց սրտին մէջ ապականութեն կրակը այնչափ հրահրէ, ինչպէս դատարկակեցութիւնը. չկայ մոլութիւն մը որ այնչափ խռովութիւններ ու ապստամբութիւններ հանէ, ինչպէս պարապ կենալն ու ուրիշներուն քրտինքովը ապրիլ։ Ո՞վ է որ անիրաւ տուրք կը պա-

հանդէս, կաշառ կ'առնէ՝ ուրիշը իր իրաւունքէն զրկելու, դրացի դրացիի հետ կը ձգէ, նենգութիւն դաւաճանութիւն կը մտածէ, ու անանկ չար հնարքներ՝ որ ոչ լսեր ենք և ոչ պատմութեց մէջ կարդացեր. բոլորն ալ դատարկակեաց մարդիկ: Ինքնակալ մը՝ որ իր երկրէն կ'աքսորէ դատարկ մարդիկները, կրնայ պարծիլ որ ամեն մոլութիւն աքսորած ըլլայ: Այնչափ յաղթանակներ որ եղեր են Հըռոմայ մէջ թշնամիներուն յաղթելնուս համար, երանի թէ անոնց մէկը եղած ըլլար դատարկակեացները ջնջելնուս համար:

Հին պատմութեանց մէջ արժանի մշտնջենաւոր յիշատակի բան մը կարդացեր եմ. օրէնք էր 'ի Հռովմ հին ատենը որ մէկը չէր կրնար դրսէն գալ հոն բնակելու՝ առանց քննութեան: Քննութիւնը ի՞նչ էր, գիտէ՞ք. ոչ կը հարցը-

նէրին թէ ուրկէց կու գար, ոչ թէ ով էր, ոչ թէ ինչու կու գար, ոչ թէ ի՛նչ ազգէ էր. այլ քննիչը՝ որ ան ատենը Կատոն Համարակալն էր, օտարականին ձեռքը կը բռնէր կը շօշափէր կը զննէր. թէ որ փափուկ ու դատարկակեաց մարդու ձեռք էր, մէկէն ետ կը ղրկէր. իսկ թէ որ կարծրացած աշխատաւորի ձեռք էր՝ կ՚ընդունէր զինքը։ Ինչպէս որ դպրատան մը մէջ աշկերտները տեսնալնուն պէս որ վարպետնին ներս կը մտնէ, մէկէն գրքուկնին ձեռք կ՚առնեն, կարդալ կը սկըսին, ասանկ ալ ան ատենը Հռոմայեցիք տեսածնուն պէս որ Կատոն կու գար մէկէն ամէնքն ալ գործքի հետ կ՚ըլլային. վասն զի աւելի կը վախնային անոր առջին անգործ կենալու, քան թէ ուրիշներուն առջին գէշութիւն ընելու։ Ասանկով իր անունն ալ,

իր հետեւողներունն ալ, մահուընէ ետքն ալ մնացին ու սիրելի եղան ամենուն. ուրեմն ով որ կ՚ուզէ անոնց պէս սիրելի ըլլալ, ու բարի անունը թողուլ, անոնց գործքին թող հետեւի։ Երդում կ՚ընեմ որ աւելի ցանկալի է ինծի Կատոնի նման ըլլալ՝ իր առաքինութիւնները ունենալով, քան թէ Սկիպիոնի՝ այնչափ արիւն ընելով. գիտէք ամենքդ ալ որ Սկիպիոն Աֆրիկէ արունլուայ ընելով, քաղքըներ այրելով, անմեղներ գլխատելով, անուն ձգեց. բայց Կատոն Հռոմայեցւոց վարքը շտկելով, որգէտներուն սորվեցընելով, յանցաւորներուն ներելով, երեւելի եղաւ։ Ուրեմն իրաւունք չունի՞մ ուզելու որ Կատոն ըլլամ քան թէ Սկիպիոն. բայց երկուքն ալ գործքով անուննին թողուցին. մէկը օտար երկիր, մէկը իր երկրին մէջ. մէկը պատանի, մէկալը ծեր. ի-

րենց ատենի մարդկանց ալ, ետեւէ եկողներուն ալ իրենց գործունէութեամբը սիրելի եղան: իսկ մենք անոնց ներհակը կեանքերնիս ծուլութեամբ կամ անօգուտ բաներու կ'անցընենք. անոր համար ալ կ'ապրինք անարգութ՟ք, ու անուննիս հետերնիս կը թաղուի մոռացութեամբ. վասն զի արդար են դիք, ու անոր համար ասանկ վճռեր են:

Ուրեմն աչուընիդ աղէկ բացէք ամենքդ ալ, որոնք որ պալատիս ու բանակիս մէջ կը ծառայէք. մըտքերնիդ պահեցէ՛ք ինչ որ ըսի. ասկէց ետքը մէկդ չտեսնամ պարապ կեցած. գործեցէք, կարդացէք, ձի հեծնելու՝ զէնք շարժելու վարժութիւն ըրէք, ամեն մարդ իր պաշտօնին կամ արհեստին հետ ըլլայ: Գիտցիք որ եթէ առանձին ձեզի տուած խրատս չընդունիք, պատիժը յայտնի ու ամենուն առ-

ջին կու տամ։ Եւ որպէս զի աղէկ իմանաք ըսածներս, ու ետեւէս եկող թագաւորներուն ալ օրինակ ըլլայ, ամենուդ լեզուովը[1] գրած եմ աս խօսքերս, ու Կապիտոլիոնին մէջը դնել տուած եմ ուրիշ գրքերուս հետ. դիք ձեզ ամեն դժբախտութենէ պահեն։

1 Աս խօսքս հասկընալու համար պէտք է գիտնալ որ Հռոմայեցւոց ինքնակալները ամեն իրենց ձեռքին տակը եղած գաւառներէն ու ազգերէն ընտրած պատանիներ կ՚առնէին. չէ թէ միայն զինուորութեան՝ այլ և իրենց քովը, արքունեաց մէջ ծառայելու։

ԺԴ

ՆՈՐԻՆ՝ ԱՌ ՊՈԼԻՈՆ ԻՐ ԲԱՐԵԿԱՄԸ ԳՐԱԾ ԹՈՒՂԹԸ, ՈՒՍԿԻՑ Կ'ԻՄԱՑՈՒԻ Ի՛ՆՉ ՋԱՆՔՈՎ՝ Ո՛ՐՉԱՓ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ՝ ԵՒ ՈՐԸ ՈՐ ՎԱՐՊԵՏԷ ՍՈՐՎԵՐ Է

Զարմացի՛ր, սիրելի բարեկամս որ ինչուան 'ի ծերութիւն չդադրեցայ նոր նոր գիտութիւներ սորվելու։ Մէկ տեսակ մը միայն կերակուր ուտելէն մարդս կը ձանձրանայ. ասանկ ալ գիտութիւնները որչափ ալ ախորժելի ըլլան, երբեմն կրնայ մարդ ձանձրանալ անոնցմէ՝ թէ որ մէկ տեսակ մը միայն ըլլայ սորված գիտութիւնը. ու անկէց որ ձանձրանայ՝ կրնայ վտանգաւոր բաներու ետեւէ ըլլալ։ Ուստի կտրիճ մարդիկ ծուլութիւնը մէկդի դնելով՝ տեսակ

տեսակ գիտութիւններու ետեւէ ինկան, ու քանի որ բնութիւնին դեռ գէշ բաներու չէր քաշած զիրենք, մտքերնին վեր վերուցին. վասն զի ուրիշ ամեն վնասներու ճար կ'ըլլայ, բայց երբոր մարդուս բանականութիւնը մէյմը խաւարի մոլութիւններով՝ խիստ դժար է ճար ընելը, ոչ դեղով և ոչ խըրատով կը բժշկուի։

Ուրեմն ամեն մարդ իր ծուլութիւնը ու անհոգութիւնը թող մեղադրէ, չէ թէ բնութիւնը։ Չեմ ուրանար որ բնութիւննիս տկար է. բայց աս տկարութիւնը աւելի ծուլութենէ առաջ կու գայ։ Գէշ մարդկանց խրատ տուր որ աղէկ ըլլան, իրենց տկարութիւնը պատճառ կը բերեն։ Բայց ի՞նչպէս կըրնայ ըլլալ. չարութիւններ գտնելու ու անոնք գործքով կատարելու համար խելք և ուժ ունին, ու անոնց մէջը յարատևելու համար

ալ արիութիւն ունին ։ Ասոր պատասխան կու տան որ մոլութիւնները մեզի բնական են, իսկ առաքինութիւնները մեզմէ օտար ։ Բայց աս խօսքը նախատինք է բընութե՛ ու աստուածներուն դէմ, որոնք մեզի հաւասար կարողութիւն տուած են բարիք ու չարիք ընելու. չըսէ մէկն որ կ'ուզեմ ու չեմ կրնար մոլութենէ հեռանալ. այլ պէտք է ըսէ՝ կրնամ ու չեմ ետևէ ըլլար առաքինութեան ։ Զգենք ուրիշ թագաւորները, մերինները յիշենք՝ որոնք որ բարիք կրնային ընել ու չարիք ըրին ։ Մարկոս Անտոնինոս որ Կլէոպատրայի համար այնչափ գանձ վատնեց, չէ՞ր կրնար չվատնել ։ Սիլլա որ Հըռոմայ այնչափ ազնուականները քշեց, Կատիլինա որ իր հայրենեացը դէմ դաւաճանութիւն ըրաւ, Պոմպէոս որ Փարսալեայ դաշտը արիւնլուայ ըլլալու պատճառ

եղաւ, չէ՞ն կրնար չընել աս բա-
ները։ Յուլիոս կայսրը որ Հռոմայ
գանձը կողոպտեց, Ներոն որ իր
մայրը սպաննել տուաւ, Կալի-
գուլա որ իր քուրերը պղծեց,
Բրուտոս որ իր հայրը մատնեց,
Դոմետիանոս որ Եստեայ կուսա-
նաց աս անգթութիւնը ըրաւ, և
ուրիշ շատեր որ այնչափ չարիք
գործեցին, ու աս չարիքները գոր-
ծելու համար այնչափ խելք բա-
նեցուցին, այնչափ աշխատանք քա-
շեցին, չէ՞ն կրնար նոյն խելքն ու
աշխատանքը բարիք ընելու բանե-
ցընել։ Ասոնք կը գրեմ քեզի, սի-
րելի բարեկամս, որովհետև հար-
ցուցեր էիր ատենս ի՞նչ բանի
կ'անցընեմ. գիտցիր ուրեմն։ Ան-
նիոս Վերոս իմ հայրս ութ տարի
ազատ թողուց զիս տղայութեանս
ատեն. անկէց ետքը ինչուան տաս
մը տարուան որ եղայ՝ դպրատուն
կ'երթայի կարդալ գրել սորվե-

լու, տասնէն ինչուան տասուեր-
կու՝ քերականութիւն սորվեցայ
Եւփորմիոն վարպետէն. անկէց ին-
չուան տասնըեօթը՝ ճարտասանու-
թիւն սորվեցուց ինծի Աղեքսանդր
յոյն վարժապետը. անկէց ետքը
ինչուան քսանուերկու տարուան
որ եղայ՝ ընաբանութիւն սորվե-
ցուց ինծի Կոմետոս քաղկեդոնա-
ցին: Երբոր Հռոմէն ելայ Հռոդոս
գացի, ու հոն սորվեցայ տրամա-
բանութիւն և ատենաբանել ին-
չուան երեսունուերկու տարուան
որ եղայ: Երբոր Նէապօլիս եկայ,
ու հոն իրեք տարի կեցայ՝ Փրոն-
թոնէ յոյն վարժապետէն յունաց
լեզուն սորվելու համար, ու անանկ
իրենց հեղինակներուն տուի գլխ,
որ աւելի դիւրաւ կրնայի ատենա-
բանել յունարէն քան թէ լատի-
ներէն գրել: Երբոր եկայ չեկայ 'ի
Հռոմ՝ Դատեանց պատերազմը ե-
ղաւ, Ադրիանոս իմ տէրս հոն իրը-

կեց գլխ ։ Հոն գիրք չէի կրնար տանել, ուստի երաժշտական արուեստըս կատարելագործեցի, Քսեմինիոս Կոմիդոս երաժշտէն, որպէս զի երգոց ու նուագարանաց անուշութեամբը սիրտս ու մարմինս քանի մը մոլութենէ խալըսեմ, որոնք երբեմն խիստ կը պատերազմէին հետս՝ վրաս տիրելու համար ։ Անկէց ետքի կեանքս աղէկ գիտես, որ 'ի Հռոմ պաշտօններու մէջ անցուցի, ինչուան որ վիճակ ելաւ ինծի կայսր ըլլալու ։

ԺԵ

ՓԱՒՍՏԻՆԱ ԿԱՅՍՐՈՒՀԻՈՅՆ ԱՆԿԱՐԳ ԿԵՐՊՈՎ ԸՐԱԾ ԽՆԴԻՐՔԸ, ՈՒ ԿԱՅՍԵՐ ԱՆՈՐ ՏՈՒԱԾ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

Մարկոս Աւրելիոս կայսրը առանձին խուց մը ունէր, որուն բանալին միշտ իր քովը կը պահէր, ամեն օր քանի մը ժամ հոն կ'անցընէր՝ կառավարութեան ու դատաստանի վերաբերեալ գրուածքները ու աղերսագիրները կարդալու ու քննելու։ Այն խցին բանալին մէկու մը չէր հաւտար. միայն մեռնելու ատենը Պոմպէոսի իր փեսին յանձնեց, որ խոհեմ ծերունի մըն էր։ Ինչպէս որ կանանց շատերուն սովորութիւնն է հետա-

քըլըքըութիւնը, որ մը Փաւստինոս կայսրուհիին շատ ետևէ ինկաւ հոն մտնելու, ստիպելով զկայսրը որ բանալին իրեն տայ, ու ըսելով. Գիտես որ ծոցւոր եմ, թէ որ չտեսնեմ աս խուցը՝ կը մեռնիմ. գիտես ալ որ Հռոմայեցւոց օրէնքն է՝ ծոցւոր կանանց ուզածը ընելու. Թէ որ չընես ուզածս՝ կ'անիրաւես, ու կասկած կու տաս որ դուն հոն մէկ սիրականդ կը պահես. աս կասկածը սրտէս վերցնելու համար՝ թող որ մտնամ աս խուցը։ Կայսրը աս պատասխանը տուաւ իրեն.

« Աստուածները ամէն մեղք անդիի աշխարհքը կը պատժեն, բայց ով որ իր կնոջը հաճոյանալու համար՝ իր պարտքին դէմ բան մը կ'ընէ, աս աշխարհիս մէջ ալ նոյն կնոջը ձեռքով կը պատժեն զինքը։ Փորձով ստոյգ գիտեմ, ու իմաստնոց գրքերու մէջ ալ կար-

դացեր եմ, որ կնկան ամեն ուզածն որ ընես՝ անիկայ քու ուզածդ չըներ։ Դուք կ'ուզէք խօսիլ, ու կ'ուզէք որ ուրիշները լըռեն. կ'ուզէք հրամմել, ու չէք ուզեր ուրիշի մը հրամանի տակ ըլլալ. ազատութիւն կ'ուզէք, ու չէք ուզեր որ ուրիշը ազատ ըլլայ. ասկէց կը հետևի որ թեթևամիտներն որ ամեն ուզածնիդ կ'ընեն՝ կ'արհամարհէք, ու իմաստուններն որ պէտք չեղած բանի մէջ գոհ չեն ըներ զձեզ՝ ատելի կ'ըլլան ձեզի։ Նայէ Փաւստինա, դուք անանկ տկարամիտ էք որ մարդ ամեն կրցածը ձեզի համար որ ընէ, ու ամեն օր իր կեանքը ձեզի համար վտանգի մէջ ալ որ դնէ, դարձեալ կը կարծէք որ ուրիշ սիրական ունի, ու ամեն ըրածը՝ իր կնոջը կասկած չտալու համար է՝ կ'ըսէք։ Աս խօսքս քեզի շատոնց ըսէի պիտոր, բայց սպասեցի

որ խօսքով ալ աս կասկածանացդ յայտնի ասիթ մը տաս, վասն զի գործքով խիստ շատ անգամ սիրտըս վիրաւորած ես։

«Վեց տարի է որ Անտոնիոս Գըթած քու հայրդ զիս իրեն փեսայ ընտրեց. դուն ուզեցիր ինծի հարս ըլլալ, ես ալ զքեզ ընտրեցի՝ Ադրիանոս կայսեր իմ տիրոջս կամքը կատարելու համար, որ ինծի իր կայսերութիւնը քու հարսնութեանդ օժիտ պատրաստեր էր։ Բայց ամէնքս ալ խաբուեցանք, ինքը զիս իրեն որդեգիր ընելուն, ես ալ զքեզ ինծի հարս ընելուս. հայրդ ալ որ իր բարի սրտին համար Գթած կոչուեցաւ, ու ամեն բանի մէջ գթած էր, աս բանիս մէջ ինծի անգութ եղաւ։ Ո՛հ, որչափ դժբախտ ես, Փաւստինա, որ աստուածները քեզի հարստութեան հետ աս գեղեցկութիւնը տուած են. դժարդ պիտոր գայ,

բայց յայտնի կ'ըսեմ. շատերուն սիրելի ես գեղեցկութեանդ համար, բայց ամենուն աւելի քու վարքիդ համար: Երեսունըութ տարի առանց կնոջ անցուցի, ինծի երեսունըութ օր երեւցաւ. իսկ վեց տարին որ քու հետդ անցուցի, ինծի վեցհարիւր տարի կ'երեւնայ: Թէ որ հիմակուան գիտցածիս ու զգացածիս մէկ պզտի մասը գիտցած ու զգացած ըլլայի, Ադրիանոս իմ տէրս աղաչէր ալ զիս՝ իմ հանգստութիւնս ու ազատութիւնս չէի փոխեր քու բերած օժտիդ ու կայսերութեան հետ. բայց որովհետեւ իմ դժբախտութեամբս ու քու բարեբախտութեամբդ աս վիճակը եղաւ ինծի, կը լռեմ ու կը համբերեմ: Ինչուան հիմայ չզգալ ձեւացուցի, բայց ատեննէ որ ցուցընեմ ըզգալս. մանաւանդ որ վերջապէս երիկը երիկ պիտոր ըլլայ, կնիկը

կնիկ: Ասկէց աւելին չեմ ուզեր զրուցել, Փաւստինա. գիտնաս որ կոյր ու անզգայ չեմ. Համբերութիւնս բաւական պիտոր ըլլայ խելքդ գլուխդ ժողվելու:

« Հիմայ որ ներսի դառնութիւնս թափեցի, կը պատասխանեմ քու բերած պատճառներուդ: Դուն իմ խուցիս բանալին կ'ուզես, որ զիս վախցընելով զաւակս անցընես, ու կեանքդ կործանցընես: Աղէկ պատճառանք մըն է որ դուք կնկտիք կը բանեցընէք՝ կամքերնիդ առաջ տանելու համար. երբոր սրբազան խորհրդարանը ատ օրէնքը դրաւ Հռոմայեցի տիկնաց համար, ան ատենի տիկնայքը ոչ այնչափ բաղձանքներ ունէին, և ոչ իրենց բաղձանքը առաջ տանելու կամք: Երբոր Կամիլլոսի մեծ յաղթութենէն ետքը Հռոմ այն աղքատութեան մէջ էր որ՝ պատերազմէն առաջ ըրած ուխտը

չէր կրնար կատարել՝ արծըլթէ արձան մը շինելու դից, ան ատենի տիկնայք իրենց ոսկի արծաթ գոհար ու մարգրիտ զարդերը տըւին սրբազան խորհրդարանին՝ որ ուխտը կատարէ։ Զարմանալի տեսարան մըն էր, որ առանց մէկը իրենցմէ պահանջելու՝ ամեն տիկնայք մէկտեղ Կապիտոլիոն վազեցին, որը ականջին օղը, որը մատանին, որը ապարանջանը, որը վզին քառամանեակը, որը կուրծքին զարդը, որը ոսկի գօտին, նուիրեցին աս բանիս համար։ Ան ատենը եղաւ որ խորհրդարանը ուրիշ արտօնութիւններու հետ աս օրէնքն ալ դրաւ ծոցւոր կանանց համար։ Որովհետեւ ան միջոցին ուրիշ դիպուած մըն ալ պատահեր էր աս օրէնքը հաստատելու։ Փուլուիոս Տորկուատոս բըդեաշխը Եգիպտոս պատերազմի երթալով, անկեց գազան մը խըբ-

կեր էր մէկ աչքով, խիստ զարմանալի ։ Ան ատենի Հռոմայեցի տիկնայքը հիմակուաններուն պէս համարձակ չէին․ ուստի Տորկուատոսի կնիկը, որ իր տանը մէջ՝ այնչափ անուանի էր իր համեստութեամբը՝ որչափ որ իր էրիկը քաջութեամբ պատերազմի մէջ, իր ծոցւորութեանը ետքի ամիսն էր՝ տղաբերքի օրեր ։ Քանի որ Տորկուատոս Հռոմէն դուրս էր, դիտած էին ամէնքը որ աս տիկինը չէ թէ միայն տնէն դուրս չէր ելած, այլ և ոչ պատուհանի առջև երևցած, և ոչ էրիկ մարդ մը տանը դռնէն մտած․ իր ամէն հոգը՝ զաւկըները աղէկ մեծցընելն էր ։ Ըսած կենդանիս տանը առջևէն կ'անցընէին, աղախինը եկաւ պատմեց ինչպէս ահաւոր բան ըլլալը․ ու տնանկ բաղձանք մը եկաւ տիկնոջը տեսնելու՝ որ զաւակը անցուց, ինքն ալ մեռաւ ։ Բոլոր քա-

զաքը լացաւ վրան, խորհրդարանն ալ վրան աս տապանագիրը դրաւ. «Աստ է փառաւորեալ տիկինն Տորկուատոսի, որ ետ զկեանս իւր վասն պահելոյ զբարի համբաւն»:

«Նայէ, Փաւստինա, ինչ բանի համար աս օրէնքը դրուեցաւ. չէ թէ ծոցւոր կնիկներուն ամեն ուզածը ընելու համար, այլ ասանկ տիկնոջ մը յիշատակը՝ ուրիշներուն բարի օրինակի համար պահելու: Ուստի աս օրէնքը պահանջելու համար ամեն կնիկ մարդ պէտք է ինքիրեն հարցընէ՝ թէ արդեօք իր վարքը իրեն իրաւունք կու տա՞յ որ համեստութեան համար դրուած օրէնքը իր վրայ պահուի. վասն զի Հռոմայ օրէնքներուն եօթներորդ տախտակին վրայ գրած է որ՝ ուր որ համեստութիւն չկայ, հոն պէտք չէ օրէնքներուն տուած արտօնութիները պահել: Որովհետեւ աս ա-

սանկ է, կը խնդրեմ քեզմէ, Փաւատինա, որ ատ բանը չխնդրես ինծմէ․ կ'ուզեմ որ չուզես խուցիս բալլէքը, կը ստիպեմ զքեզ որ զիս չըստիպես, կ'աղաչեմ որ չաղաչես․ ապա թէ ոչ՝ կը հրամմեմ որ ինծի չհրամմես »։

ԺԶ

ՆՈՐԻՆ՝ ԱՌ ՏԵՏԱԼՈՍ ԻՐ ԲԱՐԵԿԱՄԸ ԳՐԱԾ ԹՈՒՂԹԸ

Մարկոս Աւրելիոս ինքնակալ Հռոմայ, իշխանակից Աննիոսի Վերոսի եղբօր իւրոյ, Տետալոսի իւր մտերիմ բարեկամին ողջոյն և բարեբախտութիւն։

Այն օրուընէ 'ի վեր որ դուն նաւ մտար Ոստիայի նաւահանգստէն, ինչուան աս օրս թուղթ մը չէի առած քեզմէ, և ոչ տունէդ մէկը տեսած էի. և որ մեծն է, մէկը չէր գիտեր որ ողջ ես թէ մեռած, ուստի բարեկամներդ կը կասկածէին որ մրրիկէն նաւաբեկութիւն քաշած ըլլաս, կամ թէ գացած երկրէդ չախորժելով՝ ես

դարձած ըլլաս. վասն զի նաւա-
բեկութէ հանդիպողները՝ խըղ-
դուելէն ալ որ ազատին, չեն կըր-
նար օտար երկիր կենալ: Բայց եր-
բոր տեսայ զՓրոնտոն քու ձեռա-
սունդ, շատ ուրախացայ՝ լսելով
քու կենդանութիւնդ: Ուրախու-
թիւնս աւելի մեծ եղաւ՝ իմանա-
լով որ ինչպէս անվտանգ ըրեր ես
ատ վտանգաւոր ճամբորդութիւ-
նը, ու քու թղթէդ ալ ստուգե-
ցի՝ գացած տեղէդ ինչպէս գոհ
ըլլալդ. վասն զի ինծի նոր բան մը
կ'երեւայ՝ Հռոմայ փափկութեանց
վարժած մարդու մը դուրս տեղ
գոհ ըլլալը: Երբոր Հռոմ՝ Հռոմ
էր, ու Իտալիա կը կոչուէր Մեծ
Յունաստան, ամեն ազգ հոն կը
դիմէր. ոմանք առաքինութիւն ու
քաղաքական կեանք սորվելու, ո-
մանք մոլութեանց ու զուարճու-
թեանց ետեւէ ըլլալու. վասն զի
թէ որ Տիտոս Լիւիոսին ըսածը

իրաւ է, Հռոմ բոլոր իր գանձը Ասիոյ տուաւ, իսկ Ասիա բոլոր իր մոլութիւններն ու հեշտութիւններն Հռոմայ։

Այնչափ բան կը գրես ինծի թղթիդ մէջ, ու Փրոնտոն ալ այնչափ նոր բաներ կը պատմէ այդ տեղւոյդ վրայ, որ չեմ գիտեր ինչ գրեմ քեզի, ու ինչ պատասխանեմ իրեն. վասն զի դրսի լուրերը որչափ որ ախորժելի են լսելեաց, այնչափ ալ դժուարահաւատալի։ Ազնուական մարդիկ՝ որ կ'ուզեն արժանահաւատ ըլլալ ուրիշներուն, թէ՛ և ականատես եղած ըլլան զարմանալի բաներու, պէտք է խօսքերնին չափաւորեն անոնք պատմելու ատեն. վասն զի իր պատիւը գիտցող մարդը խօսք մը չհաներ բերնէն՝ որ ճշմարիտ չըլլալու կասկած տայ։ Ամեն գրածներուդ կ'ուզեմ կարճ կարճ պատասխանը տալ. քեզի ախորժելի

պիտոր չըլլայ, բայց ես իմ մտածածս կը գրեմ. ուստի սկսելէս առաջ կը խնդրեմ որ ներես, գրիչս խիստ համարձակելու որ ըլլայ. վասն զի տարիքդ քիչ ըլլալով՝ քեզի չթողուր որ աշխարհք ի՛նչ ըլլալը ճանչնաս. իսկ իմ մազերս ճերմըկցած ըլլալով, ինծի իշխանութիւն կու տան՝ քեզի խրատ, ու աշխարհքիս դէմ վճիռ տալու:

Կը գրես որ մեծ վտանգ անցուցեր ես ծովու վրայ, ու նաւը թեթեւցընելու համար՝ ունեցածիդ մեծ մասը ծովը թափեր ես: Ինծի կ'երեւայ որ պէտք է շնորհակալ ըլլաս ծովուն կատաղութեանը, որ կրնալով կեանքդ առնել՝ գոհ եղեր է ունեցածդ միայն առնելու. վասն զի ծովով ճամբայ ընողները քանի որ ապահով տեղ մը չեն հասած, աչուընին ունեցածնուն վրայ պիտոր չըլլայ՝ այլ

իրենց կենացը։ Կը գրես որ ծովուն վրայ շատ օտար ազգեր տեսեր ես, ու կարծածէդ ու ուզածէդ աւելի ուշացեր ես Ճամբան։ Ասոր պատասխան, ո՛վ իմ Տետալէ, կ՚ըսեմ որ ուշանալէդ աւելի եղած պիտոր ըլլայ քու քաշած նեղութիւնդ. վասն զի երկայն նաւարկութիւն ընողը՝ կարելի չէ որ Թշնամանք չկրէ նաւաստիներէն, ու չվախնայ մրրիկներէն։ Կը գրես որ շատեր կան եղեր հետդ։ Ուրեմն սորկիդ ծանրութիւնը քիչցեր է. վասն զի կանոն է որ՝ որչափ ատենը երկայն ու ընկերութիւնը բազմաթիւ է, քսակը աւելի կը պարպուի։ Կ՚ըսես որ նաւուն մէջը առած խոնաւութենդ համար ցամաք իջածիդ պէս յօդուածացաւդ բռներ է։ Կամ ոտքիդ վրայ է ցաւդ, կամ ձեռքիդ. թէ որ ոտքիդ վրայ է, տունը կը կենաս, ուրիշը չիշխեր քու տեղդ

հրամմելու. Թէ որ ձեռքիդ վրայ է, նարտ չես խաղար ըստ սովորութեանդ, ոչ քու ստակդ կը կորսընցընես, և ոչ ուրիշի կորսընցընել կուտաս։ Կ'ըսես որ այդ տեղդ շատ անուանի բժիշկներ գտեր ես դքեզ ըռընտցընելու, գիտուն ու փորձ բժիշկներ։ Ասոր ալ Պղատոնին խօսքը կ'ըսեմ. Ուր որ շատ բժիշկ կայ՝ հարկ է որ շատ հիւանդութիւններ ու հիւանդներ ալ ըլլան. վասն զի մարդս աւելորդ փափկութիւններով կը հիւընդնայ, ու չափաւոր աշխատանօք առողջ կը մնայ։ Մեր առջինները չորս հարիւր տարի Հռոմայ մէջ քիչ կ'ուտէին, քիչ ալ կը խմէին. վասն զի ինչպէս որ առողջութիւնը ժուժկալութեան ետևէն կ'երթայ, ասանկ ալ բժըշկութիւնը որկրամոլութեան ետևէն։ Կ'ըսես որ առատ երկրի մը մէջ ես, մանաւանդ ամեն բանէ

եւել փայտի առատութեան, որն որ Հռոմ կը պակսի։

Աս խօսքէդ ալ կը պատասխանեմ որ եթէ փայտերնիդ շատ է, հացերնիդ քիչ պիտոր ըլլայ․ վասն զի հին առակ է որ՝ Կրակ շատ եղած տեղը ցորենոցները քիչ կ'ըլլան։ Թէ որ գոհ ես կեցած տեղէդ՝ փայտը առատ ըլլալուն համար, գիտցիր որ ես աւելի սիրով կը կենամ Իտալիա, ուր որ հացը շատ է․ վասն զի ինչ օգուտ է փայտին շատութիւնը փուռ վառելու համար, երբոր ցորեն չըլլայ ջաղացքը խրկելու։ Իրաւ՝ աղէկ բան է փայտ ունենալը ձմեռուան համար, բայց աւելի լաւ է ձմեռուան ու ամառուան համար ցորեն ունենալ․ վասն զի ծերերուն տաքնալու համար փայտը պակսելով՝ սով չըլլար, բայց տղոց հացը պակսելով՝ կ'ըլլայ։ Կ'ըսես որ աս երկիրը շատ ջուր կայ պաղ,

ականակիտ ու այնչափ առատ՝ որ տանդ մէջ ալ աղբիւր ունիս։ Ամէն բնաբանները կ՚ըսեն՝ որ ուր որ շատ ջուր կայ, առողջութիւնը պակաս կ՚ըլլայ. ու զարմանք չէ, վասն զի զով տեղուանք՝ մարդիկ վատառողջ կ՚ըլլան։ Ոսկեղէն դարուն առենն որ ըլլայինք՝ երբոր մարդիկ գինւոյն ինչ ըլլալը չէին գիտեր, ու ամենքը ջուր կը խմէին, ատ տեղը հոս տեղէն անհամեմատ լաւ կ՚ըլլար. վասն զի որչափ որ անարգ բան է գինովնալը, այնչափ օգտակար ու գովելի է ջուր խմելը։ Բայց գիտես որ իմ պարտիզիս մէջ եղած աղբիւրը պատճառ եղաւ ամառուան մը մէջ տընէս եօթը հոգի մեռնելու. ու թէ որ ճամբայ մը բացած չըլլայի լճացած ջուրերը դուրս վազցնելու, ամենքս ալ ընտանեօք կը մեռնէինք։ Ուստի նայէ որ առողջութիւնդ պահես, քան թէ ատ տե-

ղի զովութիւնը վայելես․ վասն զի բախտաւոր անիկայ է, որուն մարմինը առողջ, ու սիրտն ալ հանդարտ է։ Գովէ երկիրդ որչափ որ կ'ուզես, վայելէ ուզածիդ չափ ատոր զովութիւնը, կուշտ մը խմէ առ տեղի ջրէն, բարեկամներուդ ալ գրէ ինչպէս օգտակար ըլլալը մարմնոյ ծակտիքը բանալու․ բայց գիտցիր ստոյգ որ Հռոմէն շատ աւելի ստակ կ'ելլէ Կրետէի գինի գնելու, քան թէ քու կեցած կողղիէդ տակառներով ջուր կրելու։

Կը գրես որ հոտ տեղը պտուղը խիստ առատ է, ուտելով չես կըշտանար։ Պտուղը ես ալ կ'ախորժիմ․ բայց աւելի գոհ կ'ըլլամ տեսնելով զանոնք քան թէ ուտելով․ վասն զի ամառը շատ օգտակար բան մը չէն։ Ոկտաւիոս բարեյիշատակ ինքնակալը տեսնելով որ ամառը Հռովմայ օդը վատառողջ է, հրամմեց ծանր պա-

տիժ սպառնալով՝ որ Սալոնէն պըր-
տուղ չըերեն. ու զարմանք բան,
հիւանդութիւն չմնաց Հռոմ, բը-
ժիշկները ինքիրեննուն ելան գա-
ցին անկէց. վասն զի ուր որ բժիշ-
կը չհարուստնար, յայտնի է որ
ժողովուրդը հոն առողջ է։ Կը
գրես ալ որ հոտ տեղը խեղկա-
տակներ ծաղրածուներ շատ կան,
ծիծաղելու խաղեր կ'ընեն. Ատոնց
խաղերէն այնչափ պէտք է խոր-
շիս, որչափ խարդախ ու խաբե-
բայ մարդկանցմէ. վասն զի ատոնք
ալ ատոնց պէս ստակդ կ'ուտեն։
Կը գրես որ հոտ տեղը շատ այգի-
ներ կան ու ծաղկահոտ գինիներ
կը բերեն։ Գինւոյ առատութիւ-
նը գինովները կը շատցընէ. գի-
տես որ քրոջս աղջիկը Տոպինան
հօրեղբօրս Գետուլիոսին հարս ը-
րած օրերնիս, թէ՛ և մէկ այգի
մը միայն ունէր 'ի Սալոն, բայց
այնչափ գինի հանեց անկէ՝ որ բո-

լոր ընտանիքը ու հարսնիք եկող-ները գինովցան։ Լաւով կ՚ըսեմ որ հին ատենը պատերազմի աստուա-ծը Արէս ամենէն պատուաւոր աստուածն էր 'ի Հռոմ, իսկ հի-մայ գինւոյ աստուածը Բաքոս՝ ա-մեն աստուածներէն աւելի պա-տիւ կընդունի. վասն զի հիմայ գինետուններու մէջ խաղի ու խմելու կ՚անցընեն Հռոմայեցիք ան ատենը որ հիները արիւնեան դաշտին մէջ զէնքով խաղալու կ՚անցընէին։ Տիտոս Լիւիոս իր պատմութեանը մէջ կ՚ըսէ որ Ալ-պեան լերանց անդիի Գաղղիացիք երբոր լսեցին Իտալիա այգիներ տնկուիլը, վազեցին եկան առնե-լու անիկայ. անանկ որ այգիները տնկուած որ չըլլային, Գաղղիա-ցիք չէին գար ան գեղեցիկ երկի-րը աւըրըշտըկելու։ Հին Հռոմայե-ցիք՝ որ խելքով ամեն չարեաց դի-մացը կ՚առնէին, երբոր իմացան

գինւոյ համար Իտալիոյ ածուխը, հրամայեցին որ Հռովմայ ինքնակալութեանը մէջ որչափ որ այգի կար՝ բոլորն ալ խլեն հանեն. ու զարմանալի բան, պատերազմէն ետքը գաղղիացի մը չմնաց Իտալիա, գիտնալով որ այգիները վերցուեր էին։

Կը գրես որ հոտ տեղը շատ ազնիւ պատանիներ կան ու պատուաւոր ազատորդիներ, որոնց հետ կը կենցաղավարիս ու ատենդ զուարճութեամբ կ'անցընես։ Թէ որ ատանկ է, շատ պարապորդ մարդիկ կան հոտ տեղը. վասն զի ծեր զինուորներուն, որոնց կեանքը պատերազմի մէջ մաշեր է, անոնց միայն ատեննին է հանգչելու, ու ժամանակնին խօսակցութեամբ անցընելու։ Կը գրես ալ որ հոտ տեղը շատ գեղեցիկ կնկտիք կան, մարմիննին առողջ, ու կերպերնին սիրելի։ Շատ գեղեցիկ կնիկներ

եղած տեղը, պէտք է որ շատ տըժ-
գոհ ամուսիններ ալ ըլլան. վասն
զի կնիկ մը գեղեցկութեան հետ
խոհեմութիւն ալ որ չունենայ, զինքը
վտանգի մէջ կը դնէ, երիկն ալ
մտմտուքի: Կը գրես որ հոտ տեղը
վհուկ կնիկներ ալ կան՝ որ տղաքը
կ՚առողջացընեն: Երանի՜ թէ տը-
ղաքը չառողջանային, ու ատ կնիկ-
ները, ալ չըլլային. վասն զի ըրած
օգուտնին բան մը չէ ըրած փնաս-
նուն առջին: Տորկուատոս Լայեր-
տիոս մօրեղբայրս դստրիկ մը ու-
նէր փափուկ ու սիրուն, մէկ հա-
տիկ ժառանգ իր ստացուածոցը.
օր մը մանկիկը լալէն դադրեցը-
նելու համար՝ ծիծմայրը դիւթեր
էր զինքը, ու անանկ քնացուցեր՝
որ ալ չարթընցաւ մեռաւ. ան-
մեղ մանկան արցունքը դադրե-
ցաւ, բայց ցաւագին մօրն արցուն-
քը սկսաւ: Կալիգուլա, որ բարւոյ
Գերմանոսին որդին էր, Հռոմայ

չորրորդ ինքնակալը ու առաջին բռնաւորը, սովորութիւն ըլլալով 'ի Հռոմ ջերմը անցընելու ու տըղաքը ըռընտցընելու համար կախարդական գիրեր տալ, հրովարտակ հանեց որ երիկ կամ կնիկ մարդ ասանկ բան մը որ ընէ ըսպաննուի. իսկ ով որ գնէ կամ Հռոմ խօթէ, ծեծ ուտելէն ետքը աքսորուի ալ Հռոմ քաղքէն։ Փրոնտոն քու ձեռասունդ պատմեց որ սիրուն ու առողջ զաւակ մը ունեցեր ես, ատոր վրայ կ'ուրախանամ. բայց սամեցի ծիծմայր մը բռներ ես զաւկիդ, որ անուանի վհուկ մըն է եղեր։ Անմահ դից համար ըլլայ, Տետալէ, կ'աղաչեմ զքեզ այն սիրոյն համար որ ունիմ վրադ, հանէ աս կնիկը տնէդ, մի՛ թողուր որ աս անզգամ կնիկը օր մը տանդ մէջ հաց ուտէ. վասն զի դիւթութիւնք մնած զաւակ մը կամ քիչ կ'ապրի, կամ

դժբախտ կ'ըլլայ։ Հռոմայեցիներէն ոմանց վրայ շատ կը զարմանամ որ կը թողուն, մանաւանդ թէ կ'ուզեն որ զաւկըներին դիւրութեամբ բժշկուի. վասն զի ես չեմ տարակուսիր որ աստուածներուն կամքը հիւընդցած մարդը՝ դիւրութեամբ չկրնար ըռողջնալ։ Կամ տկար կազմուածք ունենալնէն է տղոց հիւանդութիւնը, և կամ աստուածներուն ուզելէն որ չապրին. թէ որ իրենց տկար կազմուածքէն է, պէտք է որ հայրերնին բժիշկ կանչէ՝ որ բնական դեղերով ըռողջցընեն. իսկ թէ որ աստուածներուն անանկ ուզելէն է, պէտք է որ հայրերնին զոհերով հաշտեցընէ իրեն հետ աստուածները. թէ չէ, դեղերով ըռողջնալու բան չէ անոնց հիւանդութիւնը։ Աս բանիս վրայ երկան խօսելուս չզարմանաս, վասն զի կ'ուզեմ համոզել

զքեզ՝ որ զաւկըներդ պահես վը-հուկներէն. աղէկ կաթը այնչափ չօգտեր տղու մը, որչափ որ դիւ-թութիւնը կը վնասէ իրեն։

Ասոնք գրեցի քեզի, նախ՝ ի սի-րոյս շարժեալ, որ ունիմ վրադ. և երկրորդ՝ յիշելով որ ինչպէս ծե-րակուտին խորհրդարանը շատ ան-գամ կ'ըսէիր ինծի խիստ փափա-քելդ որ զաւակ մը ունենաս։ Հի-մայ որ այնչափ քու փափաքանօքդ ու Պետուսա կնկանդ արցունքովը ունեցար ատ զաւակը, չեմ ուզեր որ դիւթութիւններով աստուած-ները սրդողցընես, ու զաւկընիդ կորսնցընէք։ Պատուոյս վրայ կ'երդնում՝ որ երբոր հայրերը աստուածոց հետ աղէկ ըլլան, զաւկընին վհուկներու կարօտ չեն։ Շատ բաներ ունէի քեզի գրելու, որոնց մէկ քանին քու ձեռատուն Փրոնտոնիդ յանձնեցի որ ըսէ քե-զի, անոր համար չեմ գրեր թըղ-

Թիս մէջը։ Զզարմանաս ատոր վը-
րայ, վասն զի Թուղթ ըսած ա-
նանկ վտանգաւոր բան է՝ որ խո-
հեմ մարդը ինչ որ Հռոմայ հրա-
պարակին մէջ կրնայ զուրցել, ան-
կէց աւելին չիգրեր Թղթի մէջ,
որչափ ալ ամրափակ կնքած ըլ-
լայ։ Ներէ ինծի, Տէտալէ, որ ու-
զածիդ պէս չեմ գրեր. վասն զի
շատ բան պէտք էր քեզի որ գիտ-
նայիր, բայց ես չեմ վստահիր
Թղթի վրայ դնելու։

Ինծի համար ինչ գրեմ, չեմ
գիտեր. ոտնացաւս միշտ կը տան-
ջէ զիս. ա՛լ գէշը ան է որ որչափ
տարիքս առնեմ՝ այնչափ առող-
ջութիւնս կը քիչնայ. հին անէծք
մըն է մարդուս վրայ՝ որ մենք ըզ-
մեզ աւելի ապահով կարծած ա-
տեննիս, աւելի ծանր նեղութիւն
կ'ունենանք։ Թութակն որ ինծի
խրկեր էիր, Փաւստինաս յափըշ-
տակեց իրեն առաւ. ինչպէս ալ

աղէկ կը խօսի ։ Կնիկները զմարդը կը լուեցընեն , անասուններուն խօսել կու տան ։ Թէ՛ վրադ ունեցած սիրոյս , Թէ՛ քեզի ունեցած պարտըկանութեանս , և Թէ իմ սովորութեանս նայելով , քեզի խըրկածս քիչ է , վասն զի երկու ձի միայն կը խրկեմ Մաւրիտանիայէն եկած , տասուերկու ալ Թուր Աղեքսանդրիա շինած ։ Քու ձեռասուն Փրոնտոնիդ ալ , ինծի աղէկ լուր բերելուն համար , պաշտօն մը տուի 'ի Կիլիկիա , որ իրեն կը պտղաբերէ քան հազար սեստերտ ։ Փաւստինան ըսաւ որ Պետրուսա կնոջդ իր կողմանէ սնտուկ մը լեցուն Պաղեստինու հոտաւէտ խունկերէն խըրկեմ, սնտուկ մըն ալ հագուստ ։ Ինծի կ'երեւնայ որ քիչ բան չէ , որովհետև կանայք իրենց քսակէն դժուարաւ ծախք կ'ընեն , ուրիշի քսակէն կ'ուզեն առատաձեռնել ։

Հզօր դիք զքեզ պաշտպանեն, զիս ալ դժբախտութենէ պահեն. կը խնդրեմ իրենցմէ որ քեզի, ինծի, Փաւստինայիս ու Պետրոսայիդ շընորհեն որ մէկտեղ ողջ առողջ տարինք 'ի Հռոմ. վասն զի մարդուս սիրտը գոհ չէ, երբոր իր բարեկամը չտեսնար: Մարկոս 'ի Մօնթէչէլլոյ իր ձեռքովը կը գրէ քեզի:

ԺԷ

ՆՈՐԻՆ՝ ԱՌ ԵՊԵՍԿՈՊՈՍ ԻՐ ՔԵՌՈՐԴԻՆ ԳՐԱԾ ԹՈՒՂԹԸ

Մարկոս ինքնակալ Հռոմայ, առաջին հիւպատոս, տրիբուն ժողովրդեան, և քրմապետ, Եպեսկոպոսի իր քեռորդւոյն ողջոյն։

Նոյեմբերի քսանուիննին՝ Աննիոս Վերոս հօրեղբօրորդիդ եկաւ, բոլոր ազգատոհմնիս ուրախացուց իր գալովը ու յունաստանէն բերած լուրերովը։ Ամենուն հետ խօսեցաւ, իրենց զաւկըներնուն ու բարեկամացը վրայ տեղեկութիւն տուաւ։ Ետքը ինքն ու ես մէկդի քաշուեցանք, քու մէկ թուղթդ տուաւ ինծի, որ բոլորովին հակառակն է ուրիշներուն

n, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-google

յունաստանի վրայ գրածներուն։ Դուն ինծի կը գրես որ ստակ խըրկեմ քեզի՝ ուսմունքդ շարունակելու համար, ուրիշները կը գրեն որ օր օրի վրայ թեթեւութիւններդ կ՚աւելցրնես, ու աշխարհային բաներու մէջ կ՚ընկղմիս։ Դուն իմ մարմինս ու արիւնս ես, իմ քեռորդիս ես, իմ աշակերտս եղած ես. դուն աղէկ որ ըլլայիր, զքեզ զաւկի տեղ կը դրնէի. բայց դիք չեն ուզեր որ և ոչ քեռորդիս ըլլաս, և ոչ զքեզ որդի կոչեմ, քանի որ ատ թեթեւութեանցդ մէջ կը տեւես. վասն զի մարդս պէտք չէ գէշերու հետ ազգականութիւն ունենայ։ Չեմ կըրնար ուրանալ որ զքեզ սրտանց սիրելուս համար՝ աղիքս չգալարին քու կործանմանդ վրայ։ Գիտցիր որ թուղթդ կարդացած ատենս, իմանալով որ Ճամբէ դուրս ելեր ես, արցունք թափեցի. բայց

իմաստուն ու զգաստ մարդիկ թէ և ցաւ զգան ասանկ բաներ լսելով՝ այսու ամենայնիւ կ'ուզեն լըսել, ձայնը ընելու համար։ Գիտեմ որ չես կրնար գիտնալ, բայց լսած կ'ըլլաս, որ խեղճ մայրդ Աննիա Միլենա, որ իմ քոյրս էր, դեռահաս մեռաւ՝ հազիւ տասնըութը տարուան էր. դուն անոր մեռած ատենը չորս ժամուան տըղայ էիր. դուն առտըուանց ծնար, ինքը կէսօրը մեռաւ, զաւկին կեանքը սկսած ատենը՝ մօրը կեանքը լմնցաւ։ Դուն քու մայրդ կորսընցուցիր, ես իմ քոյրս՝ որուն նըմանը թերևս ուրիշ մը չկայ Հռոմայ մէջ. վասն զի իմաստուն ու զգաստ էր, խոհեմ, պարկեշտ ու գեղեցիկ, որ թշուառաբար Հռոմայեցի կանանց վրայ քիչ կը գըտնուի։ Քոյրս ըլլալէն 'ի զատ՝ ես զինքը պահած ու հարս ըրած ըլլալովս, խիստ կը սիրէի զինքը. եր-

բոր ինքը մեռաւ հոս 'ի Հռոմ, ես 'ի Հռոդոս ճարտասանութե̃ դաս կու տայի․ ամեն ունեցածս ճարտասանութեան դաս տալէն էր։ Երբոր այն տխուր լուրը առի որ Աննիա Միլենա քոյրս մեռեր էր, ամեն ուրախութիւն գնաց սըրտէս, անանկ նեղութիւն մը եկաւ վրաս՝ որ բոլոր անդամներս դողալ սկսան, աչուըներէս անդադար արցունք կը վազէր, ախուվախ ընելէս հեղձամղձուկ կ'ըլլայի, հազար հառաչանք կելլէր սրտէս, ու տրտմութիւնը սրտիս մէջ իր ամեն ուժը թափելով՝ անանկ եղայ որ ամենէն ուրախ ընկերութիւնը ինծի վիշտ էր, միակութիւնը միայն զիս կը մխիթարէր։ Չեմ կրնար բացատրել որ ինչ ցաւ եղաւ ինծի Միլենա քրոջս մահը․ քունիս մէջ՝ զինքը երազ կը տեսնէի, արթուն ատենս՝ իրեն յիշատակը միշտ աչքիս դիմացն

էր. յիշելով իր կենդանութիւնը՝ կը վշտանայի որ ինչպէս մեռաւ։ Կեանքս ինծի դառն էր, սիրով կ'ուզէի գերեզման երթալ. վասն զի ով որ սրտանց կը ցաւի ուրիշի մահուանը վրայ, կը տըրտմի իր կենացը վրայ։

Միտքս բերելով որ քոյրս իր կենդանութեանը ատեն՝ ինչպէս զիս կը սիրէր, ես ալ ինչպէս զինքը կը սիրէի, ու ինչպէս իմ սէրս իրեն ցուցուցի մեռած ատենը, մըտածեցի որ ուրիշ բան մը չէի կըրնար ընել իրեն անանկ հաճոյական՝ ինչպէս մեծցընել իր պըզտըտիկ թողուցած զաւակը. վասն զի մայր մը մեռնելու ատեն մանր զաւակներ որք ձգելէն մեծ ցաւ չկրնար ունենալ։ Քոյրս մեռածին պէս Հռոմ եկայ, ու զքեզ Կապուա խրկեցի սնուցանելու, ուր երկու տարի կաթնասուն եղար իմ աչւըներուս գնովը. վասն զի

ինչ որ կը վաստըկէի Ճարտասա-
նութեան դաս տալով 'ի Հռոդոս,
հազիւ կը բաւէր ամեն օրուան
ծախուցս. անոր համար գիշեր-
ներն ալ քանի մը ժամ դաս կու
տայի, ու անկէց վաստըկածս կու
տայի ծիծմօրդ. անանկ որ դուն
իմ կենացս գինն ես: Երբոր կա-
թէն կորուեցար, Բրիտըրոն քա-
ղաքը խրկեցի զքեզ Լուկիոս Վա-
լերիոս բարեկամիս, որուն քովը
կեցար ինչուան հինգ տարուան
որ եղար. հոն թէ՛ քեզի համար
և թէ՛ իրեն կը վճարէի. վասն զի
խիստ աղքատ էր ու շատախօս,
անանկ որ ամենքը կը ձանձրացը-
նէր. ասանկներուն պիտոր վճա-
րես որ լռեն, ինչպէս իմաստուն-
ներուն որ խօսին:

Հինգ տարուան որ եղար, խըր-
կեցի զքեզ 'ի Տերինդոն Կամպա-
նիոյ քաղքըներուն մէկը. հոն
վարժապետ մը կար Եմիլիոս Տոր-

կուատոս անունով, որ տղոց վարպետութիւն կ'ընէր։ Քեզի իրեք տարի կարդալ գրել սորվեցընելու համար՝ իր մէկ որդին ինծի տուաւ որ չորս տարի յունարէն դաս տամ իրեն. անանկ որ՝ չէի կրնար քեզի կրթութիւն ու առաքինութիւն վաստըկցընել, առանց ես աշխատելու։ Երբոր ութը տարուան եղար, ու աղէկ կարդալ ու գրել գիտէիր, խրկեցի զքեզ 'ի Տարենտոն ուսմունք ընելու. հոն ալ ես տեսայ ծախքդ չորս տարի, առատ վճարելով վարպետներուդ. վասն զի դժբախտաբար հիմայ մէկը չգտնուիր՝ որ առանց ստկի բան սորվեցընէ։ Լալով կ'ըսեմ որ Կուինտոս Կինկիննատոսին ատենէն ինչուան 'ի Կիննա ու Կատուլոս՝ իմաստասիրութեան վարժապետները ամենևին վճարք չէին առներ մէկէն՝ դաս տալու համար. իրենց վարձքը սըր-

բազան ծերակոյտը կու տար, ու չէր թողուր որ մէկը ստակ չունենալուն համար զրկուի սորվելէն։ Վասն զի ան ատեններն ով որ կ՚ուզէր առաքինութիւն ու գիտութիւն սորվիլ, պէտք եղած ծախքը տէրութիւնը կը հոգար։ Մեր առջիններն որ ամեն բանի մէջ կարգաւորեալ էին, չէ թէ միայն պաշտօնները կարգով կանոնով կը բաժնէին, այլ ծախքը ընելու ալ կարգ կանոն ունէին. վասն զի հասարակաց բարիքը՝ հասարակաց գանձէն կը վճարէին։ Նախ՝ քուրմերուն ապրուստը. երկրորդ ուսմանց վարժապետներուն. երրորդ՝ այրիներուն ու որբերուն. չորրորդ՝ օտար ասպետներուն, որոնք ինքնակամ Հռոմայեցի կը գրուէին. Հինգերորդ՝ ծեր զինուորներուն, որոնք որ երսունըվեց տարի պատերազմի մէջ ծառայեր էին. վասն զի ասոնք իրենց

պատուովը իրենց տունը դառնալով, տէրութենէ ունէին իրենց ապրուստը:

Տասը տարիէն ետքը՝ ես անձամբ եկայ 'ի Տարենտոն, ու ըղքեզ Հռոմ բերի, հոս քեզի ճարտասանութեան՝ տրամաբանութե՝ մաթեմաթիգայի ու աստղաբաշխութեան դաս տուի. իմ տունս պահելով զքեզ ինծի ընկեր, ինծի հետ կերակուրդ կ'ուտէիր, իմ անկողնիս մէջ կը քնանայիր, զքեզ սրտիս ու հոգւոյս մէջը կը պահէի, զոր աւելի պիտոր սեպես քան թէ քեզի տունս ու ամեն բան տալս. վասն զի այն է ճշմարիտ բարերարութիւն, որ առանց շահու մը ակնկալութիւն ունենալու կ'ընէ մարդս: Ասանկ ալ կեցար հետս 'ի Լաւրենտոն՝ 'ի Հռոդոս՝ 'ի Նէապոլիս և 'ի Կապուա, ինչուան որ աստուածները զիս Հըռոմայ ինքնակալ ըրին. ան ատե.

նը մտածեցի խրկել զքեզ, ինչպէս որ խրկեցի, 'ի Յունաստան՝ որպէս զի յունարէն սորվիս, ու վարժիս ընելու ինչ որ ճշմարիտ իմաստասիրութիւնը կը սորվեցընէ։ Վասն զի ճշմարիտ ու առաքինի իմաստասէրը պէտք է իր գործքովը հաստատէ, ինչ որ բերնով կը քարոզէ. այնչափ պարսաւելի չէ անարգ մարդ մը՝ որ ինքը զինքը խելացիի տեղ կը դնէ, ու կ'ուզէ որ ուրիշներն ալ զինքը առաքինի մարդու տեղ դնեն, ինչպէս ան որ շատ կը խօսի ու քիչ կը գործէ, վասն զի աղէկ խօսող ու անիրաւութիւն ընող մարդը, կ'աւրէ հասարակապետութիւնը, ու ետքը ետքը կը կործանէ։

Երբոր զքեզ Հռոմէն հանեցի ու Յունաստան խրկեցի, զքեզ ընկերութենէս հեռացընելու համար չըրի, որպէս զի աղքատութեանս համը առած ըլլալով՝ յա-

ջողութեանս համը չառնես, այլ վախցայ որ կտրիճ առողջ ու ազատ ըլլալովդ՝ չըլլայ թէ արքունեացս մէջ աւրուիս. կարծեցի որ դուն ալ զիս անանկ կը սիրես, ինչպէս որ ես զքեզ կը սիրեմ՝ քեռորդիս ըլլալովդ. վասն զի թագաւորներն որ դեռահասակ բարեկամներ կ'ուզեն քովերնին, խոհեմութիւն չէն ըներ, ու անոնց թեթև ըլլալուն պատճառ կու տան։

Պատմեցի քեզի ինչ որ ես քեզի ըրի. հիմայ կ'ուզեմ ըսել ինչ որ ամէնն ալ գիտեն որ դուն ըրիր ու կ'ընես 'ի Ցունաստան։ Միտքդ դնելով որ գեղեցիկ կտրիճ մըն ես՝ ամէն ուսմունքդ թողուցեր, ու արհամարհելով իմ խրատներս՝ թեթև պատանեաց հետ մէկ եղած, ինչ ստակ որ քեզի կը խրըկեմ գրեանք գնելու՝ խաղի ու մոլութիւններու կը մըսխես եղեր։ Թէպէտ և ըրածդ՝ քեզի վնաս է,

բայց ինծի ցաւ կու տայ. վասն զի հասարակօրէն տղայ մը որ գէշ կ'ելլէ, զինքը նայողները կը մեղադրուին: Չեմ ցաւիր որ քեզ սահեցի, քեզի կարդալ և ուսմունք սորվեցընել տուի, զքեզ տունս ու իմ անկողինս առի. չեմ ցաւիր որ քեզի համար այնչափ ծախք ըրի, այլ իրաւցընէ կը ցաւիմ որ դուն կ'ըլլաս պատճառ որ դադրիմ քեզի բարիք ընելէն. վասն զի առատ Թագաւորները բանէ մը անանկ չեն վշտանար, ինչպէս իրենց բարերարութեանը արժանի մարդ չգտնելէն: Ըսին ինծի՝ ինչ առողջ ու գեղեցիկ ես եղեր, բայց բնութեան տուած սա ձիրքերովդ անանկ հպարտացեր ես՝ որ անոնք վայելելու համար իմաստասիրութիւնը մէկդի ձգեր ես: Աս բանը շատ վշտացուց զիս. վասն զի մարդոյ գեղեցկութիւնը՝ թէ շուտ թէ ուշ՝ կը կորսուի գերեզմանին

մէջ. բայց առաքինութիւնն ու գիտութիւնը անմահ կ'ընեն մարդուս յիշատակը։ Ոչ դիք հրամմեցին, և ոչ ակադեմիաները կ'ուզեն որ մարդս իմաստասէր ըլլալու համար կայտառ դէմք ու փայլուն մարմին ունենայ. Ճշմարիտ իմաստասիրին աչուըները խորունկ՝ ինքուինները այրած՝ գլուխը ճաղատ՝ ծնօտները ներս քաշուած՝ երեսները դեղնած՝ մարմինը տըկար ու ցամաք՝ ոտուըները բոպիկ՝ հագուստը հին կ'ըլլայ. քիչ կուտէ, քիչ կը քնանայ, վերջապէս սպարտացիի մը պէս կ'ապրի, ու յոյնի մը պէս կը խօսի։ Քաջ զօրավարի մը նշանը սպիքն են, ու քաջ իմաստասիրին նշանը խըստակրօն կեանք՝ վասն զի այնչափ պէտք է ցաւի իմաստուն մը անկիրթ ըսուելէն, որչափ որ զօրավար մը վախկոտ ըսուելէն։ Իմաստասէր եղօղը պէտք է որ իր նախ-

նեացը հնութիւնները սորվի, խո-
րունկ բաներ գրէ յետնոց հա-
մար, ճշմարիտ վարդապետութի̃
սորվեցընէ կենդանի եղողներուն,
գիտնայ աստղերուն շարժմունքը,
տարերաց փոփոխմունքը ։ Բայց
գիտնաս Եպեսիպպոս որ՝ ոչ ոք, ոչ
'ի Հռոմ և ոչ 'ի Յունաստան, աս
բաները սորվեցաւ՝ առանց ան-
զբաղ միտք ունենալու ու առանց
մարմնոյ փափկութիւնները մէկ-
դի ձգելու ։ Անասնոց ազգակից
ենք մարմնով, իսկ հոգւով ազգա-
կից ենք աստուածներուն. մարմնոյ
անասնականութենէն որ հեռանինք,
մեզմէ վար կ'ըլլանք. մեր հոգւոյն
որ հեռանինք, մեզմէ վեր կ'ըլլանք.
վասն զի զգայականութիւնը զմեզ
անասուններէն վար կընայ ընել,
իսկ բանականութիւնը՝ մարդիկ-
ներէն վեր ։ Մարդս 'ի բնութենէ
կը բաղձայ վեր ելլել քան թէ
վար իջնալ, ժողվել քան թէ ցր-

րուել, հրամմել քան թէ հնազանդիլ. թէ որ աս ասանկ է ինչո՞ւ մոլութիւններով նուաստացընենք զմեզ քան զանասունները, երբոր կրնանք առաքինութիւններով մարդկանցմէ վեր ըլլալ։ Ան բաներուն մէջ, որոնցմով մարդս կրնայ պարծիլ, ամենէն դիւրաբեկը՝ ամենէն դիւրաւ աւրուողը՝ առողջութիւնն ու գեղեցկութիւնն է, որոնցմով կը հպարտանանք։ Ինծի կ'երևնայ որ առողջութեան ու գեղեցկութեան վրայ պարծիլը՝ երազի մէջ հարուստ ու իշխան ըլլալու պէս է, որ մարդ արթընցածին պէս կ'իմանայ որ աղքատ ու անկարող է։ Իրաւցընէ ասանկ ըլլալը իմանալու համար՝ երևակայէ դեռահասակ կտրիճ մը, գլուխ չափաւոր, մազերը դեղին, ճակատը լայն, աչւըները սև, ծնօտները ճերմակ, քիթը սուր, շրթունքը կարմիր, մօրուքը երկու դին

ճղքուած, դէմքը զուարթ, վիզը
կլօր, մարմինը առողջ ու համե-
մատ անդամներով, անանկ որ ա-
մէն տեսնողին աչքը կը պարարի,
ու սիրտը կը սիրէ զինքը։ Թէ որ
ատ կորիճը ատանկ աղւոր ու ա-
ռողջ երկան ատեն տեւէր իր գե-
ղեցկութեանը մէջ, պէտք էր բաղ-
ձալ գեղեցկութեան ու պահել-
վան զի թէ որ անասնոց վրայ ալ՝
շէնքերու վրայ ալ՝ կը սիրենք գե-
ղեցկութիւնը, բնաւոր բան է որ
մեր վրայ ալ բաղձանք ունենալ։
Բայց ատ գեղածաղիկ հասակը
ծաղկաւէտ ծառի մը պէս է, որ
երէկ առողջ գեղեցիկ ու ամբողջ
կեցած էր՝ առանց վախի մը որ իր
գեղեցկութիւնը կորսնցընէ, յան-
կարծ տապախառն խորշակ մը տա-
ռապանաց կայրէ զանիկայ, թըշ-
նամւոյ կացին մը կը կտրէ, ան-
կարծելի պատահարաց մեղունե-
րը կը ցամքեցընեն, կարճութեան

կենաց որդը կը կրծէ, ու մահուան փտութիւնը զէնքը կը կործանէ։ Ո՛վ կեանք մարդկային, միշտ թըրշուառ. երկնից աստեղատուննե՞րը անողորմ լսեմ, թէ զքե՞զ դըժբախտ. վասն զի անոնք ասանկ ուզելով, ու դուն դէմ չկենալով անոնց, քունիդ մէջ զուարճութիւն կու տան քեզի, արթընցած ատենդ տառապանք. նեղութիւնները քաշել կու տան քեզի, հանգիստը հեռուանց կը ցուցընեն. ձախորդութիւնը փորձել կու տան, յաջողութիւնը տեսնալ միայն. կեանքը չափով կու տան, մահը առանց չափի։

Զար ու ախտաւոր մարդիկ կ՚ըսեն որ խիստ զուարճալի է իրենց զբօսանաց ու հեշտութեանց մէջ ապրիլը. բայց ես երդում կ՚ընեմ որ իրենց մոլութիւններովը զուարճացողներուն մէկը չէ եղած, որ ետքը անոնցմէ մեծագոյն վիշտ

ունեցած չըլլայ. կ'ուզէի որ աչ-ւըննին բացուէր, ու տեսնէին որ ինչ պատրանաց մէջ են: Հեշտութիւնները ախորժելի ըլլալով մեր մարմնոյն՝ կը խաբեն զմեզ որ մեզի հետ պիտոր կենան, բայց կանցնին կ'երթան, ու կը թողուն հիւանդութիւն ու տառապանք՝ որոնք հոգինիս կը մաշեն:

Եպեսիպպէ, կը զարմանամ որ ինչպէս չես մտածեր քու գեղեցկութեանդ ինչ ըլլալիքը, տեսնելով ուրիշիններունը գերեզմանին մէջ ինչ ըլլալը: Քանի որ ծառերը պարտիզին մէջն են, տերեւներնուն ու պտուղներնուն զանազանութ̃էն կը ճանչցուի իրենց տարբերութիւնը. կաղնին տերեւներէն, արմաւենին պտղէն, որթը ողկոյզներէն. բայց երբոր արմատնին կը չորնայ, պտուղնին կը քաղուի, տերեւնին կը թափի, ու կը կտրուին՝ կրակը կը ձգուին՝ մոխիր

կ՚ըլլան, կը հարցընեմ որ ո՞վ կըր-
նայ ճանչնալ ի՛ր մոխիրը ի՛ր ծա-
ռինն է: Ասանկ ալ մենք ենք. քա-
նի որ կ՚ապրինք՝ մէկը իր տերև-
ներէն այսինքն խօսքերէն կը ճանչ-
ցուի, մէկը իր պտուղներէն այս-
ինքն բարերարութիւններէն, մէ-
կը իր կեղևէն այսինքն հարստու-
թենէն, մէկը իր ծաղկէն այսինքն
գեղեցկութենէն, մէկը պզտիկու-
թենէն ինչպէս գաճաճը, մէկը
մեծութէ՟ն ինչպէս հսկայն. բայց
միայն մէկ բանի մը մէջ տարբե-
րութիւն չունինք, այսինքն որ ա-
մենքս ալ դէպ՚ի գերեզման կ՚եր-
թանք միշտ առանց կենալու: Հի-
մայ կը հարցընեմ. երբոր մահը ա-
մենքս ալ վերցընէ աշխարհքէս ու
գերեզմանին մէջ փտտեցընէ, ի՞նչ
տարբերութիւն պիտոր ունենայ
գեղեցիկը տգեղէն: Չեմ ուզեր
ասով քու մահդ գուշակել. վասն
զի մոլութեանց մէջ ընկղմած՝ չես

ուզեր մահուան անունը լսել. բայց ես միայն կ՚ըսեմ քեզի, թէ՛ և ծանր գայ ականջիդ. ծնար մեռնելու համար, ու կ՚ապրիս մեռնելու համար. մէկը կը ծնանի, մէկալը կը մեռնի՝ անոր տեղ տալու համար. տղու մը ծնանելը՝ իր պապն ու հայրը գերեզմանն հրաւիրել է: Մէկը հարցընելու որ ըլլայ ինծի՝ թէ մահը ի՞նչ է, կ՚ըսեմ որ աս ողորմելի կեանքէն խալըսիլ է: Ամեն տեղ կարդացեր եմ, շատ անգամ տեսեր ալ եմ հիմակուան ատենս, ու կը մտածեմ որ ինչուան ետքն ալ ասանկ պիտոր ըլլայ. այսինքն երբոր մէկը իր կենաց քաղցրագոյն վայելքին մէջն է, մահը վրայ կը հասնի. երբոր աւելի կը սոսկայ մահուընէ, ան ատենը կեանքը կը կորսընցընէ: Ո՛վ դիք, չեմ գիտեր որ զձեզ անգո՞ւթ կոչեմ թէ գըթած՝ որ մեզի մարմին ու ոսկերք

կու տայ, պատիւ հարստութիւն զուարճութիւն, ու ամեն անասուններուն վրայ իշխանութիւն, բայց կենաց վախճանն ալ մէկ տեղ։ Զկրնալով ընել որչափ որ կ'ուզեմ, կը հարկաւորիմ ուզել որչափ որ կրնամ. ուստի թէ որ ուզածիս պէս կարենայի ուզել, աւելի կ'ուզէի օր մը ապահով կեանք ունենալ քան թէ հռոմայ ամեն հարստութիւնը։ Ի՞նչ օգուտ է աշխատիլ պատիւ ու հարըստութիւն ունենալու, երբոր ամեն օր կը պակսի կենացս մէկ օրը։

Բայց մեր առջի խօսքին դառնանք. դուն, Եպեսիպպէ, որ քու գեղեցկութեանդ համար՝ վրադ ատ մեծ համարմունքը ունիս. կ'ուզէի որ ըսէիր ինծի՝ թէ՛ քու և թէ՛ ուրիշ ազուոր կտրիճներու կողմանէ, կը մտածէ՞ք որ օր մը պիտոր ծեր ըլլաք։ Երբոր կը մը-

տածեմ որ քանի՛ քանի՛ բարեկամներս քիչ տարի առաջ գեղեցիկ կտրիճներ էին, ու հիմայ ծեր՝ նիհար՝ հիւանդ ու տգեղ կը տեսնամ զիրենք, ինծի կուգայ որ ան ատենը երազ կը տեսնէի, կամ թէ հիմակուան տեսածներս անոնք չեն։ Ի՞նչ սոսկալի բան. թէ որ մէկու մը միայն պատահէր՝ անհաւատալի կ'ըլլար, բայց ամենուն կը պատահի. քիչ ատենի մէջ՝ բերնին համեմատութիւնը կը փոխուի, դէմքին փայլունութիւնը կ'երթայ, երեսները կը կուընձմըտին, աչուըները կը պըղտորի՝ մշուշ կը տեսնայ, փղոսկրի պէս ճերմակ ակռաները կը սենան, արագընթաց ոտուըներուն կապ կը դնէ ոտնառութիւնը, սիրուն բազուկները կաթուածով կը խեղանան, ողորկ վիզը կը խորշոմի, շիփշիտակ հասակը կը կորանայ. վերջապէս ինքը զինքը չի ճանչնար թէ նոյն մա՞րդն է։

Քեզի կ'ըսեմ, Եպեսիպպէ, որ գեղեցկութեանդ վրայ կը պարծիս. պարծէ որչափ որ կրնաս, մեծ բանի տեղ դիր զքեզ գեղեցկութեանդ համար, բայց գիտցիր որ գեղեցկութիւնը ուրիշ բան չէ պատանեաց համար՝ բայց վարագոյր մը աչւընուն առջին, քար մը՝ ոտւընին առաջ զարնելու ու իյնալու, ձեռնակապ մը՝ գործքի հետ չըլլալու, դահիճ մը՝ իրենց սիրտը տանջելու, գող մը իրենց ժամանակին, վտանգ մը իրենց կենացը, պատճառ մը նախանձու, ու պղծութեան գրգիռ: Ու որովհետև ուսմունքդ ձեռքէ ձգեր ես՝ անկէց ետքը պարտական չէիր քեզի ստակ խրկելու, մանաւանդ քու ըրածներուդ համար. այսու ամենայնիւ՝ Ալլոս Վեգենոսին հետ երկու հազար սեստերս կը խրկեմ քեզի հագուստի համար: Բայց իրաւցընէ խիստ ապերախտ կ'ըլ-

լաս, թէ որ ըրած մեծ բարիքս չճանչնաս:

Հոս տեղի վրայ ուրիշ բան չունիմ գրելու քեզի, բայց միայն որ Աննա քոյրդ հարս եղաւ, ու գոհ եմ կ'ըսէ. բայց դիք չնորհեն որ այնպէս ըլլայ. վասն զի մարդիկ կրնան սորկով օգնել աղջիկներուն հարս ըլլալու, բայց գոհ ըլլալնին՝ դիք միայն կրնան ընել: Տօրինկա հօրեղբօրդ դուստրը Սպանիա գնաց. ստոյգ կ'ըսեմ որ քիչ հոգ չունեցայ իր վրան՝ իրեք օր Սալարեան ճամբուն մէջ պահւըտելէն 'ի վեր. վասն զի աղջիկ մը որ իր այգեկութը ատեննէն առաջ կ'ընէ, պէտք կ'ըլլայ որ պատերազմական մարդկանց հետ ըլլայ: Աննիոս Հռուփոս բարեկամդ ու ընկերդ՝ գիտցիր որ Պոնտոսի կղզւոյն քաղաքապետ գնաց ծերակուտին կողմանէ. թէ՛ և դեռահասակ է, բայց խոհեմութիւ-

նը արժանի կ'ընէ զինքը ատ պատուոյն ։ Յուսամ որ իրեն յանձնուած պաշտօնը աղէկ կատարէ․ վասն զի խիստ ծերերուն ու խոհեմ պատանեաց մէջ՝ աւելի կ'ընտրեմ պատանեաց խոհեմութիւնը քան թէ ծերոց ալիքը ։ Փաւստինոս քեզի բարև կ'ընէ․ ստոյգ գիտցիր որ քեզի համար շատ կը բարեխօսէ ինծի, ամեն օր գլուխս կուտէ որ հետդ չսրդողիմ, ըսելով որ խոհեմ մարդիկ պատանեաց թեթևութիւններուն պէտք չէ նային, ու ծեր չիկայ որ ամենայն մասամբ պատանի եղած չըլլայ ։ Աս նիւթիս վրայ ուրիշ բան չեմ գրեր քեզի, աս միայն կ'ըսեմ՝ դուն աղէկ որ ըլլաս, ես չեմ կրնար ուրանալ քեռորդիս, իմ ձեռասունս ու աշկերտս ըլլալդ ։ Թէ որ տեսնեմ քու զգաստանալդ, հետդ կը հաշտուիմ․ վասն զի իրար սիրողներուն սրտէն ու-

րիշ բան չկրնար բարկութիւնը դուրս ընել, բայց միայն իրենց յանցանքը ճանչնալն ու ուղղելը։ Աս բաները քեզի գրելուս պատճառը՝ Փաւստինային գլուխս ուտելը եղաւ՝ դիք ամէն վտանգէ պահեն զքեզ. խնդրէ իրենցմէ որ քու վարքդ կարենաս ուղղել։ Մարկոս ինքնակալ Հռոմայ իր ձեռքովը կը գրէ քեզի Աննիոսի Եպէսիպպոսի։

ԺԲ.

ՆՈՐԻՆ՝ ԱՌ ԿԻՆԿԻՆՆԱՏՈՍ ԻՐ ԲԱՐԵԿԱՄԸ ԳԸՐԱԾ ԹՈՒՂԹԸ, ՈՐ ԱՌԱՋ ՀՌՈՄԱՑԵՑԻ ԱՍՊԵՏ ԸԼԼԱԼՈՎ՝ ԵՏՔԸ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆ ԵՂԱԾ ԷՐ

Մարկոս Աւրելիոս Հռոմայ ինքնակալ, գահակից Աննիոսի Վերոսի իր եղբօրը, առ քեզ Կինկիննատոս զօրավար ողջոյն, ու ձախորդ բախտին դէմ զօրութիւն։

Պերեկինթայ մօրը մեծահանդէս տօնէն 'ի վեր մէկը չտեսայ տնէդ, և ոչ մէկ գիրդ առի. կը կասկածիմ որ կամ առողջութե՟դ վտանգ մը հասած ըլլայ, և կամ մեր բարեկամութի՟ւը մոռցեր ես։ Վասն զի մտերիմ բարեկամութիւնը՝ անընդհատ թղթակցութիւն ու այցելութիւն կ'ուզէ. առ-

կէց ետքը ծոյլ մի ըլլար, ու ա-
տանկ զմեզ մի մոռնար. եկուր որ
տեսնաս զմեզ, կամ գոնէ ստէպ
գրէ։ Վասն զի բարեկամաց սիրա-
լիր Թղթակցութիւնը իրար տես-
նելու բաղձանքը թէ բոլորովին
ալ չիլեցընէր՝ գէթ յոյսերնին կը
զօրացընէ։ Ըսես պիտոր որ Կա-
պուայի Հասարակապետութեան
այնչափ գործքերը ատեն չեն Թո-
ղուր Թուղթ գրելու. բայց ես ալ
կ'ըսեմ որ ոչ երբեք այնչափ զբա-
ղած կրնաս ըլլալ՝ որ զբաղմունքդ
օրինաւոր արգելք ըլլան բարե-
կամիդ հետ Թղթակցելու։ Վասն
զի ան ատենը միայն կրնանք ըսել
որ կ'ապրինք, երբոր աստուածոց
ծառայելու ու բարեկամաց հետ
կենցաղավարելու կ'անցընենք ա-
տեննիս. ուրիշ ամեն ատեն որ
կ'անցընենք խօսակցութեան, ա-
ռուտուրի, աշխատանաց, քնանա-
լու, հանգչելու, կենաց գրքին մէ-

ձը չգրուիր, այլ մահուան. վասն զի ասանկ բաներու մէջ թէ և մարմինը հանգչի, բայց հոգին չի հանգչիր։ Ստոյգ գիտցիր, ով բարեկամ, որ անկարելի է մարդս գոհ ըլլայ, երբոր սիրտը անհանգիստ է. վասն զի մեր մխիթարութիւնը ոսկորներնուս վրայ չէ, մարմնոյ ջղերուն վրայ չէ, այլ հոգւոյն կարողութեանցը վրայ։

Շատոնց է որ ես զքեզ կը ճանչնամ, դուն ալ զիս, շատ ատենէ 'ի վեր է որ զքեզ կը սիրեմ, դուն ալ զիս. ուրեմն իրարու հին բարեկամ ըլլալով, իրաւացի է որ բարի գործքերով նորոգենք մեր բարեկամութիւնը. վասն զի անիրաւաբար բարեկամ կ'ըսուին, որոնք որ իրարու հետ օտարներէն աւելի հաղորդակցութիւն մը չունին։ Մէկը որ հետս չխօսակցիր, ինծի թուղթ չգրեր, զիս չտեսներ, այցելութեան չգար, բան

մը չտար ինծի, և ոչ ես իրեն, կրնայ Թշնամիս ալ ըլլալ. բայց զինքը ինծի բարեկամ քարոզելու ալ որ ըլլայ՝ հոգս չէ, վասն զի մտերիմ բարեկամութիւնը ուրիշ բանի վրայ կեցած չէ, բայց բարեկամներուն իրարու սրտերնին բանալու, ու մէկմէկու հետ հաղորդակցութիւն ունենալ: Թերևս ըսես, ով Կինկիննատոս, որ խիստ հեռաւորութիւնը՝ Հռոմայէն ինչուան աստ տեղդ՝ պատճառ ըլլայ պաղեցընելու մեր բարեկամութիւնը. վասն զի փափուկ սիրտը իր սիրելւոյն մօտ կը վառուի, հեռուանց կը մարի: Աս խօսքիդ կը պատասխանեմ որ՝ աղէկ գինին, որչափ որ իր տեղացը հեռու տարուի, այնչափ աւելի կ'ուժովնայ. ըսել կ'ուզեմ որ՝ ճշմարիտ բարեկամները իրարմէ հեռու ալ ըլլան, սրտով մօտ են մէկմէկու: Ըսէ ինծի, ով Կինկիննատոս. Թէ

որ զիս հաւատարիմ գտեր ես քե-
զի միշտ, ինչո՞ւ իմ սրտիս վրայ կը
կասկածիս. կանանչ տերեւները
նշան են որ ծառը ներսուանց չոր-
ցած չէ. ըսել կ'ուզեմ որ բարե-
բարութիւններն ալ նշան են որ
մարդուս սիրտը աղէկ է։ Թէ որ
դուն զքեզ ճշմարիտ բարեկամ
կը սեպես քու բարեկամիդ, գիտ-
ցիր բարեկամութեան սա կանոնը
որ կատարեալ սէր չըլլար՝ ուր որ
դադրած է բարերարութիւնը. ընդ-
հակառակն՝ ով որ կատարեալ
սէր ունի, միշտ կը բարերարէ։ Ես
միշտ եղած եմ, եմ, ու պիտոր ըլ-
լամ քուկդ. կ'անիրաւիս ինծի,
թէ որ դուն ալ իմս չըլլաս բոլո-
րովին։

Առջի ատենները, երբոր ես դեռ
պատանի էի ու դուն ծեր, ես քե-
զի ստըկով կ'օգնէի, դու ինծի
բարի խրատներով։ Բայց հիմա որ
ուրիշ աշխարհք մըն է, հիմա որ

Ճերմակ մազերէդ կը ճանչցուիս որ ծեր ես, ու գործքերդ զքեզ կ'ամբաստանեն որ պատանի ես, պէտք է ոճերնիս փոխենք, ես քեզի օգնեմ բարի խրատներով, դուն ինծի օգնես ստըկով։ Թէպէտ գիտեմ որ դուն ունեցածդ մարդու չես տար. անանկ ագահ ես որ՝ սեստերտի մը չես փոխեր Հռոմայ ամեն խորհրդականները իրենց ամեն բարի խրատներովը։ Բայց իմ մեծ սիրոյս համար, որով զքեզ կը սիրեմ, ու քու բարեկամութեանդ պարտըկան ըլլալուս համար կ'ուզեմ խորհուրդ մը տալ քեզի՝ որով կրնաս ճանչնալ լաւ մարդ մը ինչ պարտըկան է ընելու՝ որ դիւց սիրելի ըլլայ, ու մարդիկ ալ զինքը սիրեն ու մեծարեն։ Թէ որ կ'ուզես, ով Կինկիննատոս, աշխարհքիս վրայ խաղաղ կեանք ունենալ՝ միտքդ պահէ ինչ որ քեզի կը գրեմ։

Ա. Յիշէ ինչ բարիք որ ընդու-
նէր ես, ու ջանա մոռնալ ուրիշ-
ներուն քեզի ըրած անիրաւու-
թիւնները։

Բ. Քու քիչ ունեցածդ շատ սե-
պէ, ուրիշի շատ ունեցածը քիչ։

Գ. Լաւ մարդկանց հետ եղիր
միշտ, գէշերէն խորշէ։

Դ. Մեծերու հետ ծանր վա-
րուէ, ստորնագունից հետ ընտա-
նի։

Ե. Մօտ եղողներուն բարիք ըրէ,
հեռու եղողներուն վրայ բարիք
խօսէ։

Զ. Ինչ մեծ կորուստ ալ ունե-
նաս ստացուածոցդ, միշտ պզտիկ
սեպէ. ինչ պզտի կորուստ ալ որ
ունենաս պատուոյդ, մեծ սեպէ
միշտ։

Է. Շատ բան վտանգի մի՛ դներ
բան մը ստանալու համար, և ոչ
անստոյգ բաներու համար՝ ստոյգ
բան մը։ Ու կ'աղաչեմ զքեզ՝ որ

մէկէն աւելի բարեկամ չունենաս, իսկ թշնամի և ոչ մէկ մը ունենաս։

Ով որ կ՚ուզէ լաւ մարդկանց կարգը՝ անցնիլ, աս բաները պէտք է պահէ։ Գիտեմ որ ախորժիս պիտի աս գրածներէս. բայց ես աւելի կ՚ախորժէի, թէ որ պահէիր զասոնք. վասն զի դիւրին բան է խորհուրդ տալը, դիւրին է խրատներ գրելը. բայց դժուարը՝ ի գործ դնելն է զանոնք։ Քեզի հետ մտերիմ բարեկամ ըլլալովս, ու գիտնալով քու մեծ ընդունակութիւնդ, հոգացի պատուաւոր պաշտօններ տալու միշտ քեզի՚ ի Հռոմ. իմ միջնորդութեամբս եղար հոս շինուածապետ, տրիբուն, ռոճիկ բաժնող, հեծելոց վարժիչ, ու անանկ խոհեմաբար ըրիր աս պաշտօններն որ՝ ծերակոյտը շնորհակալ եղաւ ինծի ատ պաշտօնները քեզի հոգալուս համար, ու դուն ալ անմահ յիշատակ կը վաստը-

կեիր անոնցմով։ Իսկ հիմա բան մը լսեցի վրադ՝ զոր չէի ուզեր գիտնալ, և ոչ կ'ուզէի որ մտքէդ անցած ըլլար։ Այսինքն զօրաց հազարապետութիւնը թողուցեր, ու վաճառականութիւն կ'ընես եղեր ընդ ծով և ընդ ցամաք. անանկ որ՝ զքեզ 'ի Հռոմ ասպետ ճանչցողները, հիմա վաճառական կը տեսնեն Կապուայի մէջ։

Աս թուղթը գրելու ատենս, գրիչը ձեռքս առած՝ շատ մը կեցայ, մտածելով որ քեզի ընելու մեղադրութիւնս ուսկի՞ց սկսիմ. ձգած պաշտօնիդ փառաւորութենէ՞ն, թէ ձեռք զարկած գործիդ անարգութենէն։ Եթէ ըզքեզ մոռցար, քու առջինները պէտք էր յիշէիր որ աշխատանաց մէջ մեռան՝ զաւակնին ու թոռներնին սպառազէն ասպետ ձգելու համար. իսկ դուն հիմա այն ազատութիւնն որ անոնք արիւն-

նին պատերազմի մէջ թափելով ստացան, կը կորսնցընես ստրկի ագահութեամբ: Կ'երևակայեմ, ու չեմ սխալիր որ, եթէ նախնիքդ գերեզմանէն ելլէին, անոնք որ այնչափ աշխատեցան ատ փառքը վաստըկելու, զքեզ ողջ ողջ կը կըլլէին. վասն զի որդիք, որոնք որ իրենց հօրը պատիւը կը կորսնցընեն, կենաց արժանի չեն: Գեղեր, տուներ, լեռներ, ջրանցքներ, անտառներ, անասուններ, ծառաներ, գոհարներ, ոսկի ու արծաթ, որ մեր առջինները մեզի թողուցին, ետքը ետքը կը կորսուին. ուրիշ բան չկայ՝ որ միշտ կարենանք ունենալ, բայց ազնուական համբաւն որ իրենց վարքովը մեզի թողուցին: Անոր համար զաւակ մը՝ որուն վրայ իր նախնեաց համբաւը կը դադրի, մեծ նախատինք է իր ազգականներուն՝ զինքը թողուլ որ ապրի երկրիս վրայ: Կի-

կերոն իմաստութիւնը երբոր բարեբախտութեան մէջ էր, ու բոլոր հասարակապետութիւնը անոր խորհըրդովը կը կառավարուէր, մէկը զէնքը անարգեց՝ նուաստ ցեղէ ըլլալուն համար: Ինքն ալ պատասխանեց անոր. Փառք կու տամ դից որ քու ազնուական ցեղդ քեզմով կը լմննայ, ու իմ նուաստ ցեղս ինծմէ կը սկսի ազնուանալ: Խիստ ցաւելու բան է տեսնալ որ ցեղէ մը մէջ այնչափ լաւ ու քաջ մարդիկ ելած ըլլան, ու հիմա զաւկըներն վատ ու ախտաւոր մարդիկ ըլլան. անանկ որ՝ որչափ իրենց առջինները անուանի էին, այնչափ անուանարկ են իրենք:

Իրաւցընէ ապշեցուցիր զիս, ով Ափնկիննատոս, որ մէկդի ձգելով թշնամիներդ զէնքով նուաճելը՝ խեղճ ռամկի մը պէս առուտուր կ'ընես: Կ'ուզե՞ս ընտանեացդ չարիք ընել, ու օտարներուն բա-

րիք. կ՚ուզե՞ս մեռցընել զանոնք՝ որ մեզի կեանք տուեր են, ու կեանք տալ անոնց՝ որ զմեզ մեռցընել կ՚ուզեն. կ՚ուզե՞ս խռովարարներուն խաղաղութիւն տալ, ու խաղաղասէրներուն հանգիստը վերցընել. կ՚ուզե՞ս տալ անոնց՝ որոնք մերը կը յափշտակեն, ու յափըշտակել անոնցմէ՝ որոնք իրենցը մեզի կու տան. կ՚ուզե՞ս ազատել մեղապարտները, ու անմեղները դատապարտել, կ՚ուզե՞ս բռնաւոր ըլլալ քու հասարակապետութեդ, ու չպաշտպանել քու հայրենիքդ։ Աս ամեն չարիքը կ՚ընէ, ով որ զէնքը ձգելով՝ առուտուրի ձեռք կը զարնէ։ Մտածեցի որ ինչէ՞ն շարժած պիտոր ըլլաս ասպետութիդ ձգելու՝ որով այնչափ կը փառաւորուէիր, ու ատանկ գործքի մը ձեռք զարնելդ՝ որ գիտես որչափ վատանունութիւն կը բերէ քեզի։ Քեզի որ պատերազմի մէջ զէնք

կը շարժէիր՝ աւելի անարգանք է
քան թէ անոնց՝ որ վաճառակա-
նութեան մէջ ծնած՝ իրենց պա-
տուովը արուեստին հասարակա-
պետութեան մէջ կ՚ընեն։ Ձեմ
ուզեր ասով վաճառականութիւ-
նը պարսաւել, և ոչ վաճառական-
ներն ու վաճառք պատրաստողնե-
րը. վասն զի ինչպէս որ առանց հե-
ծելոց աղէկ պատերազմ չըլլար,
ասանկ ալ առանց առուտուրի չի-
կրնար ապրիլ հասարակապետու-
թիւնը։ Ուրիշ պատճառ չեմ գըտ-
նար ասպետութիւնը ձգելուդ ու
վաճառականութեան ձեռք զար-
նելուդ, բայց եթէ ծերացած ըլ-
լալովդ՝ ինչպէս որ կը տեսնեմ, չի-
կրնալով լեռները ասպատակել՝
շուկայի մէջ ասպատակութի՟ կ՚ու-
զես ընել։ Խե՛ղճ Կինկինատոս,
առուտուր ընողները՝ վաճառքը
սուղ կ՚ուզեն տալ. ուրիշ չափով
կը գնեն, ուրիշ չափով կը ծա-

17

խեն. աչքդ բաց որ կքեզ չխաբեն. արթուն կեցիր, վասն զի առատուր ընտղներուն սովորութիւնը սա է. ու առոյգ գիտցիր որ ինչ չափով որ դիւք քու կեանքդ կը չափեն, աւելի արդար է քան թէ քու խամնութիւնդ չափել։ Պուն գործքի մը ձեռք զարկէր, որ ուրիշ քու ընկերներուդ շատ օրուան մէջ գողցածը կրնաս մէկ ժամու մէջ յափշտակել. բայց առէն կու գայ որ բոլոր աղէկ ու գէշ վաստըկածդ կը կորսնցընես, չէ թէ ժամու մը մէջ, այլ վայրկենի մը։ Որչափ ալ շատ ունենանք, որչափ ալ շատ վաստըկինք որչափ ալ շատ կարենանք վաստըկիլ, դիւք անանկ արդար են՝ որ ամեն գէշ գործքերնուս պատիժը պիտոր քաշենք, ու ամեն բարի գործքերնուս վարձքը պիտոր առնենք։

Նթէ գիտնայի որ աշխարհքիս բաները ու թեթեւութիւնները

կ'արհամարհես, ինչպէս որ աշխարհք կ'արհամարհէ զքեզ ու քու տարիքդ՝ որ Ճերմակ մազերդ կը մատնեն, կ'ազատէի զքեզ համոզելու աշխատութենէս, ու քեզի ձանձրութի̃ տալէն՝ որ դրածներս կարդաս։ Շատ անգամ իմաստուն մարդիկ ալ կը սխալին, չէ թէ սխալիլ ուզելով՝ այլ առջևի գործքերնին անանկ դժուարամարս ըլլալով, որ իրենց իմաստութիւնը չհասնիր զանոնք մարսելու. ուստի հարկ կ'ըլլայ որ կամքերնին կրթեն, մտքերնին սրեն, յիշողութիւննին արթընցընեն, և մանաւանդ ատեն ատեն ուրիշի խորհուրդը լսեն։ Ով որ մեծ ու հոյակապ շինուածք մը կ'ուզէ կանգնել, կը նայի որ հիմը խորունկ ըլլայ, վասն զի հիմը հաստատուն որ չըլլայ, տունը փտանգի մէջ կ'ըլլայ։ Աշխարհքիս աշտարակները, այսինքն երջանիկ վի-

Ճակներին՝ որ ունայնութեան որ-
դիքս աւազի վրայ կը կանգնենք,
որչափ ալ ամուր ըլլան՝ պզտի հո-
վէ մը կը շարժին, ամեն անձրեւէ
կը քայքային, ու չկարծած ատեն-
նիս՝ մահը բոլորովին կը կործանէ
զանոնք։ Մարդիկ գիտնալով որ
մշտնջենաւոր չեն իրենք, կը ջա-
նան մեծամեծ ու հոյակապ շէն-
քերով, ու զաւկըներնուն մեծու-
թիւն ձգելով, մշտնջենաւոր ըլ-
լալ. բայց ասով ալ, ինչպէս ուրիշ
շատ բաներով, իրենց անմտու-
թիւնը կը ցուցընեն։ Աստուած-
ները ամեն բան հաղորդեր են
մարդկանց՝ իրենց անմահութե-
նէն 'ի զատ. անոր համար անմահ
կը կոչուին իրենք, վասն զի չեն
մեռնիր ամենեւին. իսկ մենք մահ-
կանացու ենք, ամեն օր կը մեռ-
նինք. որչափ աշխատանօք կ'ըլլայ
մեր սնունդը, որչափ ծախքով մեր
կեանքը. ու ամենեւին չկարծած

ատեննիս՝ բոլորը կը կորսուին, Հետքերնիս չմնար: Ո՛վ Կինկիննատոս, իրարու վրայ ունեցած մեր սիրոյն համար ըլլայ, անմահ դից համար ըլլայ, մէ՛ հաւատար աշխարհքիս՝ որ կտոր մը ոսկիի տակ այնչափ ժամդ կը ծածկէ, ճշմարտութեան գունով այնչափ սուտեր կը գունաւորէ, կարճ հեշտութեան մը հետ հազար վիշտ կը խառնէ. որոնց որ աւելի սէր կը ցուցընէ՝ զանոնք աւելի կը խաբէ, ու որոնց որ աւելի կը ցուցընէ՝ անոնց աւելի վնաս կու տայ. կա՛մ կը ճանչնաս դուն իր պատիր խաբէութիւնները, կամ չես ճանչնար. թէ որ չես ճանչնար, ինչո՞ւ չճանչցած տիրոջ կը ծառայես. իսկ թէ որ կը ճանչնաս, ի՞նչպէս ետևէն կ'երթաս: Ըսէ ինծի. խենթ չե՞ս սեպեր գողը՝ որ ուրիշներուն զինքը խղդելու չուանը կը գնէ, մարդասպանը՝ որ իր գլխատ-

մանն դանակը կը սրէ, աւազակը՝ որ զինքը ձգելու հորը կը ցուցընէ, մատնիչը՝ որ պատժուելու տեղը կը վազէ կ'երթայ, ու դաւաճանը՝ որ ինքիրեն իր դաւաճանութիւնը կը յայտնէ որ քարկոծուի: Աստոյգ գիտցիր որ դուն անոնցմէ խենթ կ'ըլլաս, թէ որ ճանչնալով աշխարհքս՝ իրեն հետեւիս:

Բան մը ըսեմ քեզի անանկ խորունկ՝ որ պէտք չէ մոռնաս ամենեւին. մենք մարդիկս աւելի հաւատքի կարօտ ենք տեսած ունայնութիւններնուս չհաւատալու համար, քան թէ մեծամեծ հրաշքներու՝ որ կը լսենք: Նորէն կարդա աս խօսքս որ ըսի, ու վրան աղէկ մտածէ, վասն զի խիստ խորունկ վճիռ մըն է: Կը կարծես որ հարուստները շատ ստակ դիզելու համար՝ քիչ նեղութիւն կը քաշեն. գիտցիր, բարեկամ, որ

խեղճ մարդ մը մինչուան որ բիւր սեստերտ մէկդի դնելու ըլլայ, բիւր վիշտ ու նեղութիւն սիրտը կը մաշեն։ Մեր առջինները փորձեր են, մենք ալ կը փորձենք միշտ, ու փորձեն պիտոր ետքը եկողներն ալ, որ ստակն որ կը վաստըկինք՝ կը լմըննայ, բայց հոգը, նեղութիւնը, վէճերը, որ ստըկին հետ կու գան. չեն լմըննար։ Քիչ տուն տեսայ ՚ի Հռոմ, որ մեծնալէն քիչ ետքը՝ ծանր թշնամութիւններ չունենայ դրացիներէն, չարաչար նախանձ իր ժառանգներէն, անխնայ նեղութիւն իր բարեկամներէն, վտանգաւոր չարութիւն իր թշնամիներէն, մանաւանդ վէճ ու դատաստան ծերակուտին ատեանը, ուր երբեմն քիչ մը ստակ չկորսնցնելու համար՝ անուննին կը կորսնցնեն։ Քանիներ ճանչցայ ՚ի Հռոմ, որոնք ինչ եկամուտ որ պատրաստեր էին սիրելի զաւկըներ-

նուն ձգելու՝ չէին կարծեր որ ու-
րիշները պիտոր վայելէին զանոնք։
Մեծ խենթութիւն կ'երևնայ ին-
ծի՝ որ գիտնալով թէ լալով ծներ
ենք ու հառաչելով պիտոր մեռ-
նինք, այսու ամենայնիւ խնտա-
լով կ'ապրինք։ Կ'ուզէի հարցնել
աշխարհքիս ու իր հետևողնե-
րուն. որովհետև լալով կու գանք
աշխարհք, ու հառաչելով կ'ել-
լենք աշխարհքէս, ինչո՞ւ խնտա-
լով կ'ապրինք։ Վասն զի բանի մը
ամեն կողմն ալ չափելու կանոնը
նոյն պիտոր ըլլայ։ Ո՛վ Կլինկին-
նատտոս, ո՞վ խաբեց զքեզ որ գա-
ւաթ մը ջուրի պէտք ունենալուդ
համար ձեռացդ մորթը պատըռ-
տես չուանով՝ ծովու մը չափ ջուր
քաշելու համար. այսինքն աշ-
խարհքիս ստակը վաստըկելու հա-
մար՝ հոգիդ հանես, ու անունդ
ալ վտանգի դնես։ Ստոյգ գիտ-
ցած ըլլաս, որ ոչ ծով մը ունե-

նալով՝ աւելի պիտոր խմես, և ոչ աշխարհքիս ստակը ունենալով՝ աւելի պիտոր վայելես, քան ինչ որ ասպետութեանդ ատեն կը վայելէիր։ Թէ որ ինծի խորհուրդ կը հարցընես, դիտնալով քու տարիքդ՝ պէտք էր խնդրէիր աստուածներէն որ խոհեմ ծերու մը պէս հանդիստ կեանք մը անցընես, չէ թէ հարստութիւն՝ որ անմիտ պատանեաց պէս չարաչար կեանք մը ունենաս։ Լացի տեսնալով անոնց աշխարհքէս ելլելը, ու զքեզ կ'ողբամ, ով Կինկիննատոս, ու արեան արցունք կը թափեմ՝ տեսնելով քու աշխարհք դառնալդ։ Անունն որ ունէիր ծերակուտին առջին, քու առջիններուդ թափած արիւնը, իմ բարեկամութիւնս, քու իշխանութիւնդ, խնամութեանդ պատիւը, ու հասարակապետութեան վրադ դայթակղիլը, պէտք էր որ սանձէին

քու այդչափ ագահութի՞դ։ Խե՛ղճ Կինկիննատոս, մտածէ որ պատուով ճերմըկցած մազերդ՝ որ Թափելու վրայ են, պէտք է որ ազնուական գործքերու մէջ Թափես։

Խրատ մը տամ քեզի, Թէ որ անով գոհ չըլլաս՝ զիս այսուհետև բարեկամի տեղ մի՛ դներ։ Կենացդ պատրոյգը քիչ է, հարստութե եղ շատ մի՛ փնտռեր. վասն զի լոյս տալու տեղ՝ կը հալիս։ Մի՛ վստահիր ամենևին աշխարհքիս յաջողութեանը, վասն զի միշտ կարապետ է ձախորդութեան։ Խենթութիւն ըրիր, դժուարին լերան մը վրայ սկսար ելլել. ինծի կ'երևնայ որ խելացութիւն կ'ընես ետ դառնալ, վասն զի ան ատեն ամենքը կ'ըսեն որ Կինկիննատոսը իջաւ, չեն ըսեր որ ինկաւ։ Կը լմընցընեմ Թուղթս, աղէկ դիտէ ըսելիքս. անիծած ըլլայ առ գործ-

քը՝ որուն ձեռք զարկեր, որուն ետեւէ եղողները աղքատ կ՚ապրին՝ որ հարուստ մեռնին։ Փաւստինոս բարև կ՚ընէ քեզի․ քիչ վերջը չեղաւ իրեն քու վաճառականութեանդ ձեռք զարնելդ, ու Կապուայի մէջ խանութ բանալդ։ Ձի մը կը ղրկեմ քեզի՝ որ հեծնես, Տրիպօլսի եղէգ՝ քեզի գաւազան․ մատնի մըն ալ մեծագին, ու Աղեքսանդրիա շինուած երախակալ մը․ ասոնք չեմ ղրկեր կարօտութի ունենալուդ համար, այլ տալու բարի սովորութիւնս չկորսնցընելու համար։ Պամփիլիա հօրաքոյրդ՝ իմ դրացիս մեռաւ․ կրնամ ըսել որ շատոնց Հռոմայ մէջ մեռած չէր կնիկ մը՝ որ ասանկ անուն թողու․ վասն զի թըշնամիները իրարու հետ կը հաշտեցընէր, աղքատներուն կ՚օգնէր, աքսորելոց ապաւէնութիւն կ՚ընէր, թշնամի մը չունէր, բարեկամ շատ

ունէր. լսեցի ալ որ բոլոր մեհեաններուն լոյսն իրմէն էր։ Պրեսիլլա հօրաքրոջդ աղջիկը աղէկ է, թէ՛ և իր մօրը մահուան վրայ շատ տըխուր. իրաւունք ալ ունի, վասն զի մինակ այն ցաւերուն՝ որ մայրերը զաւակ բերելու համար կը քաշեն, արիւն արցունք ալ որ թափէինք՝ չէինք կրնար հատուցում ընել։ Դիք պահապան ըլլան քեզի. ու զքեզ ալ, զիս ալ, Փաւստինաս ալ ամեն դժբաղդութենէ պահեն։ — Մարկոս 'ի Մոնթէչէլլոյ իր ձեռքովը կը գրէ։

ԺԹ

ՆՈՐԻՆ՝ ՄԱՀՈՒԸՆԷ ԱՌԱՋ ԻՐ ԳԱՆՈՒԿԻՈՍ ԲԱՐԵԿԱՄԷՆ ԸՆԴՈՒՆԱԾ ԽՐԱՏԸ, ՈՒ ԻՐԵՆ ԱՆՈՐ ՏՈՒԱԾ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

Ով որ Սոկրատայ իմաստասիրին վարքը կարդայ, կը զարմանայ որ հեթանոս մը կրնա՞յ աս աստիճան առաքինութեան հասնիլ։ Բայց Սոկրատ ոչ հարստութիւն ունէր, և ոչ աշխարհքիս կը հրամմէր. հարստութիւնն ու իշխանութիւնը մարդս գլուխէ կը հանեն. անոր համար շատ աւելի զարմանալի է նոյն առաքինութիները հռոմայեցի ինքնակալի մը վրայ տեսնել։ Մարկոս Աւրելիոս կայսեր առաքինութիւնները իր գործքերէն յայտնի են, բայց իր

գրած թղթերն ու մահուընէ ա-
ռաջ ըրած խօսակցութիւնները
զարմանալի կերպով կը ցուցընեն
իր առաքինական սկզբունքները,
որչափ որ հեթանոս մը կրնայ ու-
նենալ։ Մեռնելու մօտ օրերը խիստ
տագնապած էր, Պանուկիոս իր
բարեկամը, որ առաջուց այնչափ
արիական խօսքեր լսեր էր իրմէն՝
մահը անխռով ընդունելու, տես-
նելով ան ատենուան իրեն տագ-
նապը՝ խիստ կերպով երեսին տը-
ւաւ իր վատութիւնն ու ցուցու-
ցած վախը. բայց անանկ իմաս-
տուն կերպով մարդկային կենաց
թշուառութիւններն ու մահուանը
անոնց վերջանալը՝ նկարագրեց, որ
կայսրը դժարը գալու տեղը՝ հրամ-
մեց իրեն որ ըսած խօսքերը գրէ
որ չկորսուին, ու զանոնք Կապի-
տոլիոնին դիւանը պահելու հրա-
ման տալէն ետքը, իրեն սա պա-
տասխանը տուաւ.

« Օրհնած ըլլայ կամքն որ Դա-
կիս քեզի տուեր է, ու Հռովմ
որ քեզ մեծցուցեր է, ուսումն որ
սորվեր ես Աթէնք, ու կրթու-
թիւնն որ տանս մէջ ընդուներ
ես։ Վասն զի կենացս մէջ հաւա-
տարմութեանց ծառայելէդ ետ-
քը, հիմայ ալ մահուանս առեն
իբրև ճշմարիտ բարեկամ ա՛ս ա-
ղուոր խրատները ինծի տուիր։
Ծառայութիւններու վարձքը կըր-
նայ հատուցուիլ, բայց աղէկ խրա-
տի մը հատուցում չըլլուիր. ամե-
նէն մեծ բարիքն որ բարեկամ
բարեկամի կրնայ ընել՝ հարկա-
ւոր ու դժար առեն իրեն խոր-
հուրդ տալն է. ամենէն հարկա-
ւոր՝ ամենէն դժար առենը՝ մա-
հուան առենն է. ամեն բան մա-
հուանը կը լմըննայ. բայց մահը
իրմով կը սկըսի, ուր լմըննալը
յայտնի չէ։ Ուստի նորէն կ՚ըսեմ.
հաւատարիմ ու ճշմարիտ բարե-

կամ անիկայ է, որ ասանկ ատեն բարի խորհուրդ կու տայ, որ ասանկ ատեն կ՚օգնէ բարեկամին։ Ամենքը աս ասանկ է, կ՚ըսեն, բայց չկայ մէկն որ աս բանս աղէկ հասկընայ՝ ինչպէս ան որ ինծի պէս մահը աչքին առջև կը տեսնէ։ Թէ որ գիտնայիր իմ այսչափ խառվելուս բուն պատճառը, ուրիշ կերպով կը խօսէիր. ցաւս հոն չէ, ուր որ սպեղանիքը դրիր. վէրքս հոն չէ, ուր որ տաք երկաթով այրեցիր. հոն չէ երակս, ուր որ նըշտրակդ խոթեցիր. պատառած տեղդ չէ ուռեցքս։ Հառաչանքս լողը չկարծէ որ սրտիս ցաւը կ՚իմանայ, դիք միայն սիրտս գիտեն։ Ո՛վ Պանուկիոս, կը մեղադրես զիս որ մահուընէ խիստ կը վախնամ. խիստ վախնալս չեմ ընդունիր, բայց կը խոստովանիմ որ իբրև մարդ կը խորշիմ մահուընէ. Թէ որ խորշիլս ուրանամ, մարմին ունենալս

ուրացած կ'ըլլամ։ Փիղը առիւ-
ծէն կը վախէ, արջը փիղէն, գայ-
լը արջէն, ոչխարը գայլէն. Թէ որ
անասունները մահուընէ կը փախ-
չին՝ որոնք տարտարոսի վախ ալ
չունին, ուրեմն որչափ աւելի պի-
տոր վախնանք մենք մահուընէ՝ որ
չենք գիտեր թէ դի՞ք պիտոր ընդ-
ունին զմեզ, չէ նէ տարտարոսը
պիտոր բացուի առջևնիս։ Ո՛վ Պա-
նուկլոս, դուն դեռ Թշնամին հե-
ռուանց ու ամուր աշտարակէ մը
կը տեսնես, բայց ես հետը կը
պատերազմիմ, մարմինս քայքայ-
ուելու մօտ է, գերեզման պիտոր
մտնեմ, որդերուն կերակուր պի-
տոր ըլլամ. աս ամենը աղէկ գի-
տեմ, ու բանականութիւնս է մի-
այն՝ որ իմ սոսկումս կը սանձէ։
Ուրեմն ի՞նչ է որ զիս այսպէս կը
խռովէ, սրտիս այսչափ ալէկոծու-
թեանը պատճառը ի՞նչ է, ինչո՞ւ
սիրտս կը նուաղի, աչքէս արցունք

կու գայ։ Ինծի մահը այսչափ դառնացընողը ուրիշ բան չէ, բայց կը մողոս զաւկիս վրայ ունեցած մտերմութքս։ Դեռ տարիքը քիչ, խելքը աւելի քիչ, գէշութեան հակում մը սաստիկ, առաքինութեամբ զինքը բռնելու ջանքը խիստ քիչ. իր խելքովը կ'ուզէ կառավարուիլ փորձ ունեցողու մը պէս։ Գիտութիւնը քիչ, ու սորվելու փոյթ չունի. ներկայէն ուրիշ բան չգիտեր. վերջապէս ատանկ պատանին որ կայսր ըլլայ, կը գուշակեմ որ հօրը յիշատակը անիծել տայ պիտոր։ Լալով կ'ըսեմ քեզի ով Պանուկիոս, Փաւստինա իր մայրը խիստ փայփայելով ու փափկութեամբ մեծցուց զինքը. հիմայ պիտոր մնայ հարուստ տղայ մը, մինակ ու ազատ. Թէ որ ատանց մէկն ալ հերիք է զինքը կործանելու, հապա ինչպէս պիտոր դիմանայ չորսին դէմ։ Վասն զի հա-

րըստութիւնը ազատութիւնը առողջութիւնը ու մինակութիւնը չորս վէրք են, որ կը սպաննեն թագաւորները։ Բնութեան տուած ձիրքերը առանց առաքինութեան դանակ մըն են իր ձեռքը, զինքը սպաննելու, չուան մըն են վզին վրայ դրուած՝ ինքը զինքը խեղդելու, խորունկ վիհ մըն են՝ մէջը իյնալու կորսուելու։ Զաւակ մը որ հօրմէն ունեցածը իր մոլութիւններուն կը վատնէ, աւ աղէկ էր որ ծնած չըլլար. հայրերը կ՚աշխատին կը քրտնին, գիշեր ցորեկ կը հոգան զաւկըններին երջանիկ ընելու, իրենց պատիւ ու մեծութիւն ձգելու. իսկ անոնք երբոր գէշ կ՚ելլեն, կը թշուառացընեն իրենց հօրը ծերութիւնը, ու մահուընէ ետքն ալ վատահամբաւ կ՚ընեն զինքը։ Կը վախեմ որ Կոմոդոս գէշ պիտոր ըլլայ. կը յիշեմ թէ ուրիշ իրեն հասակը թագա-

ւարողներուն շատերը ի՛նչ եղան։ Դիոնեսիոս Սիկիլիայի Թագաւորը պարգեւ կու տար անոնց՝ որոնք նոր տեսակ մոլութիւն մը կը հնարէին, ինչպէս Հռովմ պարգեւ կու տար նոր գաւառ մը նուաճողներուն։ Կը յիշեմ Պտղոմէոս, Անտիոքոս, Սելեւկոս ու Անտիգոնոս մեծին Աղեքսանդրի չորս յաջորդները, որոնք իրենց մոլութիւներովը կորուսին ինչ որ Աղեքսանդր ստացեր էր. ու ինչ որ Աղեքսանդր չորսին բաժնեց՝ ետքը չորս հարիւրէն աւել իշխաններ մէջերնին բաժնեցին։ Կը յիշեմ նաեւ զԿալիգուլա չորրորդ կայսրն Հռովմայեցւոց. անանկ չար անօրէն պատանի մըն էր՝ որ եթէ չիջանայէն ամէնքը իր կեանքը վերցընել, ինքը ամէնուն կեանքը վերցըներ պիտոր. ոսկի միտալի մը վրայ, որ միշտ վրան կը պահէր, ասանկ գըրած էր. Ո՞ւր էր թէ բոլոր Հռո-

մայեցիները մէկէն մէկ վիզ մը ունենային՝ որ մէկ զարնելով ամենուն գլուխը մէկտեղ կտրէր։ Կը յիշեմ Օգոստոսի որդեգիրը Տիբերիոս՝ ինչ նախատինք ըրաւ խեղճ ծերուն. անանկ չար կայսր եղաւ՝ որ մեռած օրը ծերակոյտը զոհ մատոյց դից, որ անոր անիրաւ հոգին տարտարոս խրկեն։ Կը յիշեմ Տարկուինոս Գոռոզ Հռովմայ եօթներորդ թագաւորըն ալ որ իր գեղեցկութիւնը պղծութիւններ ընելու բանեցուց, ուժը՝ բռնութիւն ընելու. ու խեղճ Լուկրետիա պարկեշտ հռովմայեցի տիկինը բռնադատելով՝ ոչ միայն իր թագաւորութիւնը կորսնցուց, այլ և յաւիտենական աքսորանաց դատապարտուեցաւ իր ցեղը՝ որ Տարկուինեան ցեղէն մէկը չկրնայ մնալ ՚ի Հռովմ։ Կը յիշեմ նաև Ներոնը, այն անգութ ու անողորմ պատանին՝ որ

իր մայրը սպաննեց, մայրն որ զինքը ծներ էր, պատռուտեց ան կուրծքը՝ որ իրեն կաթ տուեր էր. մէկն որ աս չարութիւնը ըրաւ իր մօրը, ի՞նչ կը կարծես որ ըրած չըլլայ ուրիշներուն: Անոր համար իր մայրը սպաննած օրը՝ փառատաքաններուն մէկը ծերակուտին մէջը ըսաւ. Ագրիպպինա Ներոնին մայրը արժանի էր մահուան՝ ասանկ չար զաւակ մը աշխարհ բերելուն համար:

Ուստի աս իրեք օրս զիս խռոված ու խելքս թռուցածի պէս տեսնալուդ պատճառը, ո՛վ Պանուկիոս, աս մտմտուքներն էին՝ որ զիս կը տագնապէին: Վախեմ որ աս տղան մեռնելէս ետքը իր մօրմէն առած գէշ կրթութեանը կողմը պիտոր դառնայ. Թէպէտ ես զինքը աղէկ կրթեցի, բայց Փաւստինա երես տուաւ իրեն: ՈՀ, երանի՜ թէ զաւակ ունե-

ցած չըլլայի, կայսերութեան ժաւանդ. ան առենը ուզածս կ՚ընտրէի ինծի յաջորդ, բարի հօր բարի զաւակ: Ո՞վ աւելի երջանիկ կը սեպես, Վեսպասիանո՞ս՝ Դոմետիանոսի հայրը, թէ Ներուա՝ Տրայիանոսի հայրագիրը: Վեսպասիանոս որդի ունենալուն համար՝ թշուառ եղաւ, իսկ Ներուաս որդի չունենալուն համար երջանիկ եղաւ. չեմ գիտեր որ այսու ամենայնիւ հայրերը ինչո՞ւ այնչափ կը բաղձան որդիք ունենալու: Քեզի բան մըն ալ ըսեմ մտերմաբար, ո՛վ Պանուկիոս. ես վաթսունուերկու տարի ապրեցայ. շատ բան կարդացի, շատ բան լսեցի, շատ բան ալ տեսայ. շատ հարստութիւն ունեցայ, շատ բան վայելեցի, շատ բան ալ քաշեցի. ու հիմայ մեռնիմ պիտոր՝ առանց բան մը հետս տանելու: Մարդուս սիրտը կը բաղձայ աս ամեն վայելքս

ունենալու, բայց չմտածեր որ այն ամեն բարիքը վայելելու ախորժանքէն անհամեմատ աւելի է անոնցմէ բաժնուելուն ցաւը։ Ի՞նչ հիւանդութիւն, ի՞նչ թշնամեաց վախ, ի՞նչ վտանգ ծովու, ի՞նչ կորուստ բարեկամաց կրնայ բաղդատուիլ այն ցաւոցը՝ որ խելք ունեցող հայր մը կը զգայ մեռնելու ատեն, երբոր կը թողու իր երեսաց քրտինքը, իր անձին պատիւը, իր կայսերութիւնը, իր բարեկամները, իր ընտանիքը, իր հաւատարիմ ծառաները, անանկ զաւկի մը՝ որ ամենեւին արժանի չէ։ Օրէնքներուն ինններորդ տախտակին մէջ գրած է. Կը հրամմենք որ բարի անուն ունեցող հայր մը կարենայ զրկել 'ի ժառանգութենէ զաւակ մը՝ որ ամենուն առջին անունը կորած է։ Նմանապէս ով որ անհնազանդ է իր հօրը, կամ տաճար կողոպտեր է,

կամ որբեւարի կնոջ արիւնը մը-
տեր է, կամ պատերազմէ փախեր
է, կամ օտարականի մը կենաց
դարաներ է, այնպիսին Հռոմէն
դուրս ու անժառանգ ըլլուի։ Աս
օրէնքները Կուինտիոս Կինկիննա-
տոսին ատենը դրուած են, թէ և
հիմայ մեր դժբախտութեամբը
մոռցուած։ Թէ որ շունչս ազատ
ըլլար, կը պատմէի քեզի ո՛րչափ
թագաւորներ Պարթեւաց, Մա-
րաց, Ասորւոց, Եգիպտացւոց, Եբ-
րայեցւոց, Յունաց ու Հռովմայե-
ցւոց, զաւկըներին անժառանգ ըրին
անոնց գէշութեանը համար, ու
օտարի զաւկըները իրենց ժառանգ
ըրին անոնց առաքինութեը հա-
մար։ Կ'երդնում 'ի դիս՝ որ Պար-
թեւաց պատերազմէն դարձած ա-
տենս, Հռովմ ինծի յաղթանակ
ընել տալու, ու Կոմոդոս որդիս
ինծի յաջորդ որոշելու տեղը, թէ
որ ինծի թողուցած ըլլար որոշ-

մուկքը, Կոմոդոսը աղքատ ու անժառանգ կը թողուր, ու ծերակոյտը կայսերութեան ժառանգ կ'ընէր, որպէս զի իրեն պատիժ ու աշխարհի օրինակ ըլլայ։

Հինգ ցաւ ունիմ սրտիս մէջը, որոնք ինծի հետ գերեզման պիտոր տանիմ։ Մէյմը՝ Դրուսիա ազնիւ տիկնոջը ծերակուտին հետ ունեցած դատին որոշումը չտեսնալս, որ այսչափ ուշացաւ աղքատ ու անօգնական ըլլալուն համար։ Երկրորդ՝ Հռովմէն հեռու մեռնելու, որ չեմ կրնար մահնետիկ մը հանել, որպէս զի ով որ վրաս գանգատ մը ունի՝ իմացընէ ինծի։ Երրորդ՝ որ ինչպէս տասնըչորս գլխաւոր սրիկաները՝ որ տակն ու վրայ կ'ընէին Հռովմայ գաւառները՝ սպաննեցի, չկրցայ ծովու աւազակներն ալ նոյնպէս բնաջինջ ընել։ Չորրորդ՝ որ Վերիսսիմոս սիրելի զաւակս մեռաւ, ու չկրցայ

զինքը ինծի յաջորդ ընել տալ։ Հինգերորդ որ Կոմոդոսը ինծի յաջորդ պիտի թողում։ Ո՛վ Պանուկիոս, դից ամենէն մեծ պարգեւը աղէկ անուն ու աղէկ ժառանգ տալն է մարդուս։ Ետքի խօսքս ալ լսեմ. Թէ որ դիք բարկանան պիտոր զաւկիս վրայ, թէ որ Հռովմայ գայթակղութիւն պիտոր ըլլայ, ինծի անունկոտրութիւն, ու իմ տանս կործանումն իր գէշութիւններովը, թող առնեն իր կեանքը մեռնելէս առաջ։

Ի

ՆՈՐԻՆ՝ ՄԵՌՆԵԼԷՆ ԱՌԱՋ ԻՐ ԿՈՄՈԴՈՍ ՈՐԴԻՈՅՆ ՈՒ ԱՆՈՐ ՎԱՐԳԵՏՆԵՐՈՒՆ ԸՍԱԾ ԽՕՍՔԵՐԸ

«Կը տեսնէք որ Կոմոդոս զաւակս մինակ կը մնայ. ինքը ինծի ժառանգ ու յաջորդ պիտոր ըլլայ։ Երբոր պզտիկ էր, շատ անգամ զինքը գրկերնիդ առած էք. հիմայ որ մեծցած է, սիրտերնիդ առէք զինքը։ Ինչուան հիմայ իրեն վարժապետ էիք, ասկէց ետքը հայր եղէք. ինչուան հիմայ ես կը հոգայի զինքը, ասկէ ետքը ձեզի կը մնայ զինքը հոգալ։ Ինքը նոր շինուած նաւու մը կը նմանի որ ծովուն անդունդը պիտոր ելլէ կատաղի ալիքներու դէմ. մէկ

դիէն մրրիկները առագաստնե-
րուն զարնելով՝ ծուէն պիտոր զին-
քը ընկղմելու, մէկալ դիէն ծովուն
մէջ ծածկուած ժայռերը սպառ-
նամ պիտոր զինքը ջախջախելու․
աս վտանգներուն մէջ խիստ հար-
կաւոր է իրեն ղեկ մը ունենալ։
Շատ կը ցաւիմ իր վրայ․ ով որ
զինքը կը սիրէ, պէտք է ցաւի իր
վրայ․ ու աւելի ցաւի իր կենացը
վրայ քան թէ իմ մահուանս։ Վասն
զի ես ազատեցայ ծովուն մրրիկ-
ներէն, ու առանց նաւաբեկու-
թեան հասայ նաւահանգիստը․ իսկ
ինքը դեռ նոր պիտի նաւարկէ՝ վը-
տանգներու հետ կռուելով։ Դեռ
պատանի է, փորձառութիւնը պա-
կաս, թէ որ ապրէի իմ երկայն
փորձառութեամբս զինքը աղէկ
ինքնակալ մը կ'ընէի Հռովմայ։
«Թագաւորները որ դեռ նոր կը
սկսին թագաւորել՝ թէ որ հաւ-
տային իրենցմէ առաջ պարտքեր-

նքն ընող թագաւորներու, ո՜հ,
կ՚իմանայիր որ ինչ դժար բան է
մէկու մը այնչափ գաւառաց կա-
ռավարութիւն իր վրայ առնել.
Թագաւորին կեանքը կը մնայ,
անոնց գանգատը չիմանար: Թա-
գաւորը մէկ հոգի մըն է, մէկ հո-
գիէ աւելի գործ չիկրնար ընել.
հպատակները շատ են ու ամենքն
ալ կը սպասեն որ թագաւորը զա-
մենքն ալ հոգայ: Լուրիկիոյ վեր-
ջի գուեհիկին ալ աչքը կայսեր վրայ
է, ու կը կարծէ որ կայսրը զինքը
հոգալէն ուրիշ բան չունի: Անի-
րաները կ՚ուզեն որ կայսրը գլու-
խը թագ դրածին պէս, ձեռքը
գաւազան առածին պէս, իրենց
անիրաւութեանը օգնէ. ագահնե-
րը կ՚ուզեն որ զիրենք հարստա-
ցընէ, թշուառները կ՚ուզեն որ
զիրենք երջանկացընէ, ամենքն ալ
կ՚ուզեն որ իրենց ուզածը ընէ:
Կերակուր մը ամենուն ալ ախոր-

ժելի չըլլար. խռոված ալ ըլլայ՝ մէկուն ոսկորոտ մասը կ՚ելնայ, մէկալին ջղոտ, ամենուն չըսաներ կակուղ ու համով մասը։ Ամեն բան ամենուն չէս կրնար տալ. մէկուն առածը՝ մէկալին կորուստ է։ Ամենքը գիտեն որ հրամմելը դժար բան է, ու մէկը չուզեր հնազանդիլ։

« Տեսնելով որ օրերս կը պակսէին ու տկարութիւնս կ՚աւելնար., ու կասկածելով աս վտանգը՝ որուն մէջն եմ հիմայ, Սիկիլիայի պատերազմէն դարձածիս պէս՝ կտակս գրեցի. որուն մէջը գծեղ զաւկիս վարդպետ ու կայսերութեանս կառավար ըրած եմ։ Պէտք է ամենքդ մէկ ըլլաք սիրով ու անկեղծութեամբ. մեծ վըտանգ է թագաւորի մը երբոր իրեն խորհուրդ տուողները մէկ կարծիքի ու մէկ դիտաւորութե-տէր չեն. ընդհակառակն մեծ բա-

ըեբախտութիւն է թագաւորի մը ու իր հպատակներուն՝ երբոր իր ծերակոյտը ու իր խորհրդականները մէկ խորհուրդ ու մէկ դիտաւորութիւն ունենան։ Հռոմ ան ատենը սիրելի եղաւ իր ժողովրդեանը, ու ահարկու իր թշնամեացը, երբոր իր իրեքհարիւր փորձ խորհրդականները միաբան էին. կարծիքնին ալ իրարմէ տարբեր ըլլար, դիտաւորութիւննին նոյն էր՝ հասարակաց բարիքը։ Երբոր խորհրդականաց մէջ նախանձ ու շահախնդրութիւն կը մտնայ, ամէն բան տակնուվրայ կ'ըլլայ, ու թագաւորը ատելի։ Երբոր պալատականաց մէկը նախանձու կամ վրէժխնդրութե կամ փառամոլութեան կիրք ունի սրտին մէջ, իրաւունքը կը կորսնցընէ թագաւորին մօտենալու. վասն զի իր կիրքը չթողուր որ թագաւորին ու ժողովրդեան բարիքը ուզէ։ Ո՛Հ,

ո՛րչափ կը սխալին թագաւորներն որ կերակուրնին թունաւորած չըլլալուն այնչափ հոգ կը տանին, ու չեն զգուշանար իրենց քովը եղողներէն որ զիրենք չիթունաւորեն չար խորհուրդներով։ Թունաւորած կերակուրը օրն անգամ մը կրնայ տրուիլ, բայց չար խորհուրդը ամեն ատեն. թոյնին դիմացը կրնաս առնել դեղթափով, բայց չար խորհուրդը չըժշկուիր. վերջապէս թոյնը զթագաւորը միայն կը մեռցընէ, չար խորհուրդը բոլոր տէրութիւնը կը կործանէ։

«Խելացի թագաւոր մը իր անունը իր կեանքէն վեր կը դնէ. հիմայ դուք որ զաւկիս վարպետներն էք ու կայսերութեը կառավար, պարտական էք իր անուանը հոգ ունենալ. ու ինչպէս դըրսի թշնամիներէն զինքը կը պահէք, ասանկ ալ ներսիններէն պահելու պարտական էք։ Զաւկիս տա-

ինքը դեռ պզտիկ ըլլալուն համար՝ չըլլայ թէ զինքը արհամարհէք. զձեզ իրեն հայր ըրած եմ, զինքն ալ ձեզի որդի. բայց միշտ ձեր թագաւորն է։ Մանաւանդ դժար բաներու մէջ խորհուրդ տուէք իրեն, ատենաբանները թող խօսին, ատեանները թող քննեն, բայց ետքի որոշմունքը իր իրաւունքն է, ինքն է ամենուն տէրը։

« Վարպետներուդ ըսելիքս ըսի. հիմայ քեզի կ'ըսեմ, որդեակ։ Անոնց ըսի ինչպէս խորհուրդ տան պիտոր քեզի. քեզի ալ կ'ըսեմ, ինչպէս իրենց խորհուրդը պիտոր ընդունիս։ Շատ աւելի դիւրին է խորհուրդ տալը՝ քան թէ ընդունիլը. մարդ չկայ որ ուրիշի խորհուրդ չտայ, թէ և դիմացինը կարօտ չըլլայ իր խորհուրդին. շատ քիչ մարդ կայ՝ որ ուրիշի խորհուրդը ընդունի, թէ՛ և կարօտութիւն ունենայ անոր։ Չեմ գիտեր

որ տուած խրատներս քեզի օգուտ պիտոր ընեն. վասն զի կենդանութեանս ատեն չըրածդ, չեմ յուսար որ մեռնելէս ետքը ընես. բայց ես իմ պարտքս կ՚ընեմ, թէ քեզի իբրեւ Հայր, եւ թէ ժողովրդեանս իբրեւ կայսր։ Թէ որ դուն աղէկ չըլլաս, Հռոմ կրնայ գանգատիլ մօրմէդ՝ որ քեզ փափուկ մեծցուց, մոլութիւններդ աճեցուց. կրնայ գանգատիլ քեզմէ ալ՝ որ մոլութիւններուդ կը հետեւիս. բայց ինծմէ չիկրնար գանգատիլ՝ որ քեզ խրատած չըլլամ։ Գիտեմ որ մահուանս վրայ այնչափ չես ցաւիր, որչափ որ կայսրը ըլլալուդ համար կ՚ուրախանաս. ու չեմ զարմանար, վասն զի ուր որ զգայականութիւնը կը տիրէ, բանականութիւնը անկէց կը հեռանայ։ Շատ բան աղէկ չճանչցուելնուն համար կը սիրուի. որչափ բան կայ որ եթէ մէկը աղէկ ճանչցած ըլլար՝ սիրելու տեղը կ՚ատէր,

բաղձալու տեղը՝ անկէց կը փախ-
չէր։

«Վաթսունուերկու տարի փոր-
ձով սորվածս քեզի կը սորվեցը-
նեմ, որդեակ. և որովհետև զաւակս
ես ու դեռ քիչ է տարիքդ, պէտք
է որ ծերունի հօրդ խօսքին մտիկ
ընես։ Կայսր պիտոր ըլլաս, աշ-
խարհքիս պիտոր հրամես. գիտցիր
որ Թագաւորաց պալատին մէջ ա-
մենքը հասարակաց օգուտը փընտ-
ռել կը ձևացընեն, բայց ամէն
մարդ իր օգուտը կը փնտռէ.
ինչ ազնիւ անձինք կ'ելնան, ինչ
անարժաններ կը բարձրանան.
ինչ անմեղներ կ'աքսորուին, ինչ
յանցաւորներ պատուի կը հաս-
նին. շողոքորթները կը սիրուին,
առաքինիները ատելի կ'ըլլան։ Հը-
ռոմայ պարիսպները որչափ բարձր
են՝ այնչափ ցած են առաքինու-
թիւնները. իր շէնքերուն քարերը
կարելի է համրել, բայց իր մէջը

եղած մոլութիւնները կարելի չէ։
Իրեք տարուան մէջ կրցայ Հռո-
մայ բոլոր աւրուած շէնքերը նո-
րոգել, բայց երեսուն տարուան
մէջ իր մէկ թաղին բարքը չիկըր-
ցայ շտկել։ Հաւատա ինծի, որդեակ,
որ մեծ քաղքի մը պարծանքը իր
շէնքերը չեն, այլ իր լաւ բնակիչ-
ները։ Մեր նախնիք ուրիշներուն
յաղթեցին՝ անոնց տկարութեա-
նը համար. հիմայ ուրիշները մե-
զի պիտոր յաղթեն՝ մեր մոլու-
թիւններուն համար. մեր նախ-
նեացը քաջութեանը համար ու-
րիշները զմեզ կը պատուեն, մեր
մոլութիւններուն համար՝ մեր ե-
տեւինները զմեզ պիտոր անար-
գեն։

«Ջանա, որդեակ, որ կայսերու-
թեան ազատութիւնը դքեզ մո-
լութեան մէջ չիձգէ. ազատ
անիկայ չէ՝ որ ազատութեան
մէջ կը ծնանի, այլ անիկայ՝ որ իր

ազատութիւնը կը պահէ. քանի-
ներ գերութեան մէջ ծնան, ու
իրենց լաւութեանը համար ա-
զատ մեռան. քանիններ ալ ազատ
ծնան, ու գերութեան մէջ մեռան
իրենց գէշութեանը համար։ Ա-
զատութիւնը հոն է, ուր որ է
ճշմարիտ ազնուականութիւնը. ա-
ւելի ազատութիւն կու տայ քեզի
քու առաքինութիւնդ, քան թէ
կայսր ըլլալդ։ Համարձակ կը պատ-
ժէ յանցաւորը՝ ով որ նոյն մոլու-
թիւնը ինք ալ չունի. չհամարձա-
կիր պատժելու զյանցաւորը՝ ով որ
նոյն մոլութեանը համար ինք ալ
արժանի է պատժոյ։ Թագաւորին
զէնքերը չեն որ զինքը սիրելի կ՚ը-
նեն ժողովրդեան, այլ իր առա-
քինութիւններն են։ Օգոստոս
շատ աւելի ազգեր հնազանդե-
ցուց իր առաքինութեան համ-
բաւովը, քան թէ Գայիոս իր հօ-
րենական զօրքերուն բազմութիւնը։

Գիւտոս Եպիսկոպոսի երևելի Թագաւորը իր մատնիին վրայ փորել տուեր էր աս խօսքը. Առաքինի մարդու մը քիչ վարձք է աշխարհքիս տիրելը, իսկ մոլի մարդու մը քիչ պատիժ է մահը։

«Դեռ տարիքդ քիչ է, բնութիւնդ զբօսանք կը սիրէ, անոր համար քեզի կը թողում իմ իշխանացս զաւկըները՝ որոնց հետ կրնաս ձուկ որսալու երթալ, ձի հեծնալ, բազէ թռցընել, վայրի կենդանիներ զարնել, զէնք շարժել, տեսարանները երթալ, և ուրիշ քու հասակիդ վայլած զբօսանքները ունենալ։ Բայց կառավարութեան, պատերազմի, զինադադարման, տուրք պահանջելու, իշխանութիւն տալու, իշխանութենէ ձգելու, պատժելու, վարձատրելու, և ասոնց նման բաներու մէջ պէտք է խելացի ու առաքինի ծերերու հետ գործք տես-

նաս։ Ուրեմն իբրև կտրիճ մը՝ կտրիճներու հետ զուարճացիր. բայց իբրև կայսր՝ ծերերու հետ խորհուրդ ըրէ։ Բազմութեան խորհրդով եղած գործքը յաջող ալ որ չերթայ, ձախորդութեան վընասը ամենուն վրայ կը բաժնուի ամենքը մէկտեղ ճարը գտնալու կը ջանան։ Բայց աս ալ քեզի խըրրատ ըլլայ, որդեակ, որ շատերը առանց քու խնդրելուդ խորհուրդ կ՚ուզեն տալ քեզի. աս բանին համար ընդհանուր կանոն ըլլայ քեզի որ ոչ երբեք հետևիս անանկ մարդու մը խորհուրդին՝ որ ուրիշ անգամ ուրիշի վնասակար խորհուրդ տուած է. վասն զի անանկ մարդը զքեզ իր շահախնդրութեանը ծառայեցընել կուզէ։ Ո՜հ, որդեակ, տասնըհինգ տարի մեծամեծ պաշտօններու մէջ եղայ, տասնըութը տարի ալ կայսր, շատերը ուրիշի վնաս ընե-

լու համար խօսեցան հետս, քան զանոնք շատերուն ալ իրենց օգտին համար, մէկը չեղաւ որ ուրիշի օգտին համար, կամ ինծի աղէկութիւն ընելու համար խօսի։ Անոր համար պալատիս մէջ չպահեցի անանկ մարդն՝ որ հասարակաց օգուտը չէր փնտռեր։

«Յամին հիմնադրութեն Հռոմայ 659, Լուկուլլոս Սիլլայի մեծ բարեկամը, Միհրդատայ դէմ պատերազմի գնացած ատենը, Տիգրանակերտ քաղքին արքունեացը պղնձի դրանը վրայ արձանագրութիւն մը գտաւ, որ կ՚ըսեն թէ մեծին Աղեքսանդրի վարպետին գրածը ըլլայ. արձանագրութեան իմաստը աս էր. «Խելացի թագաւոր չէ ան՝ որ մէկը միայն սիրելով՝ կեանքը վտանգի մէջ կը դնէ, ու կեանքը չապահովեր զամենքը սիրելով։ Խոհեմ թագաւոր չէ ան՝ որ մէկու մը ագահութիւնը լեցը-

նելու համար՝ ուրիշները կը զրկէ։ Յանդուգն թագաւոր է ան՝ որ մէկու մը խորհուրդին կը հետեւի շատերուն խորհուրդին դէմ։ Վերջապէս անխելք թագաւոր է ան՝ որ մէկը սիրելուն համար՝ ամենուն ատելի կ՚ընէ զինքը»։ Լուկուլլոս պատերազմէն բերած գանձը մէկ կողմը դրաւ, մէկալ կողմն ալ աս արձանագրութիւնը, ու ծերակուտին ըսաւ որ երկուքին մէկը ընտրէ․ ծերակոյտը մէկդի ձգեց գանձը, ու արձանագիրը ընտրեց։

«Հիմայ ըսեմ քեզի նաեւ ինչ որ ալ կը բաղձամ որ ընես մեռնելէս ետքը։ Թէ որ իմ զաւակս ես, պէտք է որ աղէկ հոգ տանենաս անոնց՝ որ ինծի սիրելի էին։ Նախ կը յանձնեմ որ տաճարներն ու քուրմերը մեծարես 'ի պատիւ դից։ Հռոմ այնչափ տեւեց՝ որչափ որ իր կրօնքը։ Կարքեդոնացւոց

ալ ոչ գանձը պակաս էր և ոչ ա-
րիութիւնը, բայց իրենց կրօնքի
պակսութեանը ու արծաթսիրու-
թեանը համար կործանեցան: Կը
յանձնեմ քեզի Նլիա կինս ալ. ի-
րաւ՝ քու խորթ մայրդ է, բայց
իմ կինս է. անոր եղած անիրա-
ւութիւնը՝ ինծի կ՚ըլլայ: Ոստիա
քաղքին եկամուտը իրեն ապ-
րուստ թողուցած եմ, ու Վուլկա-
նի պարտէզն որ ես տնկեր եմ՝ ի-
րեն զբօսանացը համար թողու-
ցեր եմ. մի զրկեր զինքը անոնցմէ՝
յիշէ որ Հռոմայեցի տիկին մըն է
մանկամարդ որբևարի, Տրայիա-
նոսի տնէն, քու մայրագիրդ, ու
իմ օրինաւոր կինս. քեզի նորէն
կը յանձնեմ զինքը:

«Քուրերդ ալ աղէկ նայէ. զիրենք
օտար թագաւորներու հարս չըրէ,
այլ բուն Հռոմայեցւոց՝ որոնք՝ քու
քեռիներդ են. զիրենք ալ մեծա-
րէ՝ որ քեզի օգնեն: Խոհեմութի

ունեցիր որ քուրերդ ոչ դանդը-
տին՝ երեսի վրայ մնալով մեռնե-
լէս ետքը, և ոչ խելուընին Թըռ-
ցընեն՝ ուրախութիւն՝ եղբայրներս
կայսր եղաւ ըսելով. վասն զի կա-
նանց բնութիւնը խիստ փափուկ
է, պզտի պատճառով մը տժգոհ
կ'ըլլան, պզտի պատճառով մըն
ալ կը հպարտանան։ Ինչ կերպով
որ ես կը թռնէի զիրենք, դուն ալ
անանկ թռնէ. իրենց պատճառա-
ւը ժողովրդեան բերանը չիյնաս։
Արպուլլա քոյրդ ալ՝ որ Եստեայ
կուսանաց մէկն է՝ մասնաւոր կեր-
պով քեզի կը յանձնեմ. յիշէ որ
քու մօրդ զաւակն է, իմ Փաւս-
տինէիս՝ որ այնչափ կը սիրէի, ու
ինչուան հիմայ լացի վրան։ Երկու
հազար արծաթ դահեկան կու
տայի Արպուլլային տարուէ տարի
իր պիտոյիցը համար. զինքն ալ
հարս պիտոր ընէի, թէ որ երեար
չայրեր կըրակէն՝ որ ամենքը դըժ-

բախտութիւն սեպեցին, ու Փաւս-տինա մայրը միշտ կու լար ատ դիպուածին համար։ Բայց ատ դըժբախտութիւնը ես իրեն երջանկութիւն կը սեպեմ. ալ աղէկ է երեսը այրիլը, քան թէ իր անունը շատերէն ծամծըմուիլը։ Հաւտա ինծի, որ թէ՛ դից ծառայելուն համար, և թէ բարի անուն ունենալուն՝ ինքը աւելի երջանիկ է տաճարին մէջ, քան թէ դուն արքունեաց մէջ. մահուան ատենը ինքը աւելի գոհ պիտոր ըլլայ իր փակուած ապրելուն, քան թէ դուն քու ազատ ապրելուդ վրայ։ Լուկանիա գաւառին եկամուտներէն երկու հազար արծաթ դահեկան կապեցին իրեն, չըլլայ որ դադրեցընես։

«Դրուսիա որբևարի կնիկն ալ կը յանձնեմ քեզի, որ ծանր դատաստան մը ունի. խռովութիւններու ատեն Ներիկը բանտը

դրուեցաւ. խիստ կը ցաւիմ վը-
րան. իրեք ամիս է որ աղերսա-
գիր մը տրուած է, բայց ծանր
պատերազմի մէջ ըլլալով՝ չկրցայ
լմընցընել իր դատաստանը։ Ու
երբեք որբեւարիի մը բողոքը ութ
օրէն եւել ուշացուցեր եմ քովս.
կարեկից եղիր անանկներուն ,
վասն զի որբեւարիները երբոր ի-
րենց դատը ուշանալով կարօտու-
թեան մէջ կ'իյնան՝ պարկեշտու-
թիւննին վտանգի մէջ կ'ըլլայ.
դատաստանը վաստըկելու ալ ըլ-
լան, անուննին կը կորսընցընեն։
Ցաւակից եղիր աղքատներուն ու
տնանկներուն, թէ որ կ'ուզես որ
զքեզ հարստացընեն դիք։

«Կը յանձնեմ քեզի նաեւ իմ
ծառաներս, որ այսչափ տարիէ 'ի
վեր սաստիկ պատերազմի ատեն
հաւատարմութեամբ ծառայեցին
ինծի, ծերութեանս ու երկայն հի-
ւանդութեանս ատեն զիս հոգա-

ցին. իրենց շատնեղութիւն տուր։ Անոնք ինծի համար իրենց հանգըստութիւնը ու կեանքերնին ալ դրին, ուրեմն իրաւունք է որ իրենց վարձքը ընդունին. Ես միշտ զիրենք մեռնելէս ետքն ալ պիտոր յիշեմ. դուն ալ ասով պիտոր ցուցընես բարի զաւակ ըլլալդ, որ զիրենք աղէկ հոգաս։ Տղայութենդ ատեն իրենք ըզքեզ հոգացին, ըզքեզ գիրկերնին մեծցուցին. Հիմայ մեծ ապերախտութիւն կ'ըլլայ քեզի ու կայսերութեանդ նախատինք՝ թէ որ իրենց ծերութենը ատեն դռներդ իրենց դէմ գոցես։ Մահուանս ատեն զիրենք յիշելէս կրնաս իմանալ որ ինչպէս կը սիրէի զիրենք կենացս մէջ»։

Աս ամեն յանձնարարութիւնները ընելէն ետքը Մարկոս Աւրելիոս հրամմեց իր քարտուղարին՝ որ իր գրքատունէն բերէ ան սընտուկն որ մէջը տախտակ մը պա-

հեր էր, իրեք ոտնաչափ լայն, երկու ոտնաչափ երկայն։ Լիբանանու մայրէ էր տախտակը, շրջանակն ալ միեղջերուի եղջիւրէ։ Կայսրը բացաւ մնտուկը, ու ան տախտակը ձեռքը առած՝ ըսաւ. «Աս ետքի օրուանս համար պահեր էի աս մեծ գանձն որ բոլոր կենացս մէջ վայելեցի. կայսերութեանս տասներորդ տարին՝ Պարթեւները ինծի դէմ պատերազմի ելան. անձամբ գնացի վրանին, ու իրենց յաղթելէս ետքը՝ Եգիպտոսի հին Թեբայիդը գնացի՝ ան տեղի հնութիները տեսնելու. անոնց մէջ՝ քըրմապետի մը տունը՝ աս տախտակը գտայ, որ Եգիպտոսի թագաւորներուն անկողնին գլուխը կը կախեն եղեր։ Քրմապետը հասկըցուց ինծի որ Պտղոմէոս, մեծին Աղեքսանդրի առաջինի յաջորդներէն մէկը, շիներ էր ան տախտակը, ու իրեն յիշատակ, իր յա-

Ջորդներուն ալ խրատի համար՝ զգուշութեամբ կը պահէին անի-կայ քուրմերը։ Այդ իրենցմէ ան տախտակը, ու միշտ քովս կը պա-հէի. կը խնդրեմ՚ի դէտ որ քու գործքերդ ատոնց վրայ գրուած խրատներուն համեմատ ըլլան։ Ի-բրև կայսր ժառանգ ըրի զքեզ այս չափ գաւառներու, իսկ իբրև հայր աս տախտակը կը թողում քեզի ժառանգութիւն»։

Աս խօսքերս ըսելէն, ու տախ-տակը Կոմոդոսին տալէն ետքը մեռաւ Մարկոս Աւրելիոս կայսրը։

Տախտակին վրայ յունարէն ո-տանաւոր գրուած էին աս խօս-քերը.

« Ոչ երբէք պատուեցի անիրաւը
իր հարստութեանը համար, և
ոչ արդարը անարգեցի իր աղ-
քատութեանը համար։

Ոչ երբէք աղքատին իրաւունքը

ոտքի տակ առէ՝ հարուստին
չդպչելու համար։
Ոչ երբէք մէկու մը պարգև տուր
սիրտս անանկ ուզելուն համար,
և ոչ պատիժ՝ իրեն դէմ ըլլա֊
լուս համար։
Ոչ երբէք չարիքը առանց պատ֊
ժոյ թողուցի, և ոչ բարիքը ա֊
ռանց վարձատրելու։
Ոչ երբէք ետ կեցայ դատաստա֊
նը տեսնելէն՝ որոնք ինծի դի֊
մեցին, և ոչ ողորմելէն՝ որոնք
ողորմութեան արժանի էին։
Ոչ երբէք բարկացած ատենս մէ֊
կը պատժեցի, և ոչ ուրախու֊
թեան մէջ մէկը վարձատրեցի։
Ոչ երբէք յաջողութե մէջ ան֊
զգոյշ եղայ, և ոչ ձախորդութե
մէջ յուսահատեցայ։
Ոչ երբէք շողոքորթ մարդ քովս
մօտեցուցի, և ոչ բամբասողնե֊
րուն ականջ կախեցի։
Ջանացայ միշտ լաւերուն սիրելի
ըլլալ, ու չարերուն ահարկու»։

H